

Diskuse

Úspěchy a neúspěchy v nejednoznačných konstelacích

Pět biografíí Václava Havla*

Miloš Havelka

Úcta je tak málo citem libosti, že se jí při pohledu na člověka oddáváme jen velmi neradi. Snažíme se najít něco, co by nám ulehčilo její břemeno, nějaký nedostatek, abychom se odškodnili za pokoření, kterému nás takový příklad vystavil. Ani mrtví nejsou vždy, zejména zdá-li se být jejich příklad nenapodobitelný, bezpečni před takovouto kritikou.

Immanuel Kant: *Kritika praktického rozumu*¹

Pět velkých monografií z poslední doby věnované životu a dílu Václava Havla, nehledě na dlouhou řadu studií a statí, znovu připomnělo, jak nejednotné, nejednoznačné a taky neúplné zůstává v České republice porozumění této nepochybně nejvýznamnější osobnosti českých politických a v něčem i kulturních dějin poslední třetiny minulého století. Kritická recenze nejdůležitějších textů z poslední doby

---

* Tato recenzní stať vychází paralelně v německém překladu v mnichovském časopise *Bohemia*.

1 Praha, Svoboda 1996, s. 132. Z němčiny přeložil Jaromír Loužil.

usiluje poukázat nejen na jejich přednosti a nedostatky, ale také na diskontinuity v kontinuitách Havlova myšlení, na úspěchy i neúspěchy jeho politiky a rovněž na vícedimenzionalitu jeho osobnosti, již se autorům recenzovaných prací ne vždy podařilo zprostředkovat.

Havel byl samostatnou osobností, ale nebyl osamocený. Z podobných horizontů zkušenosti pouňorového stalinismu vyrůstala jako on celá jedna generační kohorta lidí narozených mezi roky 1935 a 1945,² kteří prožívali padesátá léta na straně poražených a potlačovaných, jejichž rodiny byly podobným způsobem sociálně nebo i soudně postihovány, kteří jako on prožívali své mládí v prostředí podrobení a diskriminací pro svůj původ, kulturních zákazů a osobních vyloučení, kteří nesměli studovat, případně jen vybrané obory, pracovní „umístěnky“ dostávali do nejhorších míst a podobně. „Za nejzákladnější zkušenost své generace,“ uvědomoval si Havel už na konci padesátých let, „považuji důkladné prožití komunistické představy o socialismu v její realizaci a zásadní a jako nikdy dosud ... promyšlený poměr k ní, bohužel, z větší části negativní.“³ Podobné zkušenosti, i když v řadě případů možná asymetrické k přesvědčením, očekáváním i zkušenostem některých jeho starších i mladších druhů v disentu (a později i partnerů v politice), měly obecnější povahu a byly důvodem podpory, nebo alespoň sympatií širší veřejnosti. Poněkud nadneseně řečeno, Václav Havel nemusel v listopadu či prosinci 1989 nikoho příliš přesvědčovat a získávat veřejnost pro své názory o potřebě změny.

---

2 Mentální podoba této generace se začala formovat poměrně záhy po únoru 1948 v prostředí malých skupin přátel postižených jako příslušníci „buržoazní třídy“. Vznik a intelektuální formování jedné z nejzajímavějších, která vznikla kolem mladičké Václava Havla, zachytil plasticky ve svém „románu faktu“ „Ústně více“: *Šestatřicátníci* Pavel Kosatík (Brno, Host 2006). Poválečnou, a hlavně pouňorovou dobu prožívali tito mladí lidé výrazně jinak než příslušníci starší „kunderovsko-kohoutovské generace“, aktivně zapojené do tehdejších změn. „Horizont generační zkušenosti“ (Karl Mannheim) Havlovy generace byl určován režimními represemi, postihy rodin, upíráním vzdělání a bržděním osobních kariér, obecným vyprazdňováním kultury a manipulacemi veřejného prostoru. Za dodatečný manifest této generace, do něhož přispěli spisovatelé Jiří Gruša, Petr Král, Markéta Brousková, Antonín Brousek, Ivan Binar, Petr Kabeš, Eda Kriseová, Andrej Stankovič, Věra Jirousová, Pavel Šrut, Petr Podhrázský, Jaroslav Vejvoda, Sylvie Richterová a Tomáš Frybort, písničkáři Jaroslav Hutka a Karel Kryl, filozof Václav Bělohorský a publicista Karel Hvizďala (který je také editorem), je možné považovat exilový sborník *Generace 35–45* (Mnichov, Arkyř 1986). Vedle převážně exilových autorů zastoupených v tomto sborníku je ovšem k této generaci třeba přičíst ještě řadu spisovatelů, publicistů a dalších intelektuálů domácích i exilových, kteří z různých důvodů nejsou mezi jeho autory, jako byl Václav Havel, Milan Uhde, Věra Linhartová, Viola Fischerová, Jan Sokol, Petr Pithart, Václav Klaus, Jan Beneš, Jaroslav Kořán, Bohumír Doležal, Jan Lopatka, Emanuel Mandler, Ivan Wernisch, Jaroslav Střítecký, Pavel Švanda, Milan Petrušek, Ilja Šrubař, Zdeněk Pinc a také někteří další z tzv. šedé zóny období československé „normalizace“, kteří se intelektuálně začali prosazovat až po „sametové revoluci“.

3 Dopis básníkovi Jiřímu Paukertovi (Kuběnovi), odeslaný 28. srpna 1958, je citován podle biografie Michaela Žantovského *Havel* (Praha, Argo 2014, s. 99). Uložen je v pražské Knihovně Václava Havla pod signaturou ID 1622.

Pod nátlakem politicko-administrativních a společenských institucí, norem a pravidel v době „budování“ socialismu (a potom i za „normalizačního“ režimu) se tak utvářel „kulturní kapitál“ Havlovy generace (odlišná očekávání od politické změny a jiné představy budoucnosti, varovné zkušenosti z předchozích let, jiné hodnoty a vzorce jednání atd.), který hrál tak důležitou roli po listopadu '89. Tato generační dimenze Havlových postojů by se neměla přehlížet.

Sympatizanty se svým úsilím ale nacházel ve všech věkových kohortách tehdejší československé společnosti vycházejících z podobných zážitků.⁴ Sporadické kritiky z těchto vrstev se týkaly spíše jen Havlovy údajně „konfrontační strategie“, jak dosvědčují třeba stanoviska evangelické církve v první polovině sedmdesátých let,⁵ alternativu však nepředstavovaly.

Zatímco uvedení Havlova dramatu *Zahradní slavnost* v Divadle Na zábradlí v polovině šedesátých let bylo co do své údajné kritiky „socialistického maloměšťáctví“ hodnoceno spíše pozitivně⁶ a pochybnosti vznikaly snad jen o formě „absurdního divadla“, záhy se Havlovy názory staly terčem kritiky jak z pozic komunistického establishmentu a jeho ortodoxních aktivistů, tak z pozic reformních komunistů. Na jedné straně stále ještě působily revoluční „třídní instinkty“, více než obezřetné k Havlově původu, rodinné historii, názorům a jeho celkové situovanosti vůbec. Vedle toho reformním komunistům v oné době připadaly Havlovy postoje a aktivity upřílišněné či nedomyšlené, údajně kompromitující jejich vlastní „obrodné snahy“, a tak vlastně narušující „celonárodní úsilí“ o reformu socialismu, případně její už dosažené výsledky. Svědčí o tom nejen celá polemika Václava Havla s Milanem Kunderou z přelomu let 1968 a 1969 o „českém údelu“ (do níž se s důležitými argumenty zapojila řada dalších, jako třeba Jaroslav Střítecký, Karel Kosík, Emanuel Mandler nebo Lubomír Nový), ale i větší či menší mezigenerační kontroverze z doby předchozí i následující.

Jak dosvědčují spory uvnitř časopisu *Tvář*, distancovaně a kriticky mohl být Havel ovšem přijímán i ve své vlastní generaci. Její postoje a odlišná životní očekávání ale nakonec přes to všechno Havel „reprezentoval“ (Frank Ankersmit) stále zřetelněji a přesvědčivěji. Jeho postavení a význam nicméně ve veřejnosti až do publikace „Dopisu Gustávu Husákovi“ z 8. dubna 1975⁷ překrývala „jména roku '68“, jako byl Ludvík Vaculík, Milan Kundera, Ivan Klíma, Pavel Kohout a další, a dokonce

4 Nemyslím si, že v případě historie Havlovy rodiny se jedná o nějakou analogii k příběhu Buddenbrockových Thomase Manna, jak se to snaží konstruovat v prvním dílu své monografie o Václavu Havlovi Daniel Kaiser (*Disident: Václav Havel 1936–1989*. Praha – Litomyšl, Paseka 2009, s. 29–31), už jenom pro rozdíly v době a prostředí vzestupu, nehledě na revoluční změny české společnosti a české státnosti vlastně po celé 20. století.

5 *Tamtéž*, s. 87.

6 Viz např. Čtyři divadelní večery. In: *Rudé právo* (14.12.1963), s. 4. Významnost přijetí Havlovy *Zahradní slavnosti* politickou reprezentací a jeho důsledky líčí zaslíbeně Daniel Kaiser (*Disident: Václav Havel 1936–1989*, s. 52–69).

7 HAVEL, Václav: Dopis Gustávu Husákovi. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4: *Eseje a jiné texty z let 1970–1989; Dálkový výslech*. Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 67–108.

ještě v době Charty 77 se mnohým mohli zdát věrohodnější Jan Patočka, Jiří Hájek a možná i Zdeněk Mlynář.

Během dalších let, přímo úměrně k opakovanému věznění, se Havlův „symbolický kapitál“ (Pierre Bourdieu) začal ve veřejném prostoru stále více zhodnocovat. Havel se stal centralizující osobností, byl – jak to vyjádřil Ladislav Hejdránek – „uhlíkem“, který má schopnost vázat na sebe nejrůznější jiné, i (v tomto případě ideově) odlišné prvky, a zároveň byl zárukou. Od počátku osmdesátých let by se bez odkazu na jeho jméno jakákoli protestní akce mohla zdát druhořadou, třebaže i tehdy se mohly objevit kritické hlasy ke strategii a orientacím, jako tomu bylo třeba v „diskusi o statečnosti“ na přelomu sedmdesátých a osmdesátých let (mezi Václavem Havlem a Jiřím Grušou na jedné straně a Ludvíkem Vaculíkem a Petrem Pithartem na druhé), nebo dokonce výtky vůči domnělé Havlově potřebě jednostranně názorově dominovat.

Vrcholem Havlova působení byly nesporně politické a společenské události let 1989 až 1992 a jeho role při vyjednávání se „starým režimem“, při iniciaci změn politického systému a restrukturalizaci institucí „starého státu“, při obsazení prezidentského úřadu a plnění jeho funkcí, a zejména při reformulaci zahraničně-politických orientací republiky.

To vše zakládalo novou přítomnost. Ale právě i výkony tohoto druhu se záhy staly předmětem nových výtek, nedůvěry a kritiky, ať už ze strany přežívající komunistické strany, radikálů zprava i zleva, znovu se organizujících reformních komunistů z roku 1968 (často jen opakujících své staré výhrady), a zejména od „mladočesky“ působících nacionálních liberálů z kruhů Občanské demokratické strany. Dokonce se zdá, že tehdy začíná to, co během dalších let sedimentovalo jako jistý „metodologický antihavliasmus“. Hierarchizoval se kolem (často protichůdných) představ Václava Havla jako původce totalitaristického pojetí českých dějin i skrytého socialisty, jako „pravičáka“ i jako „osmašedesátníka“, jako průkopníka antikomunismu i „brzdaře“ lustrací, jako kritika liberálního uvolňování ekonomiky i jako stoupence privatizací, jako strůjce ideje občanské „nepolitické politiky“ i zákulisního politického manipulátora a podobně. To pak postupně zesilovala nespokojenost širších vrstev, které v Havlovi začaly vidět příčinu svých zklamaných očekávání.

Na tomto základě se vyhranilo několik témat kritiky Havlova politického úsilí, z nichž některá se později při různých příležitostech navracela. Dnes už asi odezněly výhrady k jeho spolupráci se „starými strukturami“ režimu (vztahy s premiérem Mariánem Čalfou, případ ministra vnitra Richarda Sachera či „porozhodná symbióza Hradu s Rudým právem“ atd.)⁸ stejně jako vůči jeho údajnému nepochopení „slovenské otázky“ a problematizaci odsunu sudetských Němců; jen v některých

8 KAISER, Daniel: *Prezident: Václav Havel 1990–2003*. Praha – Litomyšl, Paseka 2014, s. 15. Žantovský naproti tomu ukazuje Havla jako vrstevnatou a nepředsudčnou osobnost, jejíž výklad nelze vyčerpat popisem „politického chování“ ani poukazováním na jeho „duchovnost“. Havel podle něho „neměl a nikdy si nevytvořil pojem Nepřítele. Jeho desetiletí trvající kritika komunistického režimu vždy tíhla k nějaké formě dialogu, v němž se ze všech sil snažil pochopit pohnutky druhé strany spíše než je demonizovat.“ (ŽANTOVSKÝ, M.: *Havel*, s. 124.) Podobně píše na jiném místě, že „zásadně se mu protivila představa kolektivní viny

kruzích přežívají výtky k počátečním Havlovým „dětinským“ symbolickým a kompenzačním aktivitám z prvních měsíců po změně (prosazování nové podoby státního znaku a názvu republiky, které údajně pomohlo probudit slovenský separatismus, požadavek návratu kulturních statků uloupených za třicetileté války a podobně). Otevřené je, zda ve světle současných diskusí o takzvaných Heideggerových *Černých sešitech*⁹ znovu neožijí kritiky Havlova údajného „heideggeriánství“, konzervativismu a protiosvícenské kulturní kritiky, formulované například u Aviezera Tuckera.¹⁰ Stále se ale objevuje výtka antikomunismu a zjednodušujícího výkladu moderních československých dějin. Přetrvává, nebo se dokonce zesiluje odmítání „Havlovy doktríny humanitární intervence“,¹¹ jeho důrazu na politiku lidských práv (viz její nedávná kritika v projevech náměstka ministra zahraničních věcí Petra Druláka a dalších), jeho zahraničněpolitické orientace na Severoatlantickou alianci a podpory Spojených států (v kosovské krizi nebo při zásahu v Iráku) i jeho pojetí „občanské společnosti“, mylně identifikovaného s (nehistorickým) výkladem staré české „nepolitické politiky“ (Tomáš Garrigue Masaryk) jako údajně radikální a demokracii ohrožující protihry k legitimitě politických stran a jejich volebním výsledkům. Havlovo pojetí občanské společnosti je stále ještě odmítáno jako svévolné, intelektuálské či nelegitimní, případně jako něco, co přetěžuje politický diskurz „obraty morálního pobouření“ (Václav Bělohradský).

Už na začátku devadesátých let se nespokojenost se směřováním Havlova úsilí začala „na levičce“ označovat termínem „havlárna“ (Jan Tesař), v konzervativně-liberálním prostředí se pro jeho stoupence záhy prosadilo ironické a dodnes používané označení „pravdoláskari“. V současné době se s kritikami působení Václava Havla setkáváme v „revizionistických“ pokusech střední generace historiků o diferencovanější pohled na český vývoj od šedesátých let, na „metahistorické pojetí“ událostí z let 1989 a 1990,¹² a zejména na dobu Havlova prezidentství a zjednodušující „liberálně antitotalitární“ (Michal Kopeček) vyrovnávání s minulostí. V něčem se tak přibližují mocensko-politicky založené tezi Václava Klause, posouvajícího na místo osvobozené „společnosti“ a jejích legitimizačních nároků představu legitimacy stranicko-parlamentní „moci“ (což je mimochodem protiklad, jemuž se zatím věnovala malá pozornost) a zdůrazňujícího, že Havlovy zásluhy jsou menší, než se obecně myslí. Václav Klaus zachází ovšem ještě dál, když ve svých polemikách zavedl obecněji sdílený termín „havlismus“, který údajně nikdy „nebyl schopen vytvořit politickou

---

komunistů; koncept kolektivní viny odmítl již při předchozí debatě o vyhnání sudetských Němců“ (*tamtéž*, s. 346).

9 HEIDEGGER, Martin: *Überlegungen*, sv. 2–6: *Schwarze Hefte 1931–1938*. (Gesamtausgabe, sv. 94.) Ed. Peter Trawny. Frankfurt/M., Vittorio Klostermann 2014.

10 TUCKER, Aviezer: *Fenomenologie a politika: Od J. Patočky k V. Havlovi*. Olomouc, Votobia 1997.

11 ŽANTOVSKÝ, M.: *Havel*, s. 452. Žantovský ji vykládá jako pokus o alternativu k politikám 20. století, které svým pasivním, omlouvavým a nakonec nezodpovědným přístupem ke „zlu“ přispěly k jeho opakovanému prosazení.

12 SUK, Jiří: *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989*. Praha – Litomyšl, Paseka 2013, s. 13.

programovou alternativu. Chtěl kázat, poučovat, nechat se oslavovat. Byl schopen bourat, nikoliv tvořit...“¹³ Je to prý pouhé permanentní „životní disidentství a ... narušování existujících struktur v každém období“.¹⁴

Stanoviska podobná Klausovi dále rozvíjí a usiluje ideologicko-kriticky systematizovat Václav Bělohradský, nepochybně nejvýraznější veřejný intelektuál posledních let. Ten nediferencuje mezi Havlovou „nepolitickou politikou“ (a její původní Masarykovou formulací nebo i jejími pozdějšími, značně elitářskými kulturněkritickými reformulacemi u Thomase Manna či Györgye Konrada), „subpolitikou“ (Ulrich Beck) lokálních koalic a zájmových sdružení, „apolitikou“ české hospody a praktickou „antipolitikou“ hnutí ANO Andreje Babiše nebo Úsvitu Tomia Okamury. „Havlismus“ Bělohradský denuncuje jako vytváření nerealisticky „dichotomického vidění světa“, které se „namísto politické opozice formuje jako opozice vůči politice“. (Důvodům Havlova častého „světonázorového“ kolísání mezi „konfliktualistickými“ a „konsenzualistickými“ požadavky na společnost a politiku se však nevěnuje.) Jde podle něho o nový sociálně-politický fenomén, který lze ukazovat s ohledem na jeho čtyři údajné omyly. Zaprvé a především to má být naivní „hledání strany, která by napravila společnost“, což podle Bělohradského vede „k přetěžování politiky. Politická opozice se proměňuje v opozici vůči politice“ a politika sama v „antipolitický morální kyč.“ K tomu patří (zadruhé) zdůrazňování „lidských práv“ jako prostředku k „překrývání proamerického aktivismu“. Na rozdíl od Charty 77 „havlismus“ údajně není „solidární s oběťmi americké zahraniční politiky“. (Oběti ruské politiky v Čechách, na Ukrajině a dnes v Sýrii ovšem Bělohradský nezmiňuje.) Proto údajně jedinou možností je navazování na původní chartistickou kritiku kapitalismu a politického imperialismu. Zatřetí se prý „havlismus“ vyznačuje „démonizací Václava Klause (dnes Miloše Zemana)“ a českého vývoje devadesátých let, která zatemňuje reálnou situaci země. To vše omezuje možnosti politiky a (začtvrté) proměňuje „politické kritiky *statu quo* v morální apolitický disent“.¹⁵

* * *

Pro úvahy nad dnešním vnímáním Havlova politického a myšlenkového dědictví a pro hodnocení jeho postavení a vlivu ve veřejném prostoru uplynulých let jsou samozřejmě zajímavé (a příznačné) také větší a systematičtější pokusy o diferencující biografii. I když obrazy Havla, které nabízejí, nejsou ve výběru hledisek ani v hodnoceních jednoznačné, opírají se o rozsáhlý materiál a usilují o shrnující pohled na Havlovo působení. V delším časovém záběru rekonstruují původ, kontinuity a diskontinuity Havlových postojů i jednání, hodnotí jeho úspěchy i neúspěchy, a to na širší a přece jen méně ideologické fólii jejich skutečných možností a limit.

13 Rozhovor s Václavem Klausem o jeho nové knize. In: *Mladá fronta Dnes* (1.11.2009), s. 6.

14 Tak se vyjádřil Václav Klaus v interview „Politika se vyprazdňuje, ustupuje ‘havlismu’“ pro deník *Mladá fronta Dnes* (16.11.2009), s. 6.

15 Srv. BĚLOHRADSKÝ, Václav: Od Havla k havlismu a zpět. In: *Právo* (8.11.2014), s. 7. Dostupné také online z: <http://mediaresearch.newtonmedia.cz.ezproxy.is.cuni.cz>.

Mám na mysli druhé vydání *Václava Havla* z roku 1991, opatřené podtitulem *Jediný autorizovaný životopis*, z pera spisovatelky, disidentky a pozdější vedoucí odboru stížností a milostí na Pražském hradě Edy Kriseové.¹⁶ Dále je to *Václav Havel literárního historika Martina C. Putny*, s podtitulem *Duchovní portrét v rámu české kultury 20. století*, vydaný v době Putnova ředitelování v Knihovně Václava Havla.¹⁷ Ve dvou svazcích vyšel *Disident: Václav Havel 1936–1989* a *Prezident: Václav Havel 1990–2003* novináře Daniela Kaisera.¹⁸ Mezi nimi přišla *Politika jako absurdní drama: Václav Havel v letech 1975–1989* historika Jiřího Suka.¹⁹ Zatím poslední publikací z této řady je *Havel překladatele, bývalého politika a diplomata Michaela Žantovského*.²⁰

Asi už zde lze předeslat, že přednosti každé z těchto knih mohou být v určitých kontextech ukazovány jako jejich nedostatky, a to soliterně nebo i navzájem – nehledě na to, že texty často svědčí o stanoviscích a názorech jejich autorů jen o něco méně zřetelně než o stanoviscích a názorech samotného Václava Havla.²¹

16 Praha, Práh 2014, 339 stran + 72 strany obrazové přílohy, ISBN 978-80-7252-538-6.

17 Praha, Knihovna Václava Havla 2011, 383 strany, ISBN 978-80-87490-08-2.

18 Praha – Litomyšl, Paseka 2009 a 2014, 276 a 319 stran, ISBN 978-80-7432-012-5 a ISBN 978-80-7432-518-2.

19 Praha – Litomyšl, Paseka 2013, 447 stran, ISBN 978-80-7432-302-7.

20 Praha, Argo 2014, 564 strany + 48 stran obrazové přílohy, ISBN 978-80-257-1213-9.

21 Z rozsahových důvodů jsem v následujících výkladech odhlížel od větších, často pronikavých případových studií, které tyto biografie takřkajíc doprovázely, jako je např. důležitá studie Jiřího Suka *Konstituční, nebo existenciální revoluce? Václav Havel a Federální shromáždění 1989–1990* (Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2014), dále od zajímavých a inspirativních edic starších monotematických statí, jako např. *Havel je uhlík: Filozof a politická odpovědnost* Ladislava Hejdánka (Praha, Knihovna Václava Havla 2009), resp. od sborníku starších, spíše literárněvědných statí *Čtení o Václavu Havlovi: Autor ve světle literární kritiky různých autorů* v edici Michaela Špirity (Praha, Institut pro studium literatury 2013). Na některé méně známé a přehlížené souvislosti a skutečnosti z dob Havlova „českého prezidentství“ upozorňuje anekdoticky v knize vzpomínek *Deset let s Václavem Havlem* jeho bývalý mluvčí Ladislav Špaček (Praha, Mladá fronta 2014). Pro lidský i intelektuální obraz Václava Havla v posledních letech „normalizace“ zůstaly u všech biografů zcela nevyužitý zajímavé a neformální *Vyhrabávačky: Deníkové zápisky a rozhovory z let 1988 a 1989* Ireny Gerové (Praha – Litomyšl, Paseka 2009). Stranou této recenzní statě zůstal rovněž *Václav Havel: Politická tragédie v šesti dějstvích* anglického politologa Johna Keana (Praha, Volvox Globator 1999), protože diskuse, již vyvolal, zasáhla české prostředí poměrně málo, nepochybně také pro řadu věcných chyb a nepřesností (nehledě na autorovu předsudečnou snahu ukázat, že Havlovi šlo o moc kvůli moci samé). Keanova otázka, do jaké míry je Havlovo myšlení funkcí jeho „pokusu uniknout logice kapitalismu“ (viz ŽIŽEK, Slavoj: Attempts to Escape the Logic of Capitalism. In: *London Review of Books*, roč. 21, č. 21 (28.10.1999), s. 3–6), by si ovšem zasloužila hlubší diskusi, než na jakou je zde místo. Poněkud *à la thèse* působí knížka kanadského politického filozofa Aviezera Tuckera *Fenomenologie a politika* (viz pozn. 10). Velice kriticky píše o Havlovi publicista Emanuel Mandler v knize *Oba moji prezidenti: Václav Havel a Václav Klaus* (Praha, Libri 2004), zde se ale jedná spíše o osobní, ještě ve sporech 60. let založenou polemiku.

Intelektuální romance Edy Kriseové

Eda Kriseová drží své vyprávění co nejbližší událostem, příliš nezobecňuje, jen se snaží vysvětlovat Havlovu tvorbu a životní postoje na pozadí prvních změn společnosti po roce 1990, kdy přežívaly staré předsudky a vytvářely se nové, aby mohla svého Václava Havla ukazovat jako dobrého přítele a vůdčí osobnost disentu, ale především jako kladného hrdinu předchozí doby a vzor pro přítomnost. Havlův život líčí jako koherentní a orientovaný celek a oproti Putnovi či Kaiserovi, více zdůrazňujícím významové souvislosti, konstituuje Havlův „biografický čas“ (Theodor Winkelbauer) jako pouze „lineární čas“ individuálního života.

Havlovo charisma, které Kriseová silně vnímá spolu se všemi, kdo věřili, že Havel změní jejich život i celou společnost přerodem jejich mravních principů, je zde nevy-sloveně postaveno do protikladu vůči těm, kdo tehdy věřili v charisma Klausovo (což do značné míry platí například o Danielu Kaiserovi) a v zázraky jeho ekonomické transformace, která je záhy přivede k blahobytu srovnatelnému se Západem, aniž bude sahat do jejich svědomí, a především do jejich hierarchie hodnot.

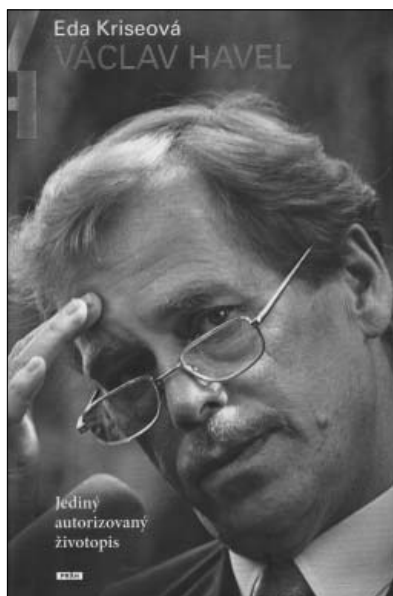
Eda Kriseová příslušnost k disentu a tomu odpovídající sympatie nezakrývá. Svou optiku při čtení povahy Havlových hodnot a orientací rozšiřuje směrem k jejich „ideovému“, v době prvního vydání knihy většinou méně známému podkladu, jež ale považuje beze všeho za výlučný, nepochybnitelný a univerzální. Snadno přitom podléhá emocím, volí silná slova i klišovitě obraty, které až příliš často opakuje (Havlova „hloubka“ při všech příležitostech: v poznání, v přesvědčeních i vztazích; „pýcha moci“ a „obludnost režimu“, „absolutní horizont“, „netečná veřejnost“, „strukturáci“ a podobně).

Ze všech Havlových biografů Kriseová klade největší důraz na Havlovo lidsky „harmonické“ utváření a zázemí: na pozitivní vliv matky a role manželky Olgy a bratra Ivana, na širší okruh přátel a – což se jí zdá nejdůležitější – na rodinné tradice a jejich zakořenění v životě „národní buržoazie“, jejíž výkonnost a hodnoty (jako pracovitost, podnikavost a vůle něco tvořit, smysl pro čest a právo, pořádkumilovnost, vytrvalost, důslednost, tolerance a „gentlemanství“ atd.)²² se snaží rehabilitovat proti těm, kteří v Havlovi viděli jen „po navrácení Lucerny“ prahnoucího potomka kapitalistů. Vyzvedá Havlovu skromnost a zdrženlivost, jeho schopnost vhledu a sklon k sebezpytu, ale jeho sebeironii a smysl pro humor, případně i to, že to byl také „tajný strašpytel“, což připomenul Michael Žantovský (*Havel*, s. 14), Kriseová nevnímá.

„Normalizační“ realita, její formy, tlak na život a také její proměny Kriseové zůstávají uzavřeny v disidentském vidění situace a v distanci od každodennosti doby a nedisidentských způsobů „přežívání“. Opakovaně se klade otázka, zda a jak se z nich Havel poučoval, co z nich kritizoval (a s jakými argumenty), jaké závěry z nich vyvozoval a do jaké míry byly v této souvislosti jeho reakce „otevřenější“, nebo naopak „předsudečnější“, než byla věrnost vlastnímu obrazu světa.

22 Srv. k tomu podrobněji např. OSSOWSKA, Maria: *Měšťanská morálka*. Praha, Academia 2012.

Pokud si Kriseová všímá ideových a intelektuálních zdrojů, vlastně je jen vypočítává: zejména důležitou a nepopíratelnou roli sociologa a filozofa Josefa Ludvíka Fischera (jehož kulturněkritický levicový liberalismus by asi zasloužil podrobnější výklad jak s ohledem na Havlovy juvenilie, tak na jeho postoje v šedesátých letech, a také pro jeho chápání ekonomiky i „socialismu“),²³ a rovněž knihu *Sedm listů Melinovi* (1948) brněnského filozofického solitéra Josefa Šafaříka (a jeho následné texty), hlavně pokud jde o Havlův vztah k moderní vědě a technice, ke konzumentství a neautentickému životu. Jejich vliv ale asi nelze ukázat jen několika nekomentovanými, byť působivě vybranými citáty. Šafařík, který napsal zajímavý doslov k Havlově hře *Vyrozumění*,²⁴ byl již v Havlově mládí jeho „filozofickou biblií“.²⁵ Spolu s dalšími z brněnského křídla „šestatřicátníků“ (Pavel Kosatík)

Havel udržoval se Šafaříkem kontakty i za „normalizace“, jakkoli se na jejím začátku rozešli v názorech na povinnost politické angažovanosti intelektuála. Kriseová si uvědomuje i nepopíratelný vliv Jana Patočky, zejména v souvislosti s Chartou 77, ale k jeho pozdním filozofickým pojmům jako „strach“, „úživa“, „otřesení“ a „solidarita otřesených“, respektive k protikladu „duchovního člověka“ a „intelektuála“, který byl pro sebezpochopení disentu v mnohém ohledu konstitutivní, se nedostává.

Eda Kriseová napsala disidentskou romanci, jejíž hrdina vzdor odporu, překážkám, dočasným porážkám, nejrůznějším pokušením a možná i oklikám nakonec „nalezne svatý grál“, jehož povahu a tvar sice zpočátku jen tuší, ale o jehož významu nepochybuje. Asi zde ale platí, co kdysi této formě historického vyprávění vytýkal kanadský literární teoretik Northrop Frye, že totiž „šťastné konce nepůsobí jako pravdivé, ale jako žádoucí, a lze jich dosáhnout jen manipulací“.²⁶

Takovéto vylíčení Havlova života šlo nicméně vstříc dobovému optimismu převážné části veřejnosti na počátku devadesátých let. Svůj účel – urychleně přiblížit Havlovu osobnost a jeho myšlení s ohledem na potřeby doby – kniha nepochybně splnila, vzdor věcným i nevěcným výtkám a spíše odmítavým kritikám. Ve svém druhém vydání po letech působí ovšem příliš osobně a povrchně.

23 To se týká i pokusu Daniela Kaisera v prvním dílu jeho biografie (s. 38 a 63 n.).

24 Praha, Dilia 1968.

25 HAVEL, Václav: *Dálkový výslech*. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 4, s. 14.

26 FRYE, Northrop: *Anatomie kritiky*. Brno, Host 2003, s. 14.

Sebepotvrzování duchovnosti Martina Putny

Také **Martin C. Putna** ve svém *Duchovním portrétu* Václava Havla v rámu *české kultury 20. století* specifiku Havlovy osobnosti – podobně jako Eda Kriseová – hledá v jeho měšťanském původu, ještě silněji ale v tradici zájmu děda a otce o esoterické vědění a o „duchovní“ aktivity vůbec, jež oběma reprezentovala „ekologicko-feministicko-okultní mystička“ (?) Anna Pammrová (s. 24, 52 ad.), známá také z okruhu básníka Otokara Březiny. Podobné sklony Putna shledává více či méně přítomné i ve většině Havlových životních projevů.²⁷ Jde jistě o jeden z důležitých motivů pro porozumění antinomiím Havlova intelektuálního naturelu, který se projevoval přinejmenším nepředsudčností jeho postojů k této sféře; zůstává ovšem otázkou, do jaké míry je použitelný jako organizující „sémantické gesto“ (Jan Mukařovský) při výkladu Havlova celkového myšlenkového ustrojení, nehledě na proměnlivou intenzitu jeho „duchovnosti“ (nebo dokonce „náboženskosti“) a jejich posuny v čase. Havel určitě nebyl (konzervativním) strážcem duchovních hodnot, jak si ho představoval třeba Julien Benda, jehož *Zrada vzdělanců*²⁸ byla tajným tipem mnoha domácích kritiků civilizace i komunistického režimu. Mimochodem: vlastnictví Bendovy knihy bylo v padesátých letech trestným činem.

Je zajímavé, že se Putna nepokusil využít a otestovat postupy výkladu života jako „duchovního příběhu“ v intencích samotného Havla, jak se o to pokoušel ve studii o Josefu Čapkovi.²⁹ Takové vzájemné vztahování kvality umělecké tvorby, asymetrie veřejného a soukromého, včetně zvláštní neproniknutelnosti k jádru, by mohlo vycházet velice silně vstříc vlastnímu Putnovu pojetí „duchovního portréту“. Je asi také škoda, že se Putna nepokusil rekonstruovat alespoň základy způsobu, jakým Havel přebíral a propojoval takzvané duchovní motivy. Putna například opakovaně připomíná Martina Heideggera a cituje nadpis jeho interview pro časopis *Der Spiegel* „Už jenom nějaký Bůh nás může zachránit“, ve své době v disentu živě diskutovaného a v samizdatu komentovaného Janem Patočkou, ale vyhýbá se úvaze, co tím Havel vlastně rozuměl a do jaké míry se nechal (nebo nenechal) inspirovat Heideggerovou základní tezí.

Jádrem Putnových výkladů se mohou zdát otázky, které v devadesátých letech zajímaly mnoho lidí, totiž zda Havel věří, anebo ne, a případně také v co. Na více místech, nejsystematičtěji ve výkladech *Dopisů Olze* (zejména s. 214–221), se Putna pokusil ukázat nejednoznačnosti Havlova chápání náboženství, i když ne všem bude dostatečně transparentní jeho odlišení dvou tradic: „na jedné straně křesťanství

27 Na podobný výklad se Putna pečlivě připravoval, jak dokládají jeho časopisecké statě a dva Sešity Knihovny Václava Havla (č. 3 a 4): *Knihy života: Záznamy a komentáře spiritistických seancí děda Václava Havla v Putnově výběru* (Praha, Knihovna Václava Havla 2011), a zejména studie *Spiritualita Václava Havla: České a americké kontexty* (Praha, Knihovna Václava Havla 1999), v níž Putna Havlovo myšlení spojuje s náboženskými inspiracemi T. G. Masaryka.

28 Praha, Mánes 1930.

29 HAVEL, Václav: Josef Čapek. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 3: *Eseje a jiné texty z let 1953–1969*. Ed. Jan Šulc. Praha, Torst 1999, s. 542 n.

v katolické podobě“ a na druhé tradice „osvícensko-deisticko-zednářské a masarykovsko-unitářské“ (s. 217), již Havel údajně reprezentoval. Rozlišení je to nepochybně principiální, ale vlastně akademické, vypuštěním protestantského elementu (Ladislav Hejdánek, Erazim Kohák a další) zjednodušující a ve svých intencích abstraktní, dokud by se neukázalo, jak konkrétně působilo ve veřejném prostoru, nebo alespoň v Havlově tvorbě. Dokonce i pokus, který by směřoval o několik úrovní níž, totiž vykládat Václava Havla jako člověka s *duchovně-náboženskými sklony*, byť kolísajícího, a připomínat přitom Tomáše Garrigua Masaryka, by neměl přehlédnout, že třeba pro Masarykovo bezprostřední spojování náboženství s morálkou a morálky s politikou, respektive náboženství s politikou (náboženský „smysl českých dějin“), nebylo zavedení zvláštní kategorie „ducha“ vůbec zapotřebí. Nehledě na to, že přistoupit na Masarykovu životní dráhu jako na „model životní dráhy Václava Havla“ (s. 52) je vůbec krátké spojení.

Putna čte mnoho dochovaných Havlových sdělení doslova, většinou nevnímá jejich vzájemné posuny a také Havlův *understatement*, což může zkreslovat skutečnou podobu a explicitnost údajně „duchovnosti“, případně i „náboženskosti“, a jejich tematizace. Řada aspektů Havlova rozhodování, jednání i myšlení by tak byla čitelnější a bezprostředněji vysvětlitelná z celku jeho osobnosti (jak o to usiluje Žantovský) než z enumerace jednotlivých vlivů a koincidence událostí.

Václav Havel si jistě dobře uvědomoval, že náboženství, teologie i náboženská psychologie na jedné straně a *new age*, *hippies* nebo i esoterismus na druhé jsou – podobně jako rocková hudba – sociálními, civilizačními a kulturotvornými fenomény moderní doby a možnými způsoby alternativní existence, nositeli zvláštní imaginace a sférou osobní autenticity v době obecného zmasovění, konzumu a manipulace. Ale tolerance, vnímavost nebo i inspirované sdílení některých motivů, včetně nároků na osobní disciplinaci (jak by doložila například Havlova radost z dodržování náboženských postů ve vězení nebo úspěchy v józe), zůstávaly do značné míry soukromé a asi by vyžadovaly psychologičtější horizont interpretace. Třeba Putnou zdůrazňovaný fakt, že Havlovy porady a vyjednávání mnohdy připomínaly „zednářský styl“ (?!) aktivit jeho otce (s. 61), na tom nic nemění.

Problém je asi v samotné neurčitosti a mnohoznačnosti Putnou zavedeného pojmu „duch“ (respektive „duchovní“ a „duchovnost“, případně ekvivalentů „spirituální“ a „spiritualita“). Zřejmě by stálo za to odlišit je od dalších možných konceptů; třeba od toho, čemu se běžně říká „morální idealismus“, kulturní a názorové „zakotvení“ a podobně. „Duchovnost“ totiž u Putny tak trochu připomíná onu Hegelovu „noc, ve které jsou všechny krávy černé“.

Řada Putnových postřehů proto působí spíše jako ornament než jako argument, nehledě na nebezpečí, že se tak stírají rozdíly a důležité odlišnosti, třeba vůči snahám a filozofickým hrám „katolické“ skupiny *Kampademie*“ (s. 222) (Pavel Bratinka, Ivan M. Havel, Daniel Kroupa, Martin Palouš, Zdeněk Neubauer a další). Působení jejich myšlenek na Havla, jak je lze doložit v *Dopisech od Olgy*,³⁰ mělo

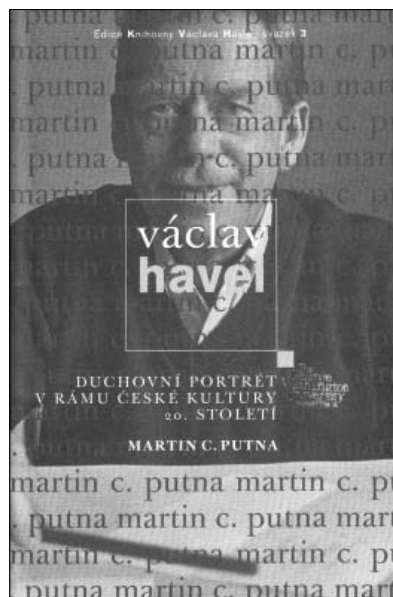
30 HAVEL, Ivan M. a kol.: *Dopisy od Olgy*. Ed. Jan M. Heller a Martin C. Putna. Praha, Knihovna Václava Havla 2010.

možná i jiné nebo diferencovanější motivace. Více než nějaká „náboženská“ zde mohla působit skrytá kritika instrumentalizovaného rozumu moderní vědy a techniky (jak ji zdůrazňovali Josef Šafařík a Jan Patočka) a také moderních technologií politiky – nehledě na to, že motivy transcendence mohou mít ve vězeňském prostředí posunutý význam.

Jistě je možné se u Havla shledat s jistou soukromou ochotou pohrávat si s některými – ať už skutečnými, nebo zdánlivými – možnostmi, které se zde nabízejí,³¹ ale „duchovnost“ byla Havlovi v první řadě dimenzí lidskosti, nechceme-li přímo říci humanity, a to současně znamenalo: dimenzí svobody, autenticity, vlastní paměti, nezávislosti a imaginace. Úvahy o možnosti nadindividuálního řádu byly spíše hledáním předpokladů reflexe a její platnosti, potřebou zvláštního odůvodnění (respektive smyslu)

existence, a proto distancí od pouze pragmatického, čistě materiálního a kauzálního, jen „reálpolitického“, technologického a účelového, případně omezeně konzumního přístupu ke světu. V této intenci je asi třeba rozumět Havlovu obratu „duchovní stát“ z *Letního přemítání*,³² jak jej zmiňuje Putna (s. 14).³³ Ten mu měl být něčím více než jen delegací potřeby „sebezachování“ individuí (Thomas Hobbes), sférou *comerce* (Adam Ferguson), suverénem ve vyhlašování výjimečného stavu (Carl Schmitt) nebo než jen subjektem „reálpoliticky“ udržovaného blahobytu na úkor lidských práv, tj. obecněji pojaté svobody než jen svobody trhu.

Havel si nepochybně uvědomoval, že každý politický systém má potřebu působivé legitimizace vlastního panství a moci, která existenci faktických poměrů proměňuje (i když třeba ne pro všechny) v uspořádaný kosmos získaných práv, sdíleného smyslu a prostoru svobody.³⁴ Spíše se zde tedy jednalo o shora zmíněný filozofický problém „odůvodnění“ (*Begründung*), o potřebu přesáhnout každodennost

31 To se dá ukazovat na Havlovo nezaжатém nebo i vstřícném vztahu k lidem, kteří se do těchto sfér snažili – pro jiné možná i komicky – pronikat (Eda Kriseová, Richard Sacher), nebo ji dokonce reprezentovali (dalajláma, papež Jan Pavel II).

32 HAVEL, Václav: *Letní přemítání*. Praha, Odeon 1991.

33 Putnova výtka vůči Havlovo „nechuti k oborově či ‘ideologicky’ přesnější definici“ státu (s. 14) je zvláštní, protože Putna sám nedefinuje vůbec nic. Nehledě na to, že v tomto případě nebere zřetel na permanentní napětí mezi pojmem (respektive ideálem) a skutečností, ve kterém se všechny definice s ohledem na vývoj reality a na proměny politických konstelací nakonec stávají nepotřebnými.

34 Jak to kdysi vyjádřil Max Weber (*Wirtschaft und Gesellschaft*, sv. 2. Tübingen, Siebeck – Mohr 1968 (6. vydání), s. 648).

a samozřejmost existence, případně o směr smysluplné změny poměrů – totiž o fakt, že věci nelze odůvodňovat jen tím, že jsou: existence nikdy netranscenduje sebe samu, jak dobře věděli někteří Havlovi oblíbení existencialisté.

Důležitější než hledání odpovědí na otázky po povaze Havlovy „duchovnosti“ je asi Putnovo původní pochopení Havlova významotvorného výkladu undergroundu (onoho „přízraku svobody“, jak to později nazval Jiří Suk – s. 37) jako něčeho, co nelze přehlížet s argumenty perifernosti, nevážnosti a marginálnosti, nebo dokonce kulturní destruktivnosti, a co – svým důrazem na identitu, autenticitu a individuální svobodu, na distanci od stávajícího, na hledání alternativ a trvání na vlastních principech, a asi také na specifickém skupinovém humoru – utvářelo Havlův obecnější vztah ke skutečnosti. V tom všem se underground hluboce stýkal s Havlovou divadelností.³⁵

Patos a odpovědnost Havla-politika Putna dovoluje nahlédnout v souvislosti s jeho osobními sklony, se smyslem pro nevážnosti života, pro jeho bizarnosti, s citem pro absurdnost situací a pro nejednoznačnou nehotovost stávajícího. Pro dnešní dobu je důležitý Putnův poněkud nadneseně nadepsaný pokus „Hon na Havla a Fórum 2000: štvancem médií a hostitelem myslitelů“, poukazující na obecnější Havlovy intelektuální, respektive „duchovní“ iniciativy i na neporozumění Havlových kritiků těmto aktivitám.

„Zarámování“ Václava Havla jeho „duchovností“ je u Putny důsledné, zvláštním způsobem umožňuje propojovat Havlův původ a kolektivní budoucnost, rodinné tradice a národní kulturu, čistě osobní obzory a individuální usilování s vlivem na velkou část společnosti, nicméně přesto působí v jistém smyslu neúplně. Třeba otázka, dokdy byl Havel ještě „duchovní osobností“ a odkdy už ne, již si klade Daniel Kaiser (*Prezident*, s. 267) – nebo naopak, odkdy se jí stal – a jak se tento aspekt rozvíjel setkáním s papežem či dalajámou (Žantovského *Havel*, s. 402–404), se zdá v Putnově substancializaci rodinného východiska vlastně nezodpověditelná.

35 Underground i groteska (z italského *grotta* – jeskyně, podzemní prostor, podzemí) mají podobný původ v tom, co sice existuje, ale nemá a nemůže být oficiálně akceptováno, co je znevažováno, potlačováno a vyháněno. Groteska přitakává autenticitě sdílené vyvrženosti, autenticitě, která existuje vlastně jen v „subsociálních“, resp. „podzemních“ oblastech (underground, alternativní hnutí, nová religiozita, „paralelní polis“ ap.); poukazuje na křehkost „nadzemního“ řádu, na nevážnost vážnosti, na samolibost ideologií, na účelovost pravidel i umělost takzvané reality, a většinou – když odhaluje pokrytectví životních a kulturních jistot i absurdní logiku situací, ve které věci ztrácejí smysl a vše poklesá do konzumu – provokuje. Absurdita, ironie a satira jako základní tropy grotesky jsou nejen nosným hlediskem moderní literatury, ale i důležitou součástí prožitku moderních dějin vůbec (jak by se dalo ukazovat třeba na pracích Benedetto Croceho, Jacoba Burckhardta, Johana Huizingy a dalších) a jejich totalitarismů zvláště. V kultuře naší doby se absurdita stala jedním z nejobecnějších vyjádření povahy světa (Franz Kafka, Albert Camus, Samuel Becket, Eugène Ionesco, u nás Jaroslav Hašek, Ladislav Klíma a další) a stále častěji může být vnímána jako „realistický“ popis 60. a následujících let. V tomto smyslu „realistické“ jsou vlastně všechny Havlovy hry.

Jeho kniha je nicméně čtivá, prozrazuje autorovu radost z psaní, zabírá neznámý materiál a ve většině detailů je zajímavá. Souvislosti buduje velkoryse, někdy proto působí svévolně.³⁶

Daniel Kaiser: Utopie a omyly v životě disidenta a prezidenta

Dva díly biografie **Daniela Kaisera** jsou dohromady ve srovnání s ostatními texty o Havlovi nejrozsáhlejší, co do zpracování ale nejméně jednoznačné. Úsilí o objektivní úplnost a nadhled, snaha nepominout nic důležitého a zajímavého v kombinaci s nevysloveným vlastním politickým přesvědčením vtiskují Kaiserovu líčení Havlova života přesto poněkud jednodimenzionální povahu i tam, kde autor poukazuje na rozpory a nedůslednosti Havlových postojů nebo na tlaky zvnějšku.

Kaiser v přílišném soustředění na Havlovu osobu a jeho politickou biografii, na politické hry o prestiž a moc přehlíží nejen její důležité generační a skupinové aspekty, ale i mezinárodní kontexty rozhodování. Nevšímá si strukturálních analogií s problémy ostatních postkomunistických zemí ani vznikajících objektivních politických a ekonomických tlaků, nejednoznačností rozhodnutí, nebo dokonce i promarněných příležitostí. Perspektiva jeho vyprávění o Havlovi je ukotvena převážně v českých událostech a českých bojích. Vznikala asi spontánně, ale působí provinciálním a „novinářsky“ zjednodušujícím dojmem, zejména tam, kde se ve vyústění událostí prolínalo více motivů jednání, nebo dokonce nastávala jejich heterogonie.³⁷

U Kaisera chybí například nejen výklad Havlových vztahů k československému exilu, k lidem jako Vilém Prečan, František Janouch, Pavel Tigrid, Alfréd Radok a další, ale třeba také k německému prezidentovi Richardu von Weizsäckerovi (k jeho dlouholeté kritice systému „sebestředné“ stranické demokracie,³⁸ kterou Havel nepochybně znal), případně fakta o důležitém působení americké ministryně zahraničí Madeleine Albrightové. Asi nejdále se tímto směrem vydal Michael Žantovský.

Pierre Bourdieu se ve svých úvahách o způsobech a možnostech biografie snažil ukazovat, že „aktér“ je vždycky jen „vztahové určení“, a v tomto smyslu závislý na „uznání“ ostatních aktérů. (Každá „substancionalizace“ jeho postojů je proto vždy a předem sporná.) Jako „subjekt“ se konstituuje převážně jednak diskontinuálním zaujímáním pozic v nehomogenním politickém, sociálním, symbolickém, náboženském, kulturním a jiném „poli“ nejrůznějších konkurencí osob a idejí, jednak svým situováním do různých „jazykových her“, v nichž je aktivní, jejichž pravidla

36 Určité momenty, které se dají vyložit v Putnově smyslu jako „duchovní“, autor v knize kupodivu přehlíží: třeba témata pravidelných „brainstormingových“ setkání širšího okruhu intelektuálů v lánské vile Amalia, kde se otevíraly nejrůznější otázky (nejen pro vysílání *Hovorů z Lán*), ale i dosud málo identifikované problémy doby, a někdy zde dokonce uzrávaly motivy velkých zahraničních projevů.

37 Jde o staré sociálněpsychologické zjištění, že podobné následky mohou vyrůstat z nestejných příčin a že podobné příčiny mohou vést k nestejným následkům.

38 Viz k tomu např. některé von Weizsäckerovy úvahy v jeho knize *Čtvero zastavení: Vzpomínky politika* (Praha, Prostor 2000).

usiluje přetvářet, případně jimž podléhá a v nichž může být i zneužíván. Biografie, nemá-li zůstat jen popisem, je z tohoto hlediska vždy utvářena napětím mezi „habitem“ osobnosti a povahou konkrétního „pole“ (jakožto souboru objektivních vztahů a tlaků), v němž se daná osobnost usiluje prosadit ve spolupráci i konfliktech se všemi ostatními aktéry, kteří se v daném „poli“ také angažují a kteří jsou postaveni před tíž soubor možností.³⁹

Daniel Kaiser naproti tomu většinou jen zachycuje a mechanicky seřazuje. Vypráví následnost událostí, z koincidencí dělá kauzalitu, případně konstruuje (někdy falešné) kontinuity, nevyšímá si skupinových přesvědčení ani ideologických nebo objektivních politických tlaků; obecné problémy vykládá jako jen osobní stanoviska, a hlavně nevnímá alternativní možnosti rozhodování, ať už pozitivní, nebo negativní. Jeho agregaci faktů chybí ochota zajímat se, na co to nebo ono zjištění poukazuje, případně co naznačuje, jaké další motivy do něj vstupovaly, jaké byly jeho přesahy a kontexty, případně i důsledky. Prohlášení ve veřejném prostoru, komentování událostí i kontroverze mezi Havlem a jeho oponenty jsou v Kaiserových biografiích vykládány konfrontačně; představa, že by se v některých případech mohlo třeba mířit do vlastních řad, že šlo také, nebo dokonce především o vnitrostranický mocenský boj a „sbírání bodů“ pro vlastní pozici, mu uniká anebo ho nezajímá (například za zveřejňováním kritických stanovisek členů ODS během diskusí o Havlově prezidentské kandidatuře po rozdělení Československa nemusela být v první řadě pouze snaha umenšovat Havlovy naděje, případně, jak Kaiser říká, Havla „potrápít“ (*Prezident*, s. 135), ale především upozornit na sebe samé a prosadit se ve vnitrostranické soutěži. (Něco podobného platí i o opakujících se účelových kritikách Havlovy „nepolitické politiky“, přestože Havel tento pojem po listopadu 1989 prakticky nepoužíval.)

Čtenář si uvědomuje, že vše, co Kaiser vypráví o Havlově „předsametovém“ životě, k němu sice patřilo, nemůže si být ale jistý, zda je to všechno podstatné, případně zda nebylo něco důležitého přehlédnuto. Na jedné straně Kaiser asi jako vůbec první upozorňuje, jak blízko svému zániku byla Charta 77 v době Havlova uvěznění (*Disident*, s. 176–180), žádné závěry pro celkovou situaci disentu z toho ale nevyvozuje. Na druhé straně třeba podcenil události a Havlovy aktivity mezi sovětskou okupací a „Dopisem Gustávu Husákovi“, v nichž asi postupně krystalizovala řada Havlových pozdějších postojů, což si autor zjednodušuje obratem o „černé díře první poloviny 70. let“, případně Havlovou „krizí středního věku“ (*Disident*, s. 75), jíž údajně odpovídala i „krize autorská“ (s. 88). Kaiser zde přehlédl Havlův „Dopis Alexandru Dubčekovi“ z 9. srpna 1969,⁴⁰ jen zmiňuje jeho podíl na petici „Deset bodů“, nevyšímá si ale ani jeho vlastní tvorby, například her *Horský hotel* nebo *Spiklenci*, a zejména *Žebrácké opery* a jejího přelomového „nepoliticky politického“ působení v době silící

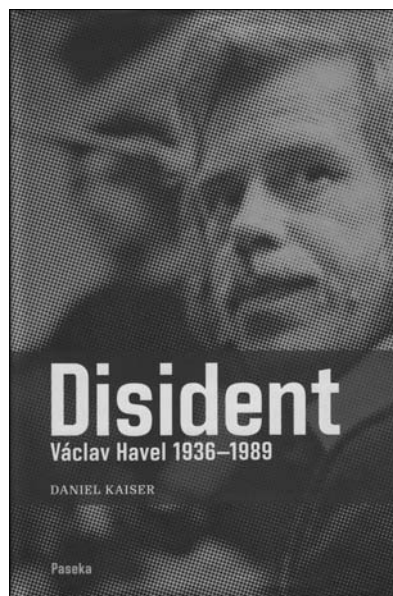
39 Viz k tomu např. roztroušené úvahy v publikacích: BOURDIEU, Pierre: *Das politische Feld: Kritik der politischen Vernunft*. Konstanz, Universitätsverlag Konstanz 2001; TÝŽ: *Schriften zur Politik und Kultur*, sv. 1: *Die verborgene Mechanismen der Macht*. Hamburg, VSA 1992; TÝŽ: *Sociologické hledání sebe sama*. Brno, Doplněk 2004, s. 31 nn.

40 HAVEL, Václav: Dopis Alexandru Dubčekovi. In: TÝŽ: *Spisy*, sv. 3, s. 911–929.

únavy a „normalizačních“ rezignací, kdy se „každý musel spolehnout sám na sebe“, jak to formuloval Žantovský (*Havel*, s. 127). Důležitá polemika s Milanem Kunderou o jeho stati „Český úděl“ z přelomu let 1968 a 1969 byla asi méně „debatou o smyslu disidentství“ (*Disident*, s. 79) a více diskusí o vztahu dějin a politiky, o povaze socialismu a o mezích jeho reformovatelnosti.

Prvoplánové soustředění na politiku se ukazuje také například v Kaiserově nepochopení uměleckého významu a celé dramaturgicko-estetické koncepce Divadla Na zábradlí v šedesátých letech.⁴¹ Proto třeba o Janu Grossmanovi, jehož pronikavé literárněvědní a širší kulturněkritické analýzy Václav Havel nepochybně znal z poválečných melantrišských *Listů* (tento *Čtvrtletník pro umění a filosofii*, vycházející v letech 1946 až 1948 a v padesátých i šedesátých letech hojně čtený, byl celou dobu jedním ze zdrojů domácího i konkrétně Havlova zájmu o existencialismus) i z pozdějšího *Května* (který nebyl, jak Kaiser tvrdí, jen „časopisem mládeže“ – *Disident*, s. 42), padne jen zmínka, i když jeho role v Havlově estetice, ve vztahu k české literatuře, v dramaturgii jeho her i v tak často zdůrazňovaném smyslu pro „dramatičnost života a politiky“ byla přinejmenším stejně velká jako Kaiserem zajímavě vyličená role Jiřího Koláře při utváření Havlova disidentství (*Disident*, s. 37). Jistě by bylo zajímavé uvažovat třeba o tom, jak Havel vnímal rozdíly v divadelnosti „Zábradlí“, Semaforu a Činoherního klubu jako rivalizujících koncepcí divadla šedesátých let i vztahu divadla a politiky vůbec, což bylo nepochybně jedno z důležitých (a v mnohém politicky zástupných) témat tehdejší doby, poukazujících na hlubší problémy a obecnější asymetrie politiky a veřejnosti.

S ohledem na předchozí výtky je devět více problémově založených kapitol – Moc mocných; Prezidentovi ministři, prezidentův Sacher; Klaus; Slovensko; Spojenec pravice (1992–1996); Německo: Lekce z reálpolitiky; NATO: Velká hra; Chyba (1996–1998); Ve stínu opoziční smlouvy (1998–2003) – ve druhém dílu Kaiserovy monografie v mnoha aspektech „silnějších“. A není to jen zásluhou využití dosud méně známého, nebo dokonce nezpracovaného materiálu, jako jsou třeba Havlem každodenně psané poznámky, komentáře, příkazy i marginálie

41 To velice přesvědčivě analyzuje Michael Žantovský ve výkladech Havlových her z 60. a 70. let, které pro něho nejsou jen „uměním“, ale také promyšleným obrazem doby, její povahy a problémů, což mu umožnilo věcně a přesvědčivě rekonstruovat utváření Havlových názorů na politiku, na socialismus a možnosti jeho reformy, na způsoby autenticity života a problémy tehdejšího světa vůbec (srv. např. *Havel*, s. 84–103).

pro spolupracovníky.⁴² Tyto Havlovy „malé“ rukopisy jsou obsažné, přibližují atmosféru na Hradě v prvních měsících po Havlově převzetí prezidentské funkce a naznačují jeho jinde nezveřejněné záměry, myšlenky i komentáře k domácí i zahraniční situaci. (Je jen škoda, že se autor nepokusil tento materiál zpracovat komplexněji, třeba ho utřídit s ohledem na témata či opakující se problémy, případně systematictěji ukázat kontinuitu záměrů nebo i rozdíly mezi Havlovými soukromými a veřejnými názory – zkrátka že se vytěžený materiál nepokusil zanalyzovat).

Původní, nečekané a vyzývavé je ovšem ve druhém dílu Kaiserovo odlišení dvou fází Havlova prezidentství. Pro většinu vykladačů roky 1992 a 1993 (Havlova abdikace, rozdělení republiky a nová prezidentská volba) uzavírají delší kontinuitu disidentských představ o politice a způsobech jejího utváření (podle Kaisera přímo ukončují „éru Václava Havla“ – *Prezident*, s. 116). Mezitím se totiž stabilizovaly stávající mocensko-politické konkurence, prosadili se noví aktéři a s nimi odlišné představy a principy řízení státu, a především došlo k silnému a jednostrannému omezení politična na ekonomiku a zájmy vítězné politické strany. Ovšem Daniel Kaiser vedle toho konstruuje kontinuitu Havlova údajně „uváženého spojenectví s pravici“ (*tamtéž*) po roce 1992 jako něco přirozeného a nakonec i úspěšného, čemuž se zdá odpovídat i uváděné zajímavé zjištění, že až „do podzimu 1997 byl podíl Havlových příznivců mezi voliči politických stran setrvale nejvyšší ... mezi voliči ODS“ (*Prezident*, s. 217).⁴³

Zlom a počátek druhé a podle Kaisera sporné fáze Havlova působení nastává údajně teprve až za „malého zemětřesení“ z let 1996 až 1998 (*Prezident*, s. 206), kdy se měnily nálady veřejnosti a její preference; středoprávní koalice tehdy ztrácí většinu v parlamentě, v politice se znovu prosazuje Miloš Zeman, objevují se některé hospodářské problémy (například pokles portfolia neprivatizovaných domácích bank), vedoucí k takzvaným ekonomickým balíčkům, „provalují“ se veřejné aféry (nezákonné odposlechy a „hon na Stanislava Devátého“, „černé“ stranické fondy ODS, aféra místopředsedy vlády Václava Valeše ohledně spolupráce s StB, zatajené hodnocení Mezinárodního měnového fondu) a také nastávají výrazné změny v Havlově soukromém životě (smrt Olgy, nemoc, „uspěchaná“ svatba, nové vážné onemocnění, tahanice kolem prodeje Lucerny atd.).

Pro Kaiserovo vidění Havla je příznačné, že vlastně celé toto i následující období charakterizuje jako Havlovu (politickou) „chybu“ a věnuje jí zvláštní kapitolu (s. 202–239). Havlovo mezinárodní postavení a jeho zahraničněpolitické úspěchy oné doby – vyrovnání s Německem, směřování do Evropské unie, a zejména přizvání do Severoatlantické aliance, jež nebylo (jak ukazuje naopak Michael Žantovský) ani zdaleka tak samozřejmé a bezproblémové, jak se některým mohlo zdát, a vyžadovalo politické, diplomatické i osobní nasazení z obou stran, z Havlova okolí i z okruhu

42 Kaiser je někdy cituje jako „pokyny pro Hrad“ (*Prezident*, s. 19), jindy jako „důvěrné podklady“ či „interní dokument“ (*tamtéž*, s. 25), případně jako „materiál pro schůzku na Vikárce“ (*tamtéž*, s. 56). S „pokyny Hradu“ nesoustavně pracoval i Žantovský.

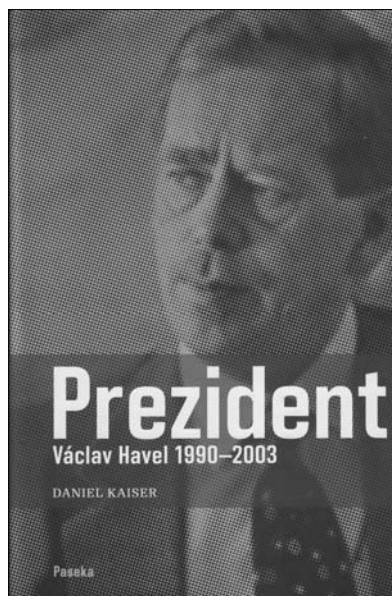
43 Toto zjištění by možná stálo za hlubší analýzu, která by objasnila důvody zřetelné a dlouhodobé asymetrie vztahů k Havlovi mezi vedením ODS a jejím elektorátem.

Madeleine Albrightové – se mu asi zdají okrajové (vyzvedá je bez kontextů až v závěru knihy), aniž si klade otázku možného přesunu Havlových priorit od systémově už stabilizované domácí politiky k otázkám zahraničněpolitického zajištění země, což mělo za následek uvolnění domácího „politického pole“ jiným hráčům a jejich (vnitropoliticky alternativním) zájmům (Josef Lux, Josef Zieniec, Ivan Pilip, Miloš Zeman). Z tohoto hlediska je srozumitelná Havlova důležitá a principiálně míněná poznámka z rudolfinského projevu, že současné události, pro mnohé krajně dramatické, nebo dokonce revoluční, nejsou než „banální demokratickou příhodou“ (citováno podle Kaisera: *Prezident*, s. 233).

Jádro Havlovy „chyby“ podle Kaisera tedy spočívá v jeho distancování od ODS, v jeho kritikách Václava Klause, v problematizaci průběhu a údajně pozitivního vyústění ekonomické transformace („mafianský kapitalismus“, „blbá nálada“, „bankovní socialismus“) a v údajných „kabinetních“ aktivitách: v rozkladné podpoře „malých stran“ (KDU-ČSL a ODA) a odstředivých osobností v ODS, což prý nakonec vyvrcholilo v nezdařeném, nicméně Václava Klause oslabujícím „sarajevském atentátu“.⁴⁴

Je nepochybné, že celý politický i ekonomický vývoj země se v oné době dostal do určité vnitropolitické (nikoli však systémové) krize, na níž asi – vedle důsledků radikální transformace a nově vzniklých vnitřních potřeb seberegulace politického systému, vedle objektivních tlaků tržní ekonomiky a přirozeně se diverzifikujících skupinových zájmů – měli svůj podíl všichni aktéři. Každý z nich reagoval na základě svého habitu, svých schopností (nebo neschopností a předsudků), každý z nich se opíral o určité představy dalšího vývoje i svého vlastního vzestupu, a také o podklady, informace a závěry, které mu poskytovalo nejbližší okolí. Daniel Kaiser například přechází jeden z tehdejších důležitých problémů, jímž byla Klausem odmítaná (a nakonec až za Miloše Zemana provedená) privatizace bankovního sektoru, což na určitou dobu vytvořilo stav označovaný jako „bankovní socialismus“.

Naznačovat ale, že Havel byl téměř „za vším“, co se tehdy (zejména proti Václavu Klausovi a „jeho“ reformě) dělo, znamená nejen podceňovat svéprávnost ostatních Klausových odpůrců a kritiků i demokratickou legitimitu jejich politických zájmů, ale zároveň redukovat vývoj v oné době jen na mocenskou soutěž dvou osobností,

44 Havel sám ovšem o své prezidentské kandidatuře jako o chybě uvažoval až pro léta tzv. opoziční smlouvy (1998–2003). Srv. HAVEL, Václav: Odešel bych, kdybych musel lhát. In: *Právo* (1.2.1999), s. 1.

kteřá předtím byla jen latentní. Oproti tomu Michael Žantovský připomíná, že během dvou let svých údajných intrik Václav Havel strávil celých dvanáct měsíců jako akutně nemocný nebo se z nemoci zotavoval.

V „Závěru“ knihy si Daniel Kaiser klade otázku, jak „třináct let strávených na Pražském hradě“ (s. 274) Václava Havla poznamenalo. Všimá si Havlovy sebereflexe a reflexe politiky v jeho *Odcházení*, opakuje rozdíly i úspěchy obou prezidentských „poločasů“, v této části knihy ovšem rozlišených až rokem 1998.

U Kaisera celkově ruší zjednodušující opakování dobových výkladových žurnalistických kliše,⁴⁵ které je ovšem v prvním dílu jeho biografie znatelnější – viz například poukazy na „Havlův utopismus“ (*Disident*, s. 159), na jeho „osmašedesátnictví“ (?!), i když údajně „v posunutém smyslu“ (*Disident*, s. 97),⁴⁶ na „havlovské dilema“ a kolísání mezi uměním a politikou (*Prezident*, s. 117), na „ješitnost“ ve vztahu Havla ke Klausovi (*Prezident*, s. 127) a podobně. Do stejné kategorie patří zlehčování „přímého vládnutí Hradu“ bezprostředně po Havlově nástupu do prezidentské funkce; autor neodolal ani pokušení ironizovat jeho setrvávání ve funkcích i poté, co splnil své údajné cíle (*Prezident*, s. 239). Kaiser s distancí a často s nepochopením situace líčí první „revoluční“ přebírání moci a formy jejího výkonu, kritizuje domnělou Havlovu snahu vše rozhodovat a stavět se do čela, v níž shledává latentní autoritářství, nebo dokonce narcismus (ochotu přebírat odpovědnost vnímá jen velmi podmíněně). Nenaznačuje přitom, jací jiní lidé než vybraní poradci a jaké jiné prostředky by v oné době nevyjasněných představ, nejrůznějších nápadů i excentrických návrhů byli vůbec použitelní. Klausova snaha „stavět se do čela“ mu ovšem nevádí.

Daniel Kaiser vidí Havlovo působení většinou jako problematické (i když s úlitbami), což by bylo ovšem přesvědčivější, kdyby extrapoloval důsledky údajných Havlových chyb a ukazoval alternativy. „Kontrafaktické“ úvahy, třeba jak by se republika vyvíjela, kdyby se prosadila reformněkomunistická Obroda a Alexander Dubček se stal prezidentem, Kaisera vůbec nenapadly. Přitakává jen Havlově podpoře transformace (a tím vlastně relativizuje jeho roli), odsuzuje však jeho údajný následný „návrat doleva“ i „nazelenalost“ „v nulté dekádě 21. století“ (*Prezident*, s. 278). V mnohém tak jen nově uspořádal kartotéku předchozích protihavlovských připomínek a námitek.

45 S tím souvisí Kaiserovo používání zjednodušujících a často zbytečně dehonestujících charakteristik typu „literární mocnář Eduard Goldstücker“ (*Disident*, s. 56), Havlův „vrozený sklon postavit se do čela“ (*tamtéž*, s. 74), „hospodsko-intelektuální“ ODA (*Prezident*, s. 211), „sentimentální čechoslovakista Pavel Tigríd“ (*tamtéž*, s. 122) a podobně namísto pragmatické analýzy skutečných i možných důsledků „myšlení“ těchto osob a extrapolace důsledků jejich stanovisek a rozhodnutí.

46 Jak ukazuje Michael Žantovský: „Politicky i filozoficky Havel v šedesátých letech dospěl, ale jejich dítětem nebyl. Jeho základní témata identity, pravdy a zodpovědnosti měla starší kořeny.“ (*Havel*, s. 206.) Proto považovat Havla „za soupevníka protikapitalistických protestů na Západě a vydávat to za důkaz jeho celoživotní levicové orientace je pomýlené“ (*tamtéž*, s. 197).

Politika jako absurdní představení?

Kniha **Jiřího Suka** patří do této přehledové recenze jenom podminěčným způsobem. Pro své analytické intence totiž není biografií srovnatelnou s ostatními tituly, ale pronikavou historicko-politickou studií určitého vývoje.⁴⁷ Je nezařaditelná mezi biografie už jen proto, že se časově omezuje na léta 1975 až 1989, která byla pro potomní politický vývoj (a nepochybně pro celý vývoj republiky v poslední třetině minulého století) klíčová – i když v závěru knihy, v důležité a obsažné kapitole „43 dnů hmatatelných dějin“ (*Politika jako absurdní drama*, s. 324–415), přirozeně přesahuje do první poloviny roku 1990. Na Havlově jednání a rozhodování Jiří Suk ukazuje obecnější, sdílená i navzájem odlišná stanoviska aktérů oné doby, dynamiku politického dění a základní otázky tehdejší doby vůbec. Všímá si nejen Havlova osudu a rolí od poloviny sedmdesátých let do počátku let devadesátých, ale zaznamenává i okolní reakce a velice diferencovaně líčí pozice, stanoviska, argumenty a důvody jiných aktérů, kupříkladu Zdeňka Jičínského (ten byl vedle reprezentantů odstupující moci pro Suka vlastně nejdůležitějším Havlovým protihráčem v prvních měsících po listopadu 1989), Petra Pitharta, Václava Bendy, Petra Uhla, Oty Bednářové, Rudolfa Battěka, Pavla Kohouta a mnoha dalších. Nejde mu přitom o nějakou jednoduchou prezentaci postojů či reprezentaci přesvědčení, ale o prosopografické přiblížení názorových diferencí a pohybů v celém disentu i jeho okamžitých možnostech, naznačuje i jeho specifickou, po celou sledovanou dobu (1975 až 1990) probíhající „autopoietickou stabilizaci“ (Niklas Luhmann).⁴⁸ Pro porozumění tomuto záměru jsou proto důležité obě části názvu Sukovy knihy, její titul i podtitul. Titul *Politika jako absurdní drama* poukazuje na perspektivu přístupu, na žánr komedie jako prostředek zobrazování reality, jako modus nahlédnutí a zvláštní distance od stávajícího. Sukovi slouží pro shrnování efektů „normalizační“ morálky dvojí tváře, nastolené tvrdým a měkkým násilím, které je přes všechny útrapy nakonec překonáno nenásilným sjednocením a novým slibem“, zobrazením nenásilného přerodu společnosti, „v němž zvítězí morální ctnosti nad padouštvím a výsledkem je idealizace mravních postojů“ (s. 12).

Poukazy na divadelní, komediální či absurdní povahu průběhu událostí, postojů i reakcí jednotlivců a skupin sdílí Suk s většinou Havlových interpretů; jsou roztroušeny

47 Sukovu monografii jsem už komentoval v loňském ročníku tohoto časopisu v rubrice „Tři hlasy k jedné knize“: HAVELKA, Miloš: Václav Havel v živlu absurdity, antinomii a nesmyslu. In: *Soudobé dějiny*, roč. 21, č. 3 (2014), s. 422–425. Recenze vyšla spolu s příspěvkem Kierana Williamse a Milana Znoje: WILLIAMS, Kieran: Sukova „komedie“ z časů normalizace. In: *Tamtéž*, s. 406–409 (recenze byla převzata z německého časopisu *Bohemia*); ZNOJ, Milan: Havlova antipolitika na různý způsob: K Sukově knize o Václavu Havlovi. In: *Tamtéž*, s. 410–421.

48 „Autopoietická (sebevytvářející) stabilizace“ je termín systémové teorie německého sociologa Niklase Luhmanna, poukazující na fakt, že jednotlivé subsystemy společnosti (v tomto případě disentu v letech 1975–1990, ale zejména na přelomu 80. a 90. let) se mohou co do své existence v celku společnosti nejen osamostatňovat, ale i vnitřně stabilizovat pouze svými vlastními prostředky, to znamená bez ohledu na skutečné pohyby ve společnosti a na prosazující se potřeby každodennosti.

po celé knize, nejčastěji však v líčení vyjednávání s politickou mocí a v popisech událostí z prosince 1989 (viz např. s. 350 n., 363 ad.). Možná ale nejsou tak důležité, jak se může zdát. Doba byla nejistá, v řadě svých projevů dramatická a absurdní sama o sobě, a Havlovu zvláštní dramaturgii v tomto směru nepotřebovala. Nehledě na to, že se tak asi i zkreslují některé jiné Havlovy dispozice, jako bylo spontánní působení jeho charismatu (viz např. s. 381), vnímavost pro dynamiku situace, ochota se jí věcně přizpůsobovat, a zejména ji „překračovat“, schopnost rozhodovat a vést, brát na sebe rizika a podobně.

Sukově perspektivně absurdního dramatu, přiřazovaného poněkud zjednodušeně ke komedii, jistě můžeme rozumět z napětí, antinomií, paradoxů a nesmyslů, jimž byl Václav Havel v životě vystaven (a jež zároveň reprodukoval); ty shrnoval v podobě „korelativních protikladů“ (Claude Lévi-Strauss) a vyjadřoval ve formě oxymoronů jako „nepolitická politika“, „moc bezmocných“, „změna nezměnitelného“, „naděje lidí bez naděje“ a podobně.⁴⁹ V knize se je Sukovi podařilo velice plasticky ukazovat na fólii antinomie morálky a politiky, „přijatelnosti obsahu Charty“ a pochybností „o její formě“, „moci“ a „bezmoci“ disentu, angažovanosti a „nemožnosti měnit daný stav“, ze situovanosti ve skutečnosti a „nezávislosti paralelní existence“, z univerzality disidentských principů a potřeb každodenního života, z kontinuit a diskontinuit vývoje, „politické a „nepolitické“ politiky, občanské společnosti a stranické demokracie, z mimoběžnosti vlastních přesvědčení a veřejné zodpovědnosti; patřily by sem ovšem i antinomie více osobní, jako třeba mezi bohémstvím a moralizováním, mezi idealistickými nadějemi a ironickým nadhledem, mezi soukromým a veřejným, mezi lidskou potřebou se angažovat a „umělcovou nedůvěrou k politice a politikům, včetně sebe samého“.⁵⁰

Suk dobře vnímá Havlovu „skoro hmatatelnou intuici o dějinách sunoucích se nezadržitelně vpřed“ (s. 364) a jeho schopnost urychlovat spád událostí v prvních měsících „sametové revoluce“; vpřed se ovšem sunulo i sebevědomí ostatních aktérů a jejich diverzifikující vstupování do nových rolí, i když mentalita a dispozice osob zůstávaly stejné. V této souvislosti se pak ovšem může zdát zjednodušující a morálně prvoplánové, když Suk staví do otevřené kontrapozice Havlovu distanci vůči vlastnímu politickému angažmá v září 1989 a jeho reálné jednání uprostřed překotných revolučních událostí. Jestliže Havel nejprve „tvrdil, že profesionálním politikem nikdy nebude, a dva měsíce poté kandidoval do nejvyššího státního úřadu“, údajně to „svědčí o špatném politickém odhadu nebo falešné skromnosti“ (s. 373). Spíše by se

49 Oxymoron (vedle ironie) je podle Haydena Whita pro svou logickou rozpornost a absurdnost, pro nejednoznačnost svého vztahu k „realitám života“, pro svůj demystifikační potenciál a distancující nadhled jedním z dominujících tropů satiry a grotesky.

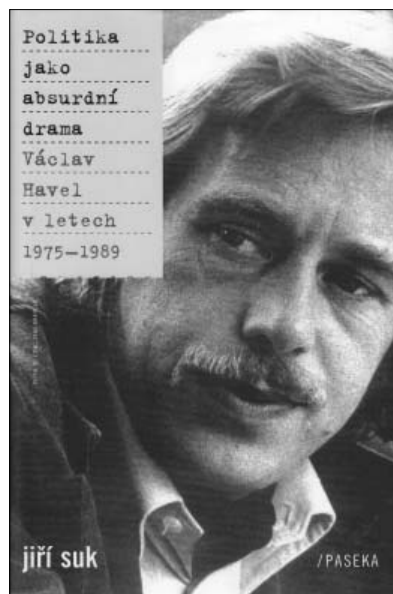
50 ŽANTOVSKÝ, M.: *Havel*, s. 251. Ze Sukových výkladů ovšem vyplývá, že občanská práva, hodnoty lidství, důraz na aktivní občanství a často vykřičený požadavek „pravdy“ pro Havla neměly povahu nějakých samočinných objektivních historických sil (a už vůbec ne planého moralizování); spíše byly „regulativními“ „horizontovými idejemi“ (Immanuel Kant), které se vzdalují tím víc, čím víc se k nim přibližujeme. A právě v tom byly pro Havla zásadními intelektuálními prostředky nadhledu a možné kritiky, motorem aktivit a zároveň i ironického odkrývání dobových hesel.

v tom ale mohl spatřovat doklad, že události opravdu běžely rychleji a nečekaněji, než jak mohl kdokoli (na Východě i na Západě, a především doma) předpokládat.

K přednostem Sukových výkladů patří, že události a dobová přesvědčení, v nichž se všechny tyto a další paradoxy Havlova působení projevovaly, jen mechanicky nevrství, ale významově strukturuje, často pomocí vlastních metahistorických konceptů (jako třeba „entropický režim“, „havlologie“ či „kádrová stabilizace charismatického společenství“), případně že je „dointerpretovává“, a to s využitím metafor pocházejících odjinud, ze sebereflexe Charty 77, od Václava Bendy, Petra Pitharta, Milana Šimečky, Jiřiny Šiklové, Josefa Vohryzka a dalších („konec nehybnosti“ – s. 12, „obnovení pořádku“ – s. 18, „paralelní polis“ a „šedá zóna“ – s. 254, „dobře zazátkovaná láhev“ – s. 159, a podobně). Vrací jim tím jejich historickou konkrétnost a promyšleně je povyšuje na klíč k výkladu určité doby, určité situace nebo konkrétních diskusí, a vlastně tak implicitně respektuje Havlovu dialogickou metodu konceptualizací.

Ne všechna Sukova zjištění jsou nová, dokáže je však zařazovat do nových kontextů. Nelze přitom přehlédnout, jak účelně Jiří Suk ve svých líčeních jednotlivých společensko-politických konstelací kontrapunkticky zavádí a zohledňuje předtím nezpracovaný materiál o disentu pocházející z dílny Státní bezpečnosti.

Podtitul Sukovy knihy *Václav Havel v letech 1975–1989* vymezuje sledované události jako specifickou, celistvou a klíčovou periodu soudobých (československých) dějin, v níž došlo k důležité (autopoietické) sebeorganizaci disentu. Zvolené předěly jsou přesvědčivé: Havlův dopis Husákovi z dubna 1975 lze chápat jako počátek snah o konceptuální zobecňování možností, forem distance a těžišť odporu, jdoucí za spontánní aktivity jednotlivců a malých skupin, a listopad 1989 jako v mnohém nejednoznačné završení určité etapy působení,⁵¹ kdy se Charta 77 a jmenovitě

51 Pasáže v úvodní kapitole první části Sukovy knihy „Intelektuál v entropickém režimu“, které přibližují situaci před „Dopisem Gustávu Husákovi“, by snad mohly zkoumané období více osvětlit a případně věnovat pozornost kontinuitám i diskontinuitám Havlova lidského, ideového i politického „růstu“ vůbec a po ruské okupaci zvláště, a třeba i nastínit základní proměny důležitého Havlova konceptu „existenciální revoluce“ či jeho vztahu k politice, jeho pojetí občanských aktivit a jejich ideového založení. Havlovo chápání intelektuála a jeho veřejných povinností nepochybně prošlo od druhé třetiny 60. let zřetelným vývojem, a není náhodou, že na počátku let 70. se Havel rozešel s metafyzicky vystavěnou argumentací jednoho ze svých učitelů, brněnského filozofa Josefa Šafaříka o povinné „zdrženlivosti intelektuála“ v moderním světě, jak na to poukazuje například Pavel Švanda ve své *Paměti*

Václav Havel stali symboly nespokojenosti občanů s neschopným a neperspektivním režimem (a potom, i když na omezenou dobu, i nezpochybnitelnými aktéry první fáze změn).

Václav Havel často rozporoval, častěji smířoval, ale zároveň usiloval neustále držet základní kontinuitu i „generální linii“ hnutí, i když někdy s jistým sebezapřením, nebo dokonce v nesouhlasu s většinou, jak to třeba dokládá Sukova reprodukce Havlova dopisu Vilému Prečanovi o potřebě neopouštět „nadstranickou podstatu“ Charty (s. 232). To nemá znamenat přeceňování Havlových možností a schopností, ale jen poukaz na povahu jeho symbolické pozice a důsledky, jež z ní vyplývaly, jež se očekávaly a jimž byl Havel opakovaně vystavován. V těchto souvislostech se ukazuje jako centrální osobnost Charty 77, promýšlející její činnost na hraně politiky a nesourodých ideologií jejích stoupenců, jako formulátor a reprezentant, od něhož vycházela a k němuž se vracela většina aktivit hnutí, ale právě také jako vyvíjející se, koncepčně rostoucí a sebe-poučující vůdce.

Sukova narace událostí a Havlovy role v nich nepochybně vrcholí materiálově bohatě doloženým líčením v šestém dílu knihy „43 dnů hmatatelných dějin“ o vyjednávání opozice s politickou mocí v „klíčových dnech od 4., 5. a 6. prosince“ 1989 (s. 351) v nejednoznačné a dynamicky akcelerující situaci. Rozhodující sekvenci „sametové revoluce“ se Sukovi podařilo vylíčit jako otevřené „dějící se dějiny“, plné zvratů, oprav, dodatečností, nejistot, měnících se stanovisek a reformulací požadavků, také pod tlakem radikálních očekávání aktivizované veřejnosti.

Líčení událostí není u Suka nikdy povrchní, i když obecnější trend a širší pozadí situací nejsou vždy bezprostředně viditelné. S ohledem na v knize zachycený a vložení bohatý materiál i s ohledem na jeho kontextování lze usuzovat, že Havel nevěřil na historický *happy end*, jímž vlastně každá pořádná komedie končí: dějiny pro něho byly naopak otevřeným, neukončeným a z více důvodů nejistým děním, vystaveným spíše individuálním aktivitám než nějakým objektivním strukturám nebo zákonitostem. Jedinou možností pro dění dějin, pro jejich udržování a spoluutváření, bylo proto pro Havla zdůrazňování osobních principů, hodnot a morálních maxim, opřených o vlastní zkušenost (s. 350).

Patřilo nepochybně k základním danostem Havlovy mentality, že rozpory a „nedůslednosti“, které se mu vyčítají a které se mnohým právě svou jednostranností a nezprostředkovatelností zdály nereálné či utopické, a proto jen groteskní, pro něho samotného nepřestaly se „sametovou revolucí“ existovat, že napětí svých východisek usiloval nadále udržovat a tematizovat i po ní, v době plnění svých oficiálních funkcí. Napětí a protiklady morálky a politiky, vlastních přesvědčení a veřejné odpovědnosti, občanské společnosti a stranické demokracie, politické etiky morálních přesvědčení a jen pragmatické etiky stranicko-politické moci mu umožňovaly dostávat se nad momentální situace a hodnotit jejich utváření, důležité

---

esejisty (Brno, Atlantis 2006) nebo ve své knize o „šestatřicátnících“ Pavel Kosatík. Jistě, Sukovi jde v první řadě o Havlovu přítomnost v pohybech disentu a společnosti, přesto se ideové a intelektuální situování Havlových postojů před Chartou na třech stranách knihy může zdát málo.

byly i pro udržování celkového směru. Dobře si uvědomoval globální potřeby a systémová napětí mezi kontinuitami a diskontinuitami národního a mezinárodního vývoje, mezi univerzalitou politických idejí a cílů, a mezi jejich zasazením do historické individuality českých dějin.

Ukazatelem směru mu nemohly být a nebyly opakovaně vytykaná intelektuální povýšenost či „snílkovství“, ale hledání stabilizujícího celospolečenského zájmu, odpovědnost a odkaz na individuální i skupinovou zkušenost. Hodnověrnost ve veřejnosti Havlovi neposkytovala akademická převaha údajného „expertního vědění“ ani intelektuální odvozenost jeho postojů v západních teoriích státu a ekonomiky, jako tomu bylo často u ostatních protagonistů změny, ale právě respekt k jeho postojům a aktivitám za „normalizace“, ke kontinuitě jeho snah a také k potřebě reflektovat a formulovat obecnější problémy života.

Myslím, že se Jiřímu Sukovi jeho záměr podařil. Nejednoduší, jeho výklady nejsou prvoplánové nebo jednodimenzionální. Jeho obraz politika ve víru dějin je výstižný a přesvědčivý. Suk dobře vnímá jak viditelné i nezřejmé dialektické antinomie sledované doby, tak rovněž paradoxy působení Václava Havla (např. s. 235), jeho spoluhračů i protivníků. A také, což se mi zdá důležité, otevírá možnosti pro porozumění návaznosti, kontinuitě a pokračování v Havlových pozdějších postojích z let devadesátých a následujících, jimž se stále ještě málo rozumí a jež se často vykládají zjednodušeně.

Havlův habitus v politickém poli socialismu a transformace

Dá-li se o vyprávění Edy Kriseové říci, že je „disidentskou romancí“ o dosažení vytouženého cíle, připomenout „politickou tragédii“ z podtitulu knihy Johna Keana či Sukovu perspektivu „komedie“, o biografii **Michaela Žantovského** se žádná podobná charakteristika až na výjimky nedá použít.⁵²

Poukazy na absurditu, grotesknost, satiru nebo i komediálnost v Havlově myšlení a životě Žantovský celkově převrátil. Nevychází z Havlovy divadelnické profese a jejího promítání do politiky, ale z jeho vnímání reality, která byla sama absurdní, komická a groteskní, i když většinou nikoli k smíchu.

Havel byl povahu doby schopen vnímat, artikulovat a zobrazovat více než kdokoli z jeho současníků, nepochybně také pro dar, jehož demystifikující a analytická síla se ostatním biografům asi nezdála tak důležitá – totiž pro dar Havlova smyslu pro humor, ironii a satiru, pro schopnost vidět absurdní projevy doby a zobrazovat její groteskní povahu,⁵³ odhalovat prázdnotu jejích dispozitivů a ukazovat umělost jejích principů. Žantovskému se to jeví jako specifický způsob Havlových odpovědí na otázky, jichž se ostatní obávali nebo jež si s ohledem na povahu reality ani nedovedli položit.

52 Kniha vyšla paralelně anglicky pod titulem *Havel: a Life*. London, Atlantic Books 2014.

53 Viz k tomu pozn. 35.

V obrazech jako „podvratný humor“ (Havel, s. 13), smysl „pro humor, ba přímo absurditu“ (s. 15), „sklon nacházet absurditu, směšnost a satiru všude kolem sebe“ (s. 284) a podobně Žantovský poukazuje na distancující, dekonstruuující, antiideologickou a zároveň skutečnost transcendingící sílu Havlova humoru, který je sice „kousavý, ale laskavý, nikdy ne krutý“ (s. 15), ale nakonec a především odhalující. Důsledky podobného postoje jsou nejen osobní (vždy „podezřelý sám sobě“ – s. 15); v první řadě se tak před veřejností odkrývá Havlovo distancované vidění totalitární unifikace všeho a falešné univerzálnosti oficiálního, včetně manipulativního „zbežvýznamňování“ individuálního a „trestání“ odlišného.

Humor, satira, ironie a smysl pro absurdno se u Žantovského ukazují jako zvláštní modus, kterým Havel hledal, poznával a nacházel, jímž přistupoval k věcem, k politice i k ideologiím a který umožňoval za nevážností grotesky nahlédnout vážnost skutečnosti. Patřilo sem i „švejkováni“ v době mládí, třeba za Havlovy vojenské služby, na které Žantovský opakovaně poukazuje (dokonce i jako na možnou strategii „přežívání“ za „normalizace“). Zsvěcené interpretace jednotlivých Havlových her Žantovský využívá jako doklad Havlova intelektuálního vývoje a schopnosti identifikovat obecnější problémy společnosti a politiky. Zároveň pro něho představují důležitý pandán Havlových programových textů a kritických komentářů.⁵⁴ To vše umožnilo pro výklad vytěžit i materiál, který se možná jiným autorům zdál jen skurilní, jako jsou například před odchodem na vojnu napsané, psychologicky i autorsky zajímavé „Pokyny pro pozůstalé“,⁵⁵ u ostatních nepovšimnuté.

Havlovu osobnost i její napojení na přijaté hodnoty (s. 26) Žantovský zachycuje mnohem vrstevnatěji a vyváženěji než předešlí autoři (což neznamená, že by tak něco omlouval). Žantovskému se přitom podařilo reifikovat některá tvrzení (zejména Daniela Kaisera a Johna Keana), přičemž *background* psychologa mu umožnil překvapivě diferencovaným a co do důsledků nečekaným způsobem interpretovat řadu aspektů Havlova života, které ostatní jen popsali jako dané (dvojznačný vztah k politice) nebo je podcenili (například složité Havlovy vztahy s matkou – s. 33, asymetrie vztahů s Olgou – např. s. 233–236, vývoj vztahů s Dášou Veškrnovou a problémy, které to přinášelo – s. 490–500), případně nezaznamenali jejich důležitost pro politiku. Daří se mu objasňovat, co jiní jen konstatují (rozpustilý životní styl, excentrické zájmy atd.), co jen naznačují nebo i přehlížíjí (vztahy se ženami a „kumpánství“ s Pavlem Landovským), ale také Havlovy zvláštní dispozice pro vytváření koalic, dokonce i překvapivé „manažerské schopnosti“ při „spravování přerodělovacích útů“ (s. 266), na které docházela podpora ze zahraničí, organizovaná Vilémem Prečanem a Františkem Janouchem, a které se plně projevíly později, i když si možná zachovaly jistou školometskou podobu.

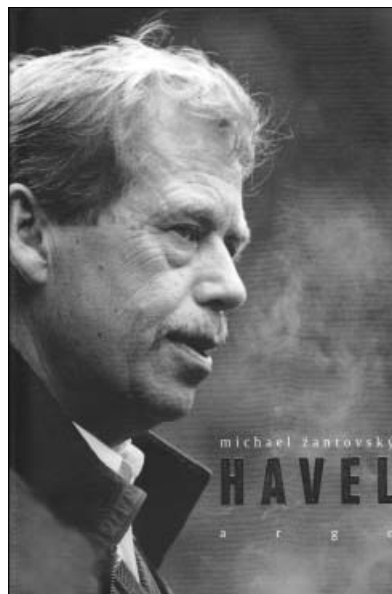
54 Viz k tomu např. Žantovského výklad obsahu a okolností vzniku hry *Spiklenci* z roku 1971, v jejímž „jádro je nedůvěra k politice a politikům“ a také k „pokusům měnit společnost shora vůbec“ (s. 142 n.).

55 Uloženy jsou v Knihovně Václava Havla, ID 17725.

Pro Žantovského není nejdůležitější sférou politika, ale Havlův habitus,⁵⁶ na kterém se politika zobrazovala a který se zpětně v politice prosazoval, a konkrétní historicko-sociální konstelace, ze kterých obojí (habitus i jednotlivá situace) rostly, což podivuhodně odpovídá atmosféře šedesátých let a roli intelektuálů v oné době, ale i poměrům „normalizačním“. Žantovský Havla nepopisuje, ale pokouší se rekonstruovat strukturu dispozic a věcných předpokladů, které utvářely jeho osobnost v průběhu více či méně reflektovaných konkrétních událostí, působením společenských a politických institucí a pod tlakem jejich zvláštních požadavků a očekávání.⁵⁷

O celkové „duchovní situaci doby“ (třeba ve smyslu Karla Jasperse) a Havlově roli v ní může Žantovský vypovídat hlouběji a přesvědčivěji, než jak je tomu v punktualizovaných výkladech jednotlivých jevů, zajímavostí a koincidencí u ostatních. Dovoluje mu to nacházet i skryté motivy některých návrhů, jež jsou už dnes zapomenuty, třeba na zavedení většinového volebního systému v době diskusí o nové ústavě; na ten měl Havel – vždy zdůrazňující osobní „zodpovědnost“ – poněkud jiný názor než lidé v jeho okolí, kteří v něm viděli jen zvláštní příležitost pro vytačení komunistické strany z prostoru celostátní politiky v důsledku jejich tehdy klesajících preferencí (s. 354).

S ohledem na často zmiňovanou (a problematizovanou) Havlovu „existenciální politiku“ je třeba ocenit, že Žantovský nezůstal u jejího konstatování, ale poukazuje na její důležité základy v Havlově původní a originální „sociologizaci“ existencialismu, z níž vyrůstala. Havlův „existencialismus“ se podle něho neváže na konstatování „neexistence řádu“, na „rozpad metafyzického obzoru“, ztrátu autenticity, opuštěnost individua, odcizení života či na pocit přirozené absurdity lidského údělu, ale

56 „Habitus“ (Pierre Bourdieu) představuje specifické zprostředkování mezi univerzalitou idejí (pravda, spravedlnost atp.), civilizačních hodnot (pokrok, blahobyt atp.) a ideálů (autenticita, identita atp.) na jedné straně, a mezi jejich konkrétní podobou ve formách jednání a rozhodování určitého individua, opírajícího se o osobní dispozice, sílu charakteru, vlastní zkušenosti a jejich reflexi. Patří nepochybně k důležitým znakům Havlova habitu, že se neustále snažil oba póly navzájem přibližovat a zprostředkovávat.

57 Ale i Žantovský podlehl pokušení vykládat události ve druhé polovině listopadu 1989, kterým Havel se svým okolím dával jejich historickou podobu, jako „divadlo“ či „představení“; uvažuje o možných „scénářích“ dalšího vývoje či o „logice situace prvního jednání“ politické „hry v jednání příštím“ (s. 329). Schopnost diferencovat v nich sociální a politické role jednotlivých „herců“ (Petr Pithart, Alexander Dubček, Ladislav Adamec, Marián Čalfa, Zdeněk Jičínský ad.) i jejich proměny pod tlakem událostí je přece jen zřetelnější u Jiřího Suka.

vychází ze stavu společnosti, přesněji z tlaků totalitní moci, které člověka vhánějí do osamělosti a bezmoci, do podezřívání a nedůvěry vůči ostatním; zjednodušeně řečeno, je reakcí na ztrátu přirozenosti a lidskosti.⁵⁸ Nemůže se proto omezovat jen na kritiku totalitního systému, ve kterém Havel žil, protože podobné jevy, i když z nestejných příčin, se vyskytují i jinde. Jde o „následek desocializujících vlastností vládnoucího systému“; bezvýchodnost je řešitelná, nikoli nezměnitelná“ (s. 108). To bylo nepochybně důvodem úvah o později často kritizovaném pojmu „existenciální revoluce“, směřujícím za hranici „pouhé“ politiky jako hry s mocí a o moc.

Odtud se může stát srozumitelnějším i „idealismus“ Havlovy morální filozofie“ (s. 16) a jejich základních pojmů, jako je *moc bezmocných, život v pravdě, zodpovědnost*, a zejména *paměť bytí* (s. 43–45), i jeho přesvědčení o transcendentní povaze a nadindividuální závaznosti hodnot, jako je *autenticita života a identita člověka*⁵⁹ (což u Žantovského ztratilo onu doktrinální strnulost, do níž je uzavřeli ostatní vykladači).⁶⁰ Asi až příliš silně se však v této souvislosti může zdát Žantovského tvrzení, že „málokdy se politické hnutí nezrodilo ani z představy, jak změnit svět, ani z odporu vůči jiným představám, jak změnit svět, nýbrž z jedinečné, vnitřní a psychologické potřeby nalézt rovnováhu v životě. Byla to ctižádost současně skromná a závatná.“ (s. 308) Žantovského vnímání Charty 77 jako archetypu emancipace, které občas prosvítá za hodnocením jejích aktivit, je proto zjednodušující.

Mnohem větší pozornost než ostatní věnoval Žantovský vzájemným vztahům s některými dalšími osobnostmi Havlova života. Vedle těch, které se s větším či menším porozuměním objevují také u jiných autorů (Josef Šafařík, Jan Patočka, Jiří Kolář a další), Žantovský objasňuje například Havlův distancovaný poměr k Janu Werichovi a naopak intenzivní vztahy k Alfrédu Radokovi, ukazuje jádro problémů spolupráce s Ivanem Vyskočilem, vysvětluje původ konfliktů s kolegy z okruhu *Tváře* a jejich dlouho přežívajícího „antihavlovství“ (včetně zvláštního významu petice na obranu *Tváře* jako „počátku ... Havlova jiného modelu chápání politiky“ – s. 98), a také přibližuje Havlovy kontakty, diskuse a spolupráci s reprezentanty spisovatelské revolvy v šedesátých letech Ludvíkem Vaculíkem, Pavlem Kohoutem, Ivanem Klímkou, Milanem Kunderou a dalšími. Všimá si deziluze po ztroskotání pražského jara a šířícího se pocitu, že se „každý musí spolehnout sám na sebe“ (s. 218),

58 Složitý pojem „paměť bytí“ (odkazuje k původu, tradicím, prožitě zkušenosti, ireverzibilitě rozhodnutí atd.) je u Havla možné číst jako reinterpetaci známé formulace Jean-Paula Sartra, že „esence“ následuje až jako nástavba po „existenci“ jakožto množině rozhodnutí, jimž nemůžeme uniknout. U Havla „esence“ existenci takřkající neustále doprovází a jednotlivá rozhodnutí váže na nadindividuální hodnoty. Esence je vlastně synonymem pro „identitu“, je uvědomovaným předpokladem „existence“ a spíše ji potvrzuje, je praxí „osobního ručení“ jako zvláštní složky „života v pravdě“.

59 Stojí jistě za upozornění, že od 90. let pojem „identita“ – podobně jako „paměť – udělal v historických a společenských vědách mimořádnou kariéru, byl ve formulacích, které nejsou ani zdaleka tak „existencializované“, jak je od 60. let používal Havel.

60 Například pojem „života v pravdě“ tedy zdaleka nebyl jen výsledkem pozdějšího nepopíratelného vlivu Jana Patočky či disidentských let, ale je zde (v 60. letech – pozn. MH) již ve své úplnosti, byv ozkoušen u stolů ve Slavii a vybroušen na zrádných stezkách institucionální literární politiky“ (s. 180).

a připomíná úvahy, jak se chovat a jednat za okupace (s. 215–218), což vše je možné číst jako počátek cesty k později tolik kritizované „nepolitické politice“.

Je samozřejmé, že v knize původně koncipované pro zahraničního čtenáře bylo třeba srozumitelně „dovysvětlovat“ některé historické souvislosti, třeba o příčinách, důvodech a motivech rozpadu Československa, za který Havel podle svých kritiků nesl spoluzodpovědnost. Žantovský to ale činí až příliš „diplomaticky“ nebo zjednodušujícím způsobem. Například obecně působící (dodnes málo zanalyzovanou) kompenzační roli nacionalismů po rozpadu sovětského bloku vůbec nevnímá, a proto se mu v případě Čechů a Slováků „vystupňované“, jen s konkrétními událostmi spojené „emoce“ asi zdály lepším východiskem výkladů než třeba objektivní asymetrie historického vývoje (industrializace, urbanizace, socializace, modernizace atd.), které vedly ke vzniku, existenci a nárokům dvou svébytných národních společností Čechů a Slováků. Odkazovat ke starému slovenskému panslavismu (vše s. 418) je ale v podobných souvislostech nejen umělé, ale i zavádějící, a prozrazuje to menší pochopení pro historickou a sociologickou dimenzi problémů.

Je nicméně pozoruhodné, co všechno nové, svěží a taky důležité se Žantovskému po pátrání a výkladech předchozích biografů podařilo shledat a využít pro porozumění Havlově osobnosti, veřejné i soukromé, pro vykreslení Havlova lidského původu a zranění, utváření jeho názorů, jeho vnímání veřejného prostoru, aktivit, pojetí přátelství, chápání věrnosti, a dokonce i pro zachycení, jak se utvářely základní pojmy Havlovy morální filozofie. Michael Žantovský nepropadl „magii zdánlivé blízkosti“, sugerující, že díky osobní známosti a spolupráci rozumí všemu lépe (ta je příznačná pro vyprávění Edy Kriseové), ale ani se nenechal zlákat ke zdánlivě objektivní pseudodistanci z pozic části veřejného mínění a médií (za které se schoval Daniel Kaiser).

Michaelu Žantovskému se podařilo to, oč jeho předchůdci, jednostranně zaujatí politikou, příliš neusilovali: ve vzájemném vztahování konkrétních společenských a politických situací na jedné straně a základních Havlových životních a uměleckých přesvědčení a intelektuálních (s Martinem C. Putnou bychom mohli říci „duchovních“) dispozic na straně druhé nabídnout *biografické vysvětlení* programu Havlovy politiky. Nic na tom nemění, že jejím orientacím a důsledkům po roce 1993, v líčení třetího i čtvrtého prezidentského období, Žantovský věnoval zřetelně menší pozornost (necelých sto stran v 539 stran dlouhém textu). Ve srovnání s první částí knihy nelze přehlédnout ani jisté snížení analytické úrovně ve prospěch pouhého vyprávění. Je jisté škoda, že si více nevěšimal Havlových projevů v zahraničí, třeba důležitého a stále aktuálního projevu „Evropa a svět“ v italském senátu v dubnu 2002, komprimujícího Havlovy představy sjednocující se Evropy a očekávání, která s tím spojoval. Specialisté na soudobé dějiny si také mohou povšimnout některých nepřesností jak v datování, tak v následnosti, nebo dokonce kauzalitě událostí,⁶¹ eventuálně i sporného hodnocení některých postav, jako je tomu v případě Havlova

61 Viz k tomu recenzi Jiřího Suka „Havel ztracený v paměti“ v literárním časopise *Host*, roč. 31, č. 1 (2015), s. 68 n.).

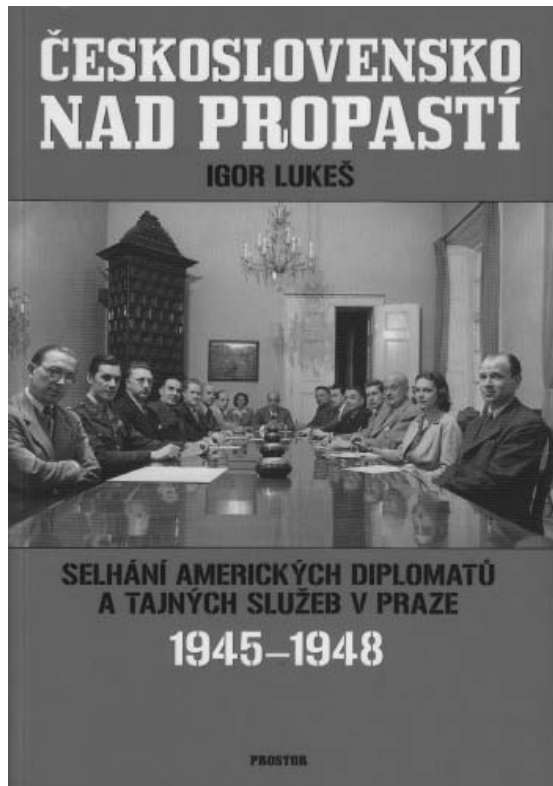
přijetí amerického pornografa Larryho Flynta. Šlo o přátelskou službičku Miloši Formanovi, ochabování Havlovy soudnosti, nebo o ústupek bezprostřednímu okolí?

Úlohám, kompetencím i symbolickému významu jednotlivých postav v Havlově blízkosti by možná bylo záhodno věnovat větší pozornost. Žantovský je příliš nehodnotí ani neanalyzuje, „šetří“ Havlovy názorové a politické odpůrce, zejména Václava Klause, a také spolupracovníky na Hradě. Z jeho výkladů nejsou vždy zřejmé jejich výhrady k Havlovým postojům ani to, čím k nim přispívali, v čem, případně jak a kdy, byli důležití – třeba v době Havlových nemocí nebo jeho „psychologické (!) krize“ (s. 505) kolem roku 1999, případně ve vztahu k rostoucí Havlově „potřebě se ospravedlňovat“ (s. 498) a podobně. Žantovský, podobně jako Kaiser, své líčení končí výkladem Havlova *Odcházení*, kroužícího kolem pokušení moci, ve kterém se podle něj „komedie mravů mění v tragédii identity“ (s. 529). Má se to snad číst jako relativizace jeho předcházejících výkladů?

Vcelku Žantovský nicméně podává realistický obraz nejednoduchého člověka prostřednictvím jeho tvorby, umělecké i politické. V ukazování Havlova habitu kniha neuvědoměle překračuje požadavky pouhé biografie a míří do oblasti psychologie dějin, na jejíž význam se dnes poukazuje tím více (Hans-Ulrich Wehler, Bedřich Loewenstein a další), čím méně se tento přístup provozuje. Pro Michaela Žantovského je Václav Havel konkrétním živým, rozhodujícím se a jednajícím člověkem, plným rozporů i chyb, zajímavým dramatikem a autorem, přitom schopným a cílevědomým politikem, vymykajícím se z provinciálnosti českého prostředí. Více než u jiných biografů je Havel u Žantovského napojen na vlastní principy a hovoří „vlastním hlasem“.

Tři hlasy k jedné knize

Konfrontace – kontrasty – kontexty

Diskuse

Historie ve službách příběhu

Nad knihou Igora Lukeše „Československo nad propastí“

Petr Mareš

LUKEŠ, Igor: *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948*. Z angličtiny přeložili Jan Jiráček a Ladislav Köppl. Praha, Prostor 2014, 383 strany, ISBN 978-80-7260-292-6.

České vydání Lukešovy knihy o působení amerických diplomatů a špiónů v Praze v prvních letech po druhé světové válce představuje mimořádný nakladatelský počín.¹ Pionýrská práce Waltera Ullmanna na obdobné téma z roku 1978² se nikdy českého překladu nedočkala, a tak jde od roku 1990 teprve o druhou publikaci v češtině, jež se pokouší na základě autorova vlastního výzkumu popsat a analyzovat americkou politiku vůči Československu v periodě mezi Mnichovem a Únorem,

---

1 Původní americké vydání je o dva roky starší: LUKES, Igor: *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague*. New York – Oxford, Oxford University Press 2012.

2 ULLMANN, Walter: *The United States in Prague, 1945–1948*. Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs 1948.

s výrazným akcentem na období poválečné.³ Mimořádnost Lukešovy práce však netkví pouze v nedostatečné českojazyčné konkurenci. Autorovi se podařilo vytvořit velice atraktivní, stylově a myšlenkově sevřený text. Nabízí čtenáři obraz zkoumané problematiky, který je svou kompozicí do značné míry unikátní i v kontextu zahraniční literatury. Jde o pestré plátno zachycující institucionální zmatky a omyly, osobní nadšení i zklamání, občasná vítězství a časté porážky, jímž Lukeš ilustruje počátek dlouhého a často bolestného přerodu americké diplomacie z elitního klubu bývalých spolužáků, se zájmem sledujících dění ve světě z bezpečného odstupu diktované politikou izolacionismu, na masovou organizaci pověřenou prosazováním zájmů globální supervelmoci.

Kniha je výsledkem rozsáhlého výzkumu ve všech nejdůležitějších relevantních amerických i českých archivech. Ty jsou samozřejmě pro práci tohoto druhu obligatorní. Lukešovou mimořádnou zásluhou jsou početná interview s účastníky zkoumaných dějů a kolekce nepublikovaných rukopisů, které mu pamětníci poskytli. Jde o velmi bohatý materiál, který by bez jeho úsilí byl nepochybně ztracen. Lukeš z něj čerpá velmi vydatně, což mu umožňuje obohacovat svůj text o mnohé detaily a osobní reflexe a dodat tak jednu ze zmíněných neobvyklých dimenzí obrazu, který bývá standardně konstruován pouze z poněkud strohých oficiálních dokumentů. Igor Lukeš zabydlel svou knihu živými lidmi a to jí dodává na půvabu.

Nejsilnější stránkou Lukešova textu jsou podle mého názoru poněkud paradoxně pasáže věnované aktivitám *československých* bezpečnostních složek zaměřeným proti představitelům Spojených států v Praze. Lukeš se problematice tajných služeb věnuje dlouhodobě⁴ a prostudoval v této souvislosti úctyhodný objem materiálů jak v Archivu Ministerstva vnitra ČR (uložených nyní v Archivu bezpečnostních složek), tak v Archivu Ústředního výboru KSČ (v pražském Národním archivu). Rozsah operací proti americké ambasádě a osobám s ní spojeným, který se mu podařilo přesvědčivě zdokumentovat, byl ohromující. Vypovídá mnoho o zaměření československých tajných služeb ještě dávno před komunistickým převratem a je

3 Druhou knihou na podobné téma vydanou česky je práce francouzské autorky Justine Faure *Americký přítel: Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968* (Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006).

4 Viz jeho publikace na toto téma: Walter W. Birge in Prague, 1945–1948. In: *Journal for Intelligence and Security Studies*, roč. 6, č. 2 (2012), s. 49–62; KÁMEN: Studenoválečnická akce s americkým rozměrem. In: *Historie a vojenství*, roč. 60, č. 3 (2011), s. 40–46; The Rozvedka Dossier on a Defector ‘Who Knew Too Much’. In: *Journal for Intelligence and Security Studies*, roč. 3, č. 2 (2009), s. 127–134 (spoluautor Siegfried Beer); Selhání tajných služeb: Československo 1945–1948. In: *Securitas Imperii*, roč. 15, č. 1 (2009), s. 12–41; The Czechoslovak Special Services and their American Adversary During the Cold War. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 9, č. 1 (zima 2007), s. 3–28; Ein nachrichtendienstliches Versagen: Die Amerikaner und die kommunistische Machtergreifung in der Tschechoslowakei 1948. In: *Vierteljahrshefte für Zeitgeschichte*, roč. 55, č. 2 (2007), s. 201–236; The GPU and GRU in Pre-World War II Czechoslovakia. In: *The International Journal of Intelligence and Counterintelligence*, roč. 8, č. 1 (1995), s. 91–104; The Czechoslovak Intelligence Service and Western Reactions to the Communist Coup d’État of February 1948. In: *Intelligence and National Security*, roč. 8, č. 4 (1993), s. 73–85.

dalším důkazem, že již v této době byly zcela podřízeny kontrole komunistické strany. Zároveň je jasným dokladem o skutečné orientaci samotné komunistické strany, o tom, koho považovala za svého nepřítele a jaký byl postoj komunistů k poválečné spolupráci vítězných mocností. Zároveň samozřejmě Lukešova zjištění vrhají nové světlo na aktivity amerických tajných služeb. Především pro kapitoly osmou (Nadějně vyhlídky, ztracené iluze) a jedenáctou (Schönbornský palác v obklíčení) platí slova amerického historika Timothyho Snydera z přebalu českého vydání, totiž že ukazují, „co všechno se museli Američané naučit, aby se mohli stát velmocí“.

Jak již bylo řečeno, *Československo nad propastí* je čtenářsky velice atraktivní kniha. Za čtivost však čtenář občas platí tím, že jsou mu poskytovány pouze informace očištěné od detailů, které by mohly komplikovat běh vyprávění. Proces jejich destilace do tvaru zapadajícího bez problémů do vyprávěného příběhu má několik podob, někdy překvapivě přímočarých, jindy poměrně sofistikovanych. Recenzent, který na ně chce poukázat, se v každém případě dostává do nepříjemné pozice nudného štourala. Nikdy nedostane prostor k tomu, aby upozornil na všechny, a vybrané příklady budou vždy ve srovnání se samotným příběhem působit jako nepodstatné detaily. Pominout je však není možné.

O stažení americké armády z Československa

Lukeš je velmi tajnůstkářský, pokud jde o zdroje informací. V zásadě nepoužívá uvozovacích vět typu „XY tehdy a tehdy na tom a tom místě řekl, že“. Vzhledem k tomu, že rozsáhle využívá rozhovorů s pamětníky a jejich nepublikovaných zápisů, vede tento postup občas k velmi problematickým výsledkům. Tvrdí-li například, že po Hitlerově útoku na SSSR si tehdejší americký velvyslanec v Moskvě Laurence Steinhardt „nikdy nemyslel, že se Sovětský svaz zhroutí“ (s. 106), a že „příklady z historie ho vedly k názoru, že Rusko nacistický útok odrazí“ (s. 104) – tedy řadí-li ho k hrstce politiků a diplomatů, kteří tehdy situaci odhadli správně – pak má čtenář právo vědět, že tak činí pouze na základě vzpomínek jeho tehdy šestnáctileté dcery, zaznamenaných s velkým časovým odstupem. Nalézt souvislost mezi pramenem, na který autor odkazuje, a informací, kterou předkládá, je někdy nad čtenářovy síly. Jak například pomohla zpráva analytického oddělení Úřadu strategických studií (*Office of Strategic Services* – OSS) z července 1945 Lukešovi ke zjištění, že Steinhardtovým protikandidátem na post velvyslance v Praze byl George F. Kennan (s. 111, pozn. 86), zůstane asi navždy tajemstvím. Vysvětlení by jistě neškodilo ani v případě, kdy autor charakterizuje atmosféru na americké ambasádě v Moskvě na přelomu třicátých a čtyřicátých let na základě článku v exilovém časopise *Čechoslovák* z roku 1945 (s. 102) – i když zde by bylo vzhledem k charakteru pramene lepší, kdyby se soudům na toto téma úplně vyhnul.

Tvrzení opírající se o neadekvátní prameny nejsou jediným problémem Lukešova textu. Doprovázejí je faktografické nepřesnosti, drobná opomenutí i cílené interpretační posuny. Ty se často řetězí v problematické celky. Ilustrativním příkladem

je Lukešova verze příběhu o odchodu amerických vojáků z Československa. Rozděлил jej do dvou dějství. V tom prvním přidělil hlavní roli Alfredu W. Klieforthovi, který od května do července 1945 vedl velvyslanectví USA v Praze jako *chargé d'affaires ad interim*, a otevírá jej na konci června, poté co se z Moskvy vrátila československá vládní delegace. Jeden z jejích členů, státní tajemník ministerstva zahraničí Vladimír Clementis se podle Lukeše obrátil „– za zády prezidenta Beneše – na americké velvyslanectví s výzvou, aby se armáda Spojených států stáhla z Československa“. Žádost představovala „klasickou ukázkou asymetrického přístupu komunistů k mezinárodním vztahům a Klieforth to nebyl ochoten tolerovat“. Poslal proto do Washingtonu telegram, ve kterém rozebral dopady jednostranného stažení amerických jednotek. Jeho depeše „slavila úspěch“. Během několika hodin byla v Praze reakce ministerstva války (*Ministry of War*), které sdělovalo, že američtí vojáci v Československu zůstanou. „Klieforth bez váhání využil celou záležitost ve prospěch amerických zájmů,“ sděluje čtenáři Lukeš a přechází k představení textu „odpovědi Clementisovi“, která dala jasně najevo, že „Američané nemají v úmyslu vydat Československo napospas Stalinovi“. Na tomto místě autor první dějství tohoto příběhu uzavírá, a to s povzdechem: „Klieforth naneštěstí pracoval v Schönbornském paláci jen necelých šest měsíců.“ (s. 89–93)

Základní dokumenty vztahující se k odchodu amerických jednotek z území Československé republiky, včetně velké většiny těch, na které se Lukeš odvolává, jsou už téměř půl století snadno dostupné ve standardní edici *Foreign Relations of the United States*. Jednoduchým čtením těchto dokumentů však dospějeme k poněkud odlišné verzi tohoto příběhu, než jakou nám předkládá Lukeš. V prvé řadě je z nich zřejmé, že Spojené státy v této věci pouze nereagovaly na kroky československé strany. Státní department (*Department of State* – ministerstvo zahraničí) si již bezprostředně po skončení války v Evropě uvědomoval politický význam setrvání amerických vojáků a zachování linie, na kterou na konci války došli.⁵ Dobu, po kterou považoval za nutné tento stav udržet, vždy spojoval s přítomností sovětských jednotek. V podkladech pro americkou delegaci na jednání Velké trojky v Postupimi se na toto téma říká: „Stažení amerických a ruských armád by mělo proběhnout co nejdříve, aby se tak umožnilo československému lidu znovu si zorganizovat svůj stát. Stažení obou armád by mělo být současné a úplné. Současné stažení je nutné, aby se zabránilo tomu, že se Československo dostane pod zjevnou kontrolu jedné ze spojeneckých mocností.“⁶

Také na československé straně začíná diskuse o odsunu amerických jednotek dříve než po návratu vládní delegace z červnové návštěvy v Moskvě.⁷ Sověti

5 *Foreign Relations of the United States: Diplomatic Papers, 1945* (dále jen *FRUS*, s příslušným vrocením), sv. IV: *Europe*. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1968, s. 453 – memorandum náměstka státního tajemníka Josepha C. Grewa pro prezidenta Harryho S. Trumana, Washington, 14.5.1945.

6 *Tamtéž*, s. 46 – memorandum připravené ve státním departmentu ve Washingtonu 23.6.1945.

7 Ke chronologicky zmatečnému podání přispívají tiskové (?) chyby v poznámkovém aparátu českého vydání Lukešovy knihy (s. 325, pozn. 42).

vykonávali v této věci nátlak prostřednictvím velvyslance Valeriana Zorina už v květnu, československá vláda se jí zabývala na svých zasedáních 7. a 19. června. Už na prvním z nich se usnesla požadovat diplomatickou nótou odchod Američanů. Na druhém pak Clementis vládu informoval, že prezident Edvard Beneš považuje za správné usilovat o souběžné stažení jak amerických, tak sovětských vojsk. K tomuto sdělení proběhla diskuse, na jejímž základě pak byla nóta vládě Spojených států formulována.⁸ Klieforthovi byla předána 21. června, tedy několik dní předtím než československá delegace odjela do Moskvy, a jakkoli se její obsah jen těžko mohl vykládat jinak, neobsahovala explicitní požadavek úplného stažení *U. S. Army* z území Československa a poměrně obsáhle popisovala potíže, které republika přinášel pobyt obou armád – americké i sovětské – na jejím území.⁹ Na tuto nótou pak reagovali ve všech svých krocích Američané. Po návratu z Moskvy Clementis nótou z 3. července navázal na předcházející nótou, informoval o rozhodnutí sovětských orgánů stáhnout „většinu sovětských sil“ a formuloval požadavek, aby Spojené státy „předaly území doposud obsazené americkými silami zcela do rukou [orgánů Československé republiky]“.¹⁰ Tuto nótou Washington v následujících krocích ignoroval.

Reakce prozatímního vedoucího americké mise Alfreda Kliefortha na vzniklou situaci skutečně odpovídala vysokým kvalitám tohoto zkušeného diplomata, který si za krátký čas svého působení v Praze dokázal získat mimořádně dobré kontakty jak uvnitř diplomatické komunity, tak mezi špičkovými československými politiky. Díky nim také mohl včas informovat Washington o Benešově postoji k vládní iniciativě ve věci odchodu amerických jednotek.¹¹ Jeho komentář k československým nótám z 21. června a 3. července, který Lukeš cituje jako klíčový pro výsledek této fáze jednání, byl skutečně velmi ostrý a nabídl Washingtonu silné argumenty pro odmítnutí československé žádosti.¹² Při vší úctě k agilnímu *chargé d'affaires* však není možné souhlasit s Lukešovým tvrzením, že to byla právě jeho analýza, co vedlo Washington k rozhodnutí americké jednotky na československém území ponechat. Klieforthův telegram se totiž minul s telegramem, jímž státní department reagoval

8 Viz VORÁČEK, Emil: Pobyt sovětských vojsk na území Československa v roce 1945. In: *Euserver* [online]. 2014-05-14 [cit. 2015-10-14]. Dostupné z: <http://www.euserver.parlamentnilisty.cz/Articles/1565-historik-vyvraci-manipulace-kolem-pobytu-sovetske-armady-po-osvobozeni-ceskoslovenska-zminuje-zasadni-fakta-o-kterych-skoro-nikdo-nevi.aspx>.

9 *FRUS*, 1945, sv. IV, s. 460–462 – dopis náměstka ministra zahraničí Jaroslava Stránského americkému *chargé d'affaires* Alfredu W. Klieforthovi, Praha, 21.6.1945.

10 *Tamtéž*, s. 468 n. – telegram Alfreda W. Kliefortha státnímu tajemníkovi Jamesi F. Byrnesovi, Praha, 4.7.1945.

11 *Tamtéž*, s. 464 – telegram Alfreda W. Kliefortha pro Jamese F. Byrnese, Praha, 24.6.1945. V depeši Klieforth informoval o Benešově rozhovoru s britským velvyslancem Philipem Nicholsem, jehož prostřednictvím prezident poslal Američanům vzkaz, aby využili žádosti československé vlády a vyzvali Sověty k simultánnímu stažení vojsk.

12 *Tamtéž*, s. 473 n. – telegram Alfreda W. Kliefortha pro Jamese F. Byrnese, Praha, 6.7.1945. Stojí za to připomenout půvabný argument, kterým Klieforth svou depeši zakončil: „Madam Benešová mi řekla, že současné zdravotní problémy jejího manžela by mohly být vyléčeny v ten okamžik, kdy budu schopen dát jejímu manželovi tu ‘správnou’ odpověď.“ (s. 474)

na československé nóty a zasílal text odpovědi, kterou mělo velvyslanectví předat československému ministerstvu zahraničí.¹³ Státní department měl svou pozici vůči československé žádosti připravenou dříve, než mohli jeho experti ocenit pádnost argumentů svého kolegy z Prahy. Odpověď byla skutečně formulována „chytře a zároveň též jasně“, jak píše Lukeš (s. 90), ale jejím autorem nebyl Klieforth. Ten ji pouze v souladu s instrukcí 9. července 1945 předal v Černínském paláci.¹⁴

Lukeš má jistě pravdu, když odpověď hodnotí jako důkaz, „že Američané nemají v úmyslu vydat Československo napospas Stalinovi“ (s. 91). Proč však považuje za nutné připsat tak velkou zásluhu na její podobě Klieforthovi? Vysvětlení je jednoduché. Jak již bylo řečeno, končí Lukeš v tomto momentu první dějství svého příběhu o odchodu americké armády z Československa. Končí je, aby na scénu uvedl hlavního hrdinu celé knihy Laurence A. Steinhardta. Epizodní příběh se přelévá do příběhu hlavního a vyzdvižení kvalit a zásluh končícího *chargé d'affaires* slouží ke zdůraznění dramatického kontrastu s nedostatky a prohřešky nastupujícího velvyslance. Dříve než přistoupíme ke kritickému prozkoumání celkového portrétu hlavního hrdiny, dokončeme však kritický sumář vedlejšího příběhu, který byl obsahem minulých odstavců.

Lukeš se k dokončení epizody s odchodem americké armády dostane až po padesátistránkové přestávce, kterou vyplňují kapitoly s charakteristickými názvy „Pozdní příjezd velvyslance Steinhardta“ a „Kronika promarněných šancí“. Podobně jako v první části se ani zde příliš nezabývá detaily a některé dokumenty parafrázuje velmi svérázně,¹⁵ v souvislosti s touto částí Lukešova textu bych však chtěl poukázat na jiný jeho problém. Celá kniha se zabývá „selháním amerických diplomatů a tajných služeb v Praze“,¹⁶ ale zdrojům jejich profesionálních postupů, procesům, které utvářely či ovlivňovaly politiku realizovanou v Praze, se věnuje jen velmi okrajově. Přitom platí, že v případě rozhodování o dalším osudu amerických jednotek v západních a jižních Čechách byl právě jeho washingtonský a vnitropolitický kontext

13 *Tamtéž*, s. 472 n. – telegram Jamese F. Byrnesa pro Alfreda W. Klieforthu, Washington, 6.7.1945. Instrukce byla odeslána v 18:00 washingtonského času, Klieforthův telegram dorazil na Foggy Bottom ve 23:35.

14 *Tamtéž*, s. 472.

15 Z důvodů, pro které je obtížné najít vysvětlení, například v souvislosti s kladnou odpovědí ministerstva války na žádost o prodloužení pobytu amerických jednotek, kterou státní tajemník Byrnes zaslal do Prahy, píše: „Ministr zahraničí Byrnes Steinhardta zmocnil, aby text – označený jako přísně tajný – doslova přečetl prezidentu Benešovi. Steinhardt tak okamžitě učinil...“ (s. 147) V žádném z dokumentů, na které v této souvislosti odkazuje, nic takového nenajdeme. Byrnesův pokyn Steinhardtovi zní: „Můžete podle svého uvážení informovat o obsahu této depeše prezidenta Beneše.“ (*FRUS, 1945*, sv. IV, s. 507 – telegram Jamese F. Byrnesa pro Laurence Steinhardta, Washington, 2.11.1945.) Steinhardt pak odpovídá: „Předal jsem prezidentu Benešovi to podstatné z depeše...“ Komické navíc je, že Steinhardtův telegram začíná omluvou za to, že tlumočil obsah telegramu z Washingtonu až se *zpožděním*, protože došlo k problémům při jeho dešifrování. (*Tamtéž*, telegram Laurence Steinhardta pro Jamese F. Byrnesa.)

16 Není bez zajímavosti, že podtitul anglického vydání je odlišný: *American Diplomats and Spies in Postwar Prague*.

určující. Od chvíle, kdy byla otázka odchodu amerických jednotek nastolena, byla její klíčovou součástí polemika mezi ministerstvy zahraničí a války, tedy mezi diplomaty a vojáky, v níž ti první vesměs usilovali o setrvání jednotek, zatímco ti druzí o jejich stažení. Lukeš sice tuto skutečnost několikrát zmiňuje, nikdy ji ale nezkoumá ani nevysvětluje – nebo přesněji, vysvětluje ji způsobem mimořádně plochým. Na závěr prvního dějství této epizody se podivuje nad tím, že američtí diplomaté „museli generálům v červnu 1945 vysvětlovat politický význam americké vojenské přítomnosti v západních Čechách“, a pobouřeně konstatuje: „Chvílemi se zdálo, že si snad někteří armádní velitelé vůbec nevšimli rostoucího napětí mezi Východem a Západem.“ (s. 93)¹⁷ Soudím, že prospěšné by bylo, kdyby si autor sám povšiml (a čtenáři to připomněl), že v té době ještě trvala válka s Japonskem, její konec se zdál v nedohlednu a američtí generálové považovali za nutné přesunout do Tichomoří každého, kdo nosil uniformu.

Rozhodující duel mezi státním departmentem a Pentagonem v československé záležitosti se nicméně rozhořel až po kapitulaci Japonska, na konci léta. Lukeš správně připomíná hlavní podněty, díky kterým k tomu došlo, ale podstatou celého sporu se znovu vůbec nezabývá. Ten tak působí, jako by postrádal jakoukoli logiku. Vysvětlení přitom není nikterak složité ani převratné. Za neochotou vysokých armádních důstojníků vyhovět požadavkům diplomatů z Foggy Bottom se neskrývala jen tradiční averze amerických vojenských profesionálů vůči vměšování politiků do jejich řemesla a nechuť místních velitelů v západních a jižních Čechách k metodám vyhánění zdejších Němců, kterou Lukeš zmiňuje na jiném místě. Generálové byli pod trvalým tlakem svých washingtonských nadřízených na redukci počtů mobilizovaných vojáků. Zásadní roli hrál od konce války v Tichomoří požadavek rychlé a důsledné demobilizace, vyjádřený heslem „přiveďte chlapce domů“ a prosazovaný americkou veřejností bez ohledu na sociální status, politické sympatie či regionální příslušnost ve Washingtonu. Každé zpomalení tempa demobilizace se stávalo předmětem kritiky jak v médiích, tak na půdě Kongresu.¹⁸ Byla to situace, na kterou musel brát ohled každý americký politik, prezidenta nevyjímaje.

Ministerstvo války bylo samozřejmě prvním terčem kritiky a jeho šéfové, do září 1945 Henry Stimson a poté Robert Patterson, dělali vše pro to, aby před veřejností nenesli za tempo demobilizace výlučnou zodpovědnost. Představa, že ministr bude muset odpovídat na otázku některého z kongresmanů nebo senátorů, proč že mládenci z jeho volebního okrsku nebo státu stále ještě trčí někde u Karlových Varů, musela patřit k nočním můram politických poradců na ministerstvu války. Jedinou dostatečně přesvědčivou odpovědí by totiž byla ta pravdivá – nechat naše vojáky v Československu je jediný způsob, jak odtamtud vystrnadit ty sovětské, a vystrnadit je chceme, protože už víme, že tam, kde zůstanou, je konec

17 Tato věta v anglickém originálu chybí.

18 V lednu 1946 byl vytvořen při mocném senátním Výboru pro vojenské záležitosti podvýbor, který měl prozkoumat průběh demobilizace (viz TRUSSEL, C. P.: *Inquiry Is Ordered on Demobilization*. In: *New York Times*, 11.1.1946, s. 1). O čtrnáct dní později skládal účty v Kongresu osobně generál Dwight Eisenhower (*Giving Congress the Facts on Demobilization*. In: *Tamtéž*, 16.1.1945, s. 14).

s demokracií. Na takovouto odpověď však nebyla většinově připravena ani americká politika, ani veřejnost. Sovětský svaz byl stále ještě spojencem, o minulých konfliktech s ním se americká veřejnost dozvíдалa jen postupně a ty hlavní měly teprve přijít. Na podzim 1945 by podobné vysvětlení hrozilo politickou sebevraždou.

Páchat politické harakiri neměl samozřejmě v úmyslu ani státní tajemník James F. Byrnes, který svůj úřad převzal právě ve chvíli, kdy se spor o odsun z Československa rozhodl. Ten si zároveň uvědomoval, že bez veřejného použití sebevražedných argumentů se mu nepodaří zdržovat rozhodnutí o odsunu příliš dlouho. Nebylo divu, že za těchto okolností si státní department uvědomil, jak píše Lukeš, „že bude muset jednat velmi rozhodně“ (s. 146). Rozhodné jednání státního departmentu přineslo pozoruhodný výsledek – dopis amerického prezidenta Stalinovi, ve kterém Truman sovětského diktátora informoval o svém záměru stáhnout americké jednotky z Československa a vyzval ho, aby učinil totéž.¹⁹ Lukeš má pravdu, když píše, že „nikdo neuměl předpovědět, jak na Trumanův dopis odpoví sám vládce Kremli“, a uvádí jako příklad pesimistickou předpověď *chargé d'affaires* v Moskvě George F. Kennana (s. 147). Sám státní tajemník Byrnes byl v diskusi na toto téma se svými vládními kolegy, ministry války a námořnictva, velmi opatrný, když se vyjádřil, že „existuje jistá šance“, že Stalin bude s návrhem souhlasit.²⁰ Zde však je třeba dodat, což Lukeš nečiní, že přehnaná očekávání neměli ani autoři dopisu. Naopak, Stalinovo odmítnutí bylo součástí jejich kalkulu. Dean Acheson, nový muž číslo dvě na Foggy Bottom, v jehož gesci dopis vznikl,²¹ o tom psal svému šéfovi, který se v té době účastnil prvního zasedání Rady ministrů zahraničí v Londýně: „Měli bychom zvážit úplné zveřejnění našich kroků, pokud Sověti odmítnou se stáhnout nebo pokud budou souhlasit se stažením, ale použijí dobře známou zdržovací taktiku, aby mohli ponechat své jednotky v Československu i po našem stažení.“²² Implicitním, leč srozumitelným upozorněním na tuto možnost experti státního departmentu Trumanův dopis Stalinovi ukončili.²³

Prezidentův dopis byl pokusem o řešení zdánlivé kvadratury kruhu – jak vyhovět volání po návratu amerických chlapců domů, neztratit přitom tvář a zároveň vytvořit šanci, že se Sověti rozhodnou stáhnout své jednotky také. Byl to ale pokus

---

19 *National Archives and Record Administration*, Washington (dále NARA), RG 59, 860.01/11-245, dopis Harryho S. Trumana Josifu V. Stalinovi z 11.11.1945.

20 *FRUS, 1945*, sv. IV, s. 496 n. – záznam ze schůzky státního tajemníka Jamese F. Byrnese, ministra války Roberta P. Pattersona a ministra námořnictva Jamese V. Forrestala, Washington, 16.10.1945.

21 *Tamtéž*, s. 493 n. – telegram náměstka státního departmentu Deana Achesona ministru války Henrymu Stimsonovi, Washington, 17.9.1945; *tamtéž*, s. 494 – telegram Deana Achesona pro Jamese F. Byrnese, Washington, 19.9.1945.

22 *Tamtéž*, s. 495 – telegram Deana Achesona pro Jamese F. Byrnese, Washington, 28.9.1945.

23 „Doufám, že budete moci můj návrh zvážit a že tím, že stáhneme své jednotky současně, budeme moci světu oznámit svůj záměr odstranit všechny překážky, které zdržují obnovu Československa.“ (NARA, RG 59, 860.01/11-245, dopis Harryho S. Trumana Josifu V. Stalinovi z 11.11.1945.)

nadmíru vydařený. Harry Truman byl protřelým hráčem pokeru²⁴ a tento bluf mu vyšel skvěle. Stalin s návrhem souhlasil a do konce roku 1945 Rudá armáda skutečně Československo opustila. Vrátila se v plné slávě až téměř o třiadvacet let později. Igor Lukeš však vůči tomuto tahu americké diplomacie žádný obdiv nechová. Zatímco červencovou odpověď státního departmentu československé vládě označuje, jak již bylo řečeno, za důkaz, „že Američané nemají v úmyslu vydat Československo na pospas Stalinovi“, dopis prezidenta Spojených států samotnému Stalinovi, díky němuž se podařilo realizovat to, co první dokument pouze naznačoval, nijak nehodnotí. Namísto toho se pouští do spekulace o Stalinových motivech. Diktátor podle něj dospěl k závěru, „že může riskovat odchod v naději, že to do budoucna přinese výhody“. A nemýlil se, soudí Lukeš: „Stažení Rudé armády posílilo postavení KSC, zvýšilo její legitimitu a vytvořilo z ní tak účinnější nástroj získání absolutní moci v Praze.“ (s. 147)

Ponechme bez komentáře Lukešovu sondu do duše lstivého Gruzince,²⁵ k nerovnovážnému hodnocení prvního a druhého dějství příběhu o odsunu amerických jednotek z Československa však je komentář nutný. Pražská ambasáda pod vedením svého nového šéfa přispěla k prosazení a formulaci americké pozice v této věci přinejmenším stejnou měrou jako v prvním dějství pod vedením Klieforthovým. Steinhardt nejenže byl „radikálně proti americkému odchodu“, jak píše Lukeš, ale udělal vše, co bylo v jeho silách, aby mu zabránil. Psal telegramy do Washingtonu, jednal s československými politiky i s americkými veliteli. Jeho argumenty byly zjevně na Foggy Bottom přijímány velmi vážně, neboť se objevují v klíčových dokumentech, které v této věci státní department připravil, včetně memoranda, které nakonec Byrnes postoupil prezidentovi a na jehož základě se Truman rozhodl podepsat dopis Stalinovi.²⁶ Pochvaly z Lukešova pera se však velvyslanec nedočkal.

24 Viz GESELBRACHT, Raymond H.: Harry Truman, Poker Player. In: *Prologue Magazine* [online], roč. 35, č. 1 (jaro 2003) [cit. 2015-10-14]. Dostupné z: <http://www.archives.gov/publications/prologue/2003/spring/truman-poker.html>.

25 Poznamenejme k tomu pouze, že ještě na sklonku září atmosféra v Moskvě úvahám tohoto typu nenasvědčovala. George Kennan, v jehož úsudek má Lukeš oprávněně velkou důvěru, v té době informoval Washington o požadavku Kremlu, aby československé orgány během nadcházející zimy zajistily zásobování pro čtyři sta tisíc sovětských vojáků. V dané souvislosti uváděl, že o tom mluvil s jedním zahraničním pozorovatelem, „který je obecně příznivě naladěn vůči Sovětům a který ví o československých záležitostech víc než kdokoli jiný z moskevské cizinecké kolonie“. Podle něj bylo toto vysoké číslo výsledkem „přesvědčení části českých komunistů, že nejsou schopni v následujícím období udržovat své pozice bez přítomnosti početných sovětských ozbrojených sil v zemi“. (NARA, RG59, 860.01/9-2345, telegram *chargé d'affaires* v SSSR George F. Kennana státnímu tajemníkovi Jamesi F. Byrnesovi, Moskva, 23.9.1945.)

26 *FRUS, 1945*, sv. IV, s. 493 n. – telegram náměstka ministra zahraničí Deana Achesona ministru války Henrymu Stimsonovi, Washington, 17.9.1945; *tamtéž*, s. 494 – telegram Deana Achesona ministru zahraničí Jamesi F. Byrnesovi, Washington, 19.9.1945; *tamtéž*, s. 495 n. – telegram Deana Achesona pro Jamese F. Byrnesa, Washington, 28.9.1945.

Jeden, či dva Steinhardtové?

Tím se dostáváme k jednomu z nejproblematictějších pasáží celé knihy – k pasážím, ve kterých Igor Lukeš rýsuje portrét Laurence Adolpha Steinhardta, prvního amerického velvyslance v Československu. Shromáždil k tomuto účelu úctyhodné množství materiálu. Vedle již známé, leč systematicky jen málo vytěžené Steinhardtovy pozůstalosti z rukopisného oddělení Kongresové knihovny ve Washingtonu a dokumentů vztahujících se k velvyslancovu diplomatickému působení v Praze, vesměs uložených v Národním archivu tamtéž, pracoval rozsáhle se vzpomínkami jeho spolupracovníků a blízkých. Jejich použití je, jak již bylo řečeno, nesporným přínosem, poskytují v řadě případů informace téměř intimní, čtenářsky atraktivní. Lukešův problém spočívá v tom, že se o ně opírá mnohdy nekriticky, a to dokonce i tam, kde má možnost je konfrontovat s archivními dokumenty. Především s pomocí informací od pamětníků pak vytváří hlavní kontury portrétu, které mají bez nadsázky jekyll-hydeovský charakter. Steinhardtovu diplomatickou kariéru dělí do dvou etap. V první vystupuje pracovitý a motivovaný diplomat, o kterém „není pochyb, že si hleděl svých povinností“ (s. 102), „statečný a soucitný“ (s. 103), „celoživotní optimista“, „který se nikdy nevzdával bez boje“ (s. 106). „Celá dosavadní Steinhardtova kariéra slibovala, že byl výborným kandidátem“ na místo velvyslance v Praze, píše Lukeš (s. 110). Dříve však, než stihl na toto místo nastoupit, došlo v jeho životě k dramatickému otřesu, který způsobil, že se zásadním způsobem změnil. Když prý dorazil do Prahy, „mezinárodní diplomacie už ho nefascinovala jako dřív“, a Lukeš o něm dokonce neváhá prohlásit, že „otevřeně dával přednost vlastnímu prospěchu před službou Spojeným státům a prezidentovi“ (s. 111).

Při líčení onoho klíčového okamžiku, který podle něj tak výrazně změnil přístup Laurence Steinhardta ke svým povinnostem, předvádí Lukeš plně, jak důležitý je pro něj dramatický příběh, a dává vyniknout svému literárnímu talentu. „Události, které manželce Steinhardtovy přivedly k dalšímu diplomatickému postu,“ píše, „se začaly odvíjet v únoru [1945] před starobyrou pevností na břehu Rumelie.“ Bez předcházejícího varování nechal podle něj Steinhardt nasednout rodinu do automobilu a vezl ji do neznáma – „slunce klesalo k obzoru a Steinhardtovi uháněli na jih“. Po setmění dorazili na břeh Marmarského moře, na kterém se usadili. „Náhle všichni uviděli obrys obrovské lodi, která jako by se tam objevila odnikud. Všichni vstali a s úžasem se dívali na majestátně plující plavidlo.“ Steinhardt rodině sdělil, že loď dopravuje prezidenta Roosevelta na Krym, na schůzku se Stalinem a Churchilllem. A pak to přišlo. Velvyslanec začal spílat svým nepřátelům ve Washingtonu, kteří zavinili, že nepluje na lodi s prezidentem. Jeho dcera „nikdy neviděla svého otce tak rozčileného a deprimovaného. Jako by ztratil všechnu naději.“ Další překvapení si Steinhardt schoval na zpáteční cestu, při které manželce a dceři prozradil, že ho prezident Roosevelt posílá jako velvyslance do Prahy (s. 109 n.).

Ponechme stranou otázku, k čemu je v celém příběhu pevnost Rumelie na evropském břehu Bosporu, kromě toho, že poblíž se nachází škola, kterou navštěvovala velvyslancova dcera Dulcie-Ann. Neptejme se ani, co to bylo za loď,

na kterou Steinhardtovi v údivu zírali, když Lukeš sám v poznámce správně uvádí, že to nemohla být ani jedna ze dvou amerických lodí, které byly do operace Argonaut zapojeny. Nedivme se, proč za tím pohledem museli ujíždět na pobřeží Marmarského moře, když lodě proplouvající Bosporem jsou nejlépe vidět právě od rumelijské pevnosti, od které vyrazili. Nehledejme vysvětlení, proč Steinhardt tajil své rodině od 20. prosince loňského roku, že byl jmenován velvyslancem v Československu, a proč se jí to rozhodl prozradit až v únoru, za bláznivého výletu na jih. To vše jsou otázky, kterých by se jistě s radostí chopila saturninovská Kancelář pro uvádění románových příběhů na pravou míru. Jednu otázku však je třeba si v souvislosti s tímto příběhem položit. Došlo skutečně ve Steinhardtově kariéře, bez ohledu na příčiny a místo, k takovému zásadnímu zlomu? Odpověď je podle mého názoru jednoznačná – dokumenty, které máme k dispozici, o tom nesvědčí, a argumenty, které k tomu Lukeš snesl, to neprokazují. Naopak, je možné uvést řadu argumentů pro závěr, že Steinhardt před výletem prostě nebyl tak dobrý, jak ho Lukeš vylíčil, a po výletu nebyl tak špatný.

Navzdory soudům o „celé dosavadní kariéře“ se Lukeš vůbec nezabýval Steinhardtovými výkony v jeho prvních dvou diplomatických působištích. Ke švédské kapitole jeho kariéry nabízí pouze historku o sympatiích, které mu projevovala proslulá sovětská vyslankyně Alexandra Kolontajová, a konstatování, že si zde „vedl dobře“, které zakládá na svém oblíbeném článku v týdeníku *Čechoslovák* z ledna 1945 (s. 98). O působení v Peru neuvádí nic. Dva a čtvrt roku dlouhé úřadování v čele velvyslanectví v Moskvě popisuje Lukeš o něco podrobněji, opírá se ale především o svá interview s pamětníky a o vzpomínky velvyslancovy dcery. V prvé řadě u tehdejšího Steinhardta oceňuje, že chápal hrůznou podstatu sovětského režimu, že „jasně viděl, že je to země, kde vládne teror, země, kde kdokoliv může být kdykoliv zatčen a popraven“ (s. 101). Popisuje ústrky, jichž se velvyslanci dostávalo od sovětských orgánů, i pozornost, kterou mu věnoval lidový komisariát vnitra (NKVD). Aniž by to doložil jinak než vzpomínkami pamětníků, připisuje mu cenné kontakty na německém velvyslanectví, díky kterým prý dokonce předpověděl přesně datum německého útoku na Sovětský svaz (s. 103 a 105). Ne všichni, kdo byli svědky Steinhardtova působení v Moskvě, však na něj vzpomínali se stejným respektem. Lukeš cituje Charlese Bohlena, jednu z hvězd tehdy se rodící americké expertní komunity zaměřené na Sovětský svaz, který Steinhardta charakterizoval jako člověka „marnivého a vysoce sebestředného“, jenž se „více zaměřuje na ‘propagaci sebe sama’ než na vedení diplomacie ve prospěch Spojených států“ (s. 100). Britský velvyslanec sir Stafford Cripps zase popsal Steinhardta jako „typického nadutého amerického týpka obchodnicko-právníckého střihu“ a byl velmi spokojen, když byl jeho americký kolega odvolán.²⁷

Steinhardt je pro historika snadným terčem. Byl typickým politickým nominantem, který si do diplomacie přinesl všechny klady i nešvary své původní profese. Byl inteligentní, rázný, organizačně velice schopný, ostentativně sebevědomý,

²⁷ Viz MAYERS, David: *FDR's Ambassadors and the Diplomacy of Crisis: From the Rise of Hitler to the End of World War II*. Cambridge, Cambridge University Press 2013, s. 210.

velmi rychle se dokázal orientovat v nových problémech. Byl bohatý a svého bohatství si dokázal užívat, což u mnohých vyvolávalo smíšené pocity. Jeho rychlé soudy často prozrazovaly nedostatečnou znalost příslušného problému. Z pohledu budoucích historiků nejnebezpečnější byla přitom praxe tyto soudy zaznamenávat, vyvozovat z nich velmi konkrétní předpovědi dalšího vývoje a ty pak zasílat do ústředí. To jsou kroky, kterým se kariérní diplomat obezřetně vyhýbá. Nikoli ovšem Steinhardt. Ten se například jako nový velvyslanec uvedl v Moskvě tím, že v telegramu z 16. srpna 1939, kterým informoval o svých vstupních audiencích u ministra zahraničí Vjačeslava Molotova a předsedy prezidia Nejvyššího sovětu SSSR Michaila Kalinina, předpověděl, že „Rusové“ sice budou protahovat jednání s Francií a Velkou Británií, ale jen proto, aby tak měli čím hrozit Hitlerovi. Očekával, že budou chtít v nich pokračovat a předejít tak tomu, aby válka začala už na podzim. „Začínám vážně pochybovat,“ sděloval v předvečer začátku druhé světové války do Washingtonu, „že by sovětská vláda měla úmysl podniknout v Evropě jakoukoli jinou než čistě obrannou akci k posílení svých pozic.“²⁸

Pro období Steinhardtova působení v Sovětském svazu stejně jako pro následující dva a půl roku na ambasádě v Turecku Lukeš podobné nahrávky na smeč buď ignoruje, nebo je pouze zaznamenává a nijak nerozvíjí. Pro Steinhardtovo pražské angažmá se jich naopak snaží využívat v plné míře a tam, kde se jich nedostává, sám si je vytváří. Poukázal jsem již na to, že při interpretaci pramenů postupuje Lukeš velmi uvolněně. Ve vztahu ke Steinhardtovi se občas jedná dokonce o hrubé dezinterpretace. Pro potřeby této statě uvedme některé výrazné příklady.

„Naneštěstí Steinhardtovi trvalo více než dvě stě dní, než prezidentu Benešovi předal své akreditační listiny,“ píše Lukeš a dodává, že „absence amerického velvyslance v Praze nahrávala komunistům.“ (s. 111) K cifře dvou set dnů je možné v této souvislosti dospět pouze tehdy, počítáme-li je od chvíle, kdy byl Steinhardt do své

Laurence A. Steinhardt (1892–1950) v polovině třicátých let jako americký velvyslanec ve Švédsku, kde si odbyval svou první zahraniční diplomatickou misi (foto en.wikipedia.org)

28 *FRUS: The Soviet Union 1933–1939*. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1952, s. 778 – telegram velvyslance v SSSR Laurence Steinhardta ministru zahraničí Cordellu Hullovi, Moskva, 16.8.1939.

pražské funkce jmenován, tedy od 20. prosince 1944. V té době byl ovšem Steinhardt stále ještě v Turecku, kde svou misi formálně ukončil až k 2. dubnu 1945.²⁹ Jak vyplývá z dochované korespondence, projevoval nicméně již na počátku roku 1945 zájem o možnosti přesunu do Londýna, k československé exilové vládě. Státní department ho však ujistil, že není důvod ke spěchu.³⁰ V dubnu proces odjezdu nových velvyslanců zkomplikovala smrt prezidenta Franklina D. Roosevelta. Bylo třeba, aby nominace schválil a pověřovací listiny podepsal nový prezident. Truman tak učinil velmi rychle. V případě Laurence Steinhardta a čtyř jeho dalších kolegů vrátil Bílý dům státnímu departmentu podepsané listiny 19. dubna.³¹ Podle rychlosti by se zdálo, že šlo o pouhou formalitu, ale Steinhardt si tím zjevně nebyl zcela jist. V době, kdy se o Trumanově podpisu rozhodovalo, považoval za nutné za sebe lobovat u admirála Williama Leahyho, muže, který měl tehdy na prezidenta výjimečný vliv.³²

Devatenáctý duben je tedy nejzazším datem, od kterého se dá odpočítávat „pozdní příjezd velvyslance Steinhardta“ do Československa. Do 20. července, kdy předal na Pražském hradě své pověřovací listiny, zbývalo mnohem méně než Lukešových dvě stě dnů. To však není jediná věc, kterou je nutné uvést na pravou míru. Podle Lukeše totiž Steinhardt nejenže dvě stě dnů zbytečně odkládal odjezd do Prahy, ale také se po celou tu dobu „svému úřadu ... vůbec nevěnoval“ (s. 112). U autora, který pracoval se Steinhardtovou pozůstalostí, je takovýto výrok jen obtížně omluvitelný. Velvyslancova korespondence nad jakoukoli pochybnost ukazuje, že se o svůj nový post velmi aktivně zajímal. Nejpozději od počátku roku 1945 dostával kopie korespondence mezi Washingtonem a americkým zastoupením u československé exilové vlády. Sám pilně korespondoval s nedávno vytvořeným středoevropským odborem státního departmentu i s americkým velvyslancem v Moskvě Averellem Harrimanem. V jeho pozůstalosti se nachází i řada kopií dokumentů amerického vojenského velení. Byl to Steinhardt, kdo jako první upozornil Washington, že se československá vláda chystá přesunout na osvobozená území *via* Moskva.³³ Aktivní

29 U.S. Department of State. Office of the Historian. Department History. Chiefs of Mission for Turkey [online]. [Cit. 2015-1014.] Dostupné z: <https://history.state.gov/departments-history/people/chiefsomission/turkey>.

30 *Library of Congress*, Washington (dále LC), Manuscript Division, Laurence Steinhardt Papers, Box (karton) 47, telegram vedoucího středoevropského odboru státního departmentu Jamese W. Riddlebergera velvyslanci Steinhardtovi, Washington, 26.1.1945.

31 *Harry S. Truman Library and Museum*, Independence (Missouri) (dále HSTL), WHCF: Official File 317-A, memorandum pro prezidenta ze 17.4.1945.

32 LOC, Manuscript Division, William Leahy Papers, záznam v osobním deníku ze 16.4.1945. Podle washingtonských zvyklostí zaslali velvyslanci novému prezidentovi své rezignace, a učinil tak i Steinhardt (*tamtéž*, Manuscript Division, Laurence Steinhardt Papers, Box 47, dopis Laurence Steinhardta prezidentu Trumanovi, Washington, 18.4.1945). Neopomněl však ještě předtím zajít za Leahym a ujistit ho, že jde skutečně jen o formální krok.

33 Steinhardt měl tuto informaci od svého československého kolegy v Ankaře Michaela Hanáka (*tamtéž*, Manuscript Division, Laurence Steinhardt Papers, Box 47, C, dopis československého vyslance v Turecku Michaela Hanáka pro Steinhardta, Ankara, 18.1.1945). Na základě jeho informace začal státní department podnikat kroky, které měly umožnit,

zůstal i po svém návratu do Spojených států, kromě mnoha jiných schůzek se mu už 3. května podařilo dosáhnout přijetí u nového prezidenta.³⁴

Doklady Steinhardtova nezájmu o jeho nové působišťe se hledají těžko. Lukeš je však pro svůj příběh potřebuje – a tak si k nim občas pomůže. V souvislosti s nástupem nového velvyslance do úřadu v Praze například píše, že mezi dopisy, které na něj čekaly na pracovním stole, byl i „dlouhý dopis z odboru pro záležitosti střední Evropy, připomínající velvyslanci, že Praha je ‘jedním z klíčových míst Evropy a možná nejvýznamnější laboratoří našich budoucích vztahů se Sovětským svazem’. Bylo to bezpochyby myšleno,“ pokračuje Lukeš, „jako připomínka, že by se velvyslanec měl konečně ujmout svých diplomatických povinností. I tak explicitní dopis se minul účinkem.“ (s. 118) Nahlédneme-li však do tohoto čtyřstránkového textu, zjistíme, že jeho obsah je dosti odlišný. Jedná se o velice přátelský dopis od zástupce vedoucího středoevropského odboru Francise Williamsona, navazující evidentně na předchozí kontakty mezi oběma diplomaty. Citovaná pasáž o významu Prahy je z prvního, zdvořilostního odstavce, ve kterém Williamson předává Steinhardtovi pozdravy od všech pracovníků odboru, konstatuje, že velvyslanec je jistě rád, že se v Praze znovu sešel se svou rodinou, a nadto ho jistě těší, že jeho nové působišťe je jedním z klíčových míst, a tak dále. Poté pokračuje: „Jsme si všichni jisti, že vzhledem ke svým zkušenostem jsi dokonale vybaven k tomu, aby ses vypořádal s komplikovanými problémy, které teď existují a které se objeví v budoucnu.“ Na následujících stránkách se pak Williamson věnuje provozním záležitostem obnovené ambasády, otázce doplnění jejího personálu a hlavním politickým problémům, které v té době byly v agendě československo-amerických vztahů. Ani v jednom případě nepovažuje Williamson za nutné problém objasňovat, je tedy zřejmé, že Steinhardt se v nich orientuje a mnohé z nich s ním už předtím řešil.³⁵

Podobně postupuje Lukeš i v dalších případech, na kterých se pokouší ukazovat, jak málo se Steinhardt staral o dění v zemi, ve které zastupoval zájmy Spojených států. Předmětem jeho odsudku jsou především velvyslancovy pravidelné cesty domů za oceán. Není tak těžké přistoupit na Lukešův názor, že byly příliš dlouhé (podobně jako je možné přijmout tezi, že by pro pozici české nekomunistické politiky bývalo bylo lepší, kdyby Steinhardt na jaře 1945 dorazil do Prahy o měsíc dřív). Není však možné akceptovat tendenční způsob, kterým toto téma dále rozvíjí. Když například odjel Steinhardt domů v prvních měsících roku 1947, má Lukeš zcela jasno, co tam dělal – věnoval se své newyorské právnické firmě. Jednou či dvakrát se prý vydal do Washingtonu. „Je těžké pochopit,“ podivuje se Lukeš, „proč mu to

---

aby se „souběžně s československou vládou, nebo co nejrychleji za ní“ přesunul i diplomat John H. Bruins. (NARA, 860F.01/1-2045, telegram náměstka státního tajemníka Josepha C. Grewa pro velvyslance Steinhardta, Washington, 24.1.1945, osobní dopis ředitele evropské sekce H. Freemana Matthewse a ředitele středoevropského odboru Jamese W. Riddlebergera Steinhardtovi. Formálně byl jeho odesílatelem Grew.)

34 *HSTL*, President's Secretary's Files, President's Appointments File, *Daily Sheets*, duben a květen 1945.

35 *LC*, Manuscript Division, Laurence Steinhardt Papers, Box 47, dopis Francise Williamsona Steinhardtovi, Washington, nedatováno.

ministerstvo zahraničí tolerovalo.“ (s. 222) Přitom ví – sám na to totiž v poznámce k této pasáži upozorňuje – že ministerstvo Steinhardtovu cestu nejen tolerovalo, ale využilo jí k tomu, aby mu předalo Medaili Za zásluhy.³⁶ Stejně tak si musel při studiu Steinhardtovy pozůstalosti všimnout, že velvyslanec se během svého pobytu v USA věnoval záležitostem svého úřadu celkem usilovně. List papíru, na který si Steinhardt sepsal, s kým se chce ve Washingtonu sejít, obsahuje téměř úplný seznam všech, kteří měli něco společného se zahraniční politikou, vytknout je mu možné pouze jisté podcenění Kongresu.³⁷ To do jisté míry odčinil telefonátem se senátorem Arthurem Vandenbergem, nejmocnějším mužem Kapitolu v oblasti zahraniční politiky. Tento kontakt mu zprostředkoval John F. Dulles, budoucí státní tajemník v Eisenhowerově administrativě, který po setkání se Steinhardtem Vandenbergovi napsal, že mu velvyslanec sdělil „některé mimořádně zajímavé věci o Československu“.³⁸ Ani v New Yorku neseděl Steinhardt pouze v kancelářích své firmy. V polovině února zde vystoupil s přednáškou na půdě tehdy patrně nejvlivnějšího diskusního fóra pro zahraniční politiku, Rady pro mezinárodní vztahy (*Council on Foreign Relations*).³⁹

Je zřejmé, že Lukešova konstrukce náhlého zlomu ve Steinhardtově přístupu k mezinárodní politice je jen těžko udržitelná. Do Prahy dorazil stejný Steinhardt, jaký předtím působil v Moskvě a Ankaře, se všemi svými přednostmi i nedostatky. Těch druhých byla celá řada a Lukeš samozřejmě neopomíná je čtenáři ukázat. V mnoha případech je to zábavné, ale pro posouzení jeho působení jako velvyslance vlastně zbytečné. Nemá příliš smyslu vytýkat mu, že „žil ve stylu evropského prince z 19. století, zatímco jeho podřízení to neměli v Praze vždycky jednoduché“ (s. 124). Žil si tak za vlastní peníze. Pochybné jsou výtky vztahující se k úsilí, které vynaložil na získání vskutku reprezentativní rezidence (s. 121–123). V Petschkově vile získal skvělou základnu pro diplomatické aktivity, kterou Američané bohatě využívají dodnes. Projevem zjevného neporozumění pak je, když Lukeš kritizuje Steinhardta za to, že se příliš věnoval problematice znárodněného amerického majetku. Dokonce v této souvislosti tvrdí (aniž by uvedl zdroj, o který se toto tvrzení opírá), že „někteří jeho kolegové [se] v soukromí ptali, jestli je pořád ještě velvyslancem Spojených států, nebo zda je bohatým právníkem, který se nemůže rozhodnout mezi veřejnou službou a soukromými zájmy“ (s. 129). Ve skutečnosti neměl Steinhardt příliš na výběr. Na ambasádu se obracely desítky žadatelů o pomoc ve sporech s československou vládou a jejich lavina objektivně hrozila paralyzovat

36 John H. Bruins, dvojka na pražské ambasádě, v té souvislosti psal z Prahy, že jakkoli oficiální citace odkazuje na působení v Turecku, jistě je také výrazem souhlasu prezidenta se Steinhardtovým působením v Praze a posiluje tak pozici pražské ambasády (*tamtéž*, Box 54, telegram Johna H. Bruinse Steinhardtovi, Praha, 17.2.1947).

37 *Tamtéž*, Box 55, People to see in Washington.

38 *Tamtéž*, Box 54, dopis Johna F. Dullese pro Arthura Vandenbergu (kopie), Washington, 3.2.1947.

39 *Tamtéž*, dopis ředitele Rady pro mezinárodní vztahy Waltera H. Malloryho Steinhardtovi, New York, 19.2.1947.

činnost úřadu.⁴⁰ Je obtížné představit si jakéhokoli amerického velvyslance, který by si ochranu majetku amerických občanů nevytknul za svou prioritu. Byla by to samozřejmě kariéerní sebevražda.

S mnoha dalšími výtkami, které vůči Steinhardtovu působení v Praze Lukeš vznáší, je možné bez větších výhrad souhlasit. Mezi ty nejzávažnější patří poukaz na omezený okruh velvyslancových kontaktů v Československu (s. 153 n.), který nutně vedl k tomu, že jeho informace o dění v zemi byly neúplné. Mezi těmi, kteří měli ke Steinhardtovi otevřené dveře, chyběli nejen mladí lidé, studenti, umělci a intelektuálové, jak upozorňuje Lukeš, ale také třeba lidé z nižších příček politických stran. Oprávněně Lukeš kritizuje také zarputilé velvyslancovo tažení proti úvěrům, o které se Československo ve Spojených státech po válce ucházelo a které byly nejfrekventovanějším tématem bilaterálních jednání (s. 169–175).⁴¹ Namísto jsou i početná, po celé knize rozestá připomenutí omylů a chyb v jeho zpravodajství a přemrštěný optimismus v předpovědích, které posílal do Washingtonu. To všechno jsou závažné prohřešky proti profesním zásadám práce velvyslance. Obávám se však, že Steinhardt by nenalezl v Lukešových očích milosti, ani kdyby se zmíněným nedostatkům dokázal vyhnout. Lukeš totiž od něj očekává mnohem víc než jen vysokou profesionalitu a plné nasazení. Uznává sice, že největší díl zodpovědnosti za to, co se po válce v Československu stalo, „leží na Čechách samých“, jedním dechem však dodává, že „prezident Spojených států a ministerstvo zahraničí od Steinhardtova velvyslanectví očekávali, že ... postaví plánům Moskvy hráz“ (s. 30). Zdá se, že americký velvyslanec měl podle něj být nejen diplomatem reprezentujícím svou vládu a zajišťujícím široké spektrum kontaktů mezi oběma zeměmi, ale také inspirátorem československé nekomunistické politiky, snad dokonce jejím charismatickým vůdcem. V tom ho Steinhardt prostě zklamat musel. Lukeš v této souvislosti formuluje dvě strašlivé věty: „Za co však měli demokraté v Praze bojovat? Za jakou hvězdou měli jít?“ (Tamtéž.) K tomu je možný jediný komentář: Pokud českoslovenští demokraté po válce skutečně nevěděli, zač mají bojovat – a přiznám se, že nedokáži vyloučit, že u mnohých tomu tak doopravdy bylo – pak by jim nepomohlo, ani kdyby jim Američané na pražskou ambasádu poslali reinkarnaci Thomase Jeffersona.

Československo jako zkušební polygon?

Přehnaná očekávání od amerického velvyslance souvisejí s přehnanou představou o významu Československa pro americkou zahraniční politiku. Lukeš rozvíjí svůj velký příběh o *selhání* amerických diplomatů a tajných služeb v Praze na pozadí

40 Srv. např. *tamtéž*, Box 50, dopis zástupce vedoucího středoevropského odboru ve státním departmentu Francise Williamsona Steinhardtovi, Washington, 11.1.1946.

41 Badatelsky se tomuto tématu zatím nejrozsáhleji věnoval slovenský historik Slavomír Michálek: MICHÁLEK, Slavomír: *Nádeje a vytriezvenia: Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951*. Bratislava, Veda 1995.

představy o jasně formulované koncepci americké politiky vůči Československu, respektive o místu Československa v zahraniční politice USA. Na této koncepci podle Lukeše existovala shoda v rozhodujících institucích americké exekutivy a Československu se v ní přisuzoval výjimečný význam zkušebního polygonu, na němž se měly odehrát první bitvy mezi Východem a Západem. Lukeš tímto tvrzením svou knihu otevírá i uzavírá. „Americké ministerstvo zahraničních věcí, Bílý dům a zpravodajské kruhy byly zajedno v tom, že výsledek pražské krize bude zásadně důležitý pro Spojené státy a samotné Československo, ale možná i pro budoucnost Finska, Norska a snad také Francie a pro statut Berlína,“ píše v úvodu (s. 29). „Takový byl konec úmyslu Washingtonu brát Československo jako ‘universální klíč k Evropě’ a zkušební pole soutěže se Stalinem,“ konstatuje v závěrečné kapitole (s. 306).

Svou klíčovou tezi nestaví Lukeš na analýze rozhodovacích procesů v americké zahraniční politice, ale na prosté reprodukci dvou dokumentů. Tím prvním je informace o vystoupení Charlese Bohlena na jaře 1944 na jednom z početných podvýborů, které státní department vytvořil za účelem plánování poválečného uspořádání. Za přítomnosti významných odborníků Bohlen v diskusi o záměrech sovětské politiky v poválečné Evropě přednesl názor, že Československo bude pro tyto záměry lepším testem než Polsko, protože Čechoslováci došli až na pokraj možného ve snaze naklonit si Stalina. Lukeš soudí, že Bohlenova analýza vzhledem k autoritě, jíž se její autor těšil, „posunula Československo do kategorie zemí, které budou v poválečném období ve středu zájmu americké diplomacie“ (s. 23). Druhým klíčovým pramenem je materiál Úřadu strategických studií „Zpráva o Československu: Mocenský střed Evropy“ z července 1945. Jeho autoři citují známý Bismarckův výrok o strategickém položení Čech a přicházejí s termínem „zkušební pole“ a s výzvou, aby Spojené státy byly, „pokud jde o Čechy a Rusy, pevné a silné“ (s. 24). Tento dokument se Lukešovi stal skutečným tmelem celé jeho knihy. Přímo se v ní na materiál OSS odkazuje desetkrát, parafrázuje dvou uvedených výroků je bezpočet a jsou rozprostřeny po celém textu. Lukeš s nimi žongluje všemi myslitelnými způsoby. Nominaci Laurencea Steinhardta na velvyslance v Praze například s odkazem na tento dokument komentuje: „Když si ho Roosevelt a ministerstvo zahraničí vybrali, shodli se v názoru, že Amerika v poválečné Praze musí být ‘pevná a silná vůči Čechům i Rusům’,“ (s. 111)

Jaký vliv měly Bohlenovy poznámky a analýza Úřadu strategických studií na formování americké zahraniční politiky, to je téma pro samostatnou studii. Lukeš však každopádně nepředložil žádný důkaz o tom, že jejich závěry byly akceptovány jako společná platforma hlavních institucí zodpovědných za utváření americké zahraniční politiky, ba dokonce se o to ani nepokusil. Dokumenty, které předkládá, nevypovídají o ničem jiném než o tom, že Bohlen a OSS v příslušném okamžiku zastávali uvedený názor. Bylo by velmi snadné stejným způsobem dokládat názor opačný. Pro případnou další diskusi na toto téma si dovoluji dodat dva drobné příspěvky. Když v rámci projektu orální historie na počátku sedmdesátých let James Riddleberger vzpomínal na své působení v čele středoevropského odboru v prvních poválečných týdnech, svěřil se: „Umíte si asi představit, že tehdy Československo nebylo něco, čemu bych mohl věnovat příliš pozornosti. (...) Měl jsem na to jednoho

Laurence Steinhardt (vlevo) s ministrem zahraničí Janem Masarykem na zahradě americké ambasády v Praze v krátkém poválečném čase, kdy se ještě Československo a USA mohly pokládat za spojence. Oba muži skončili tragicky. Masaryk byl nalezen 10. března 1948 mrtvý pod okny Černínského paláce, Steinhardt zahynul 28. března 1950 při leteckém neštěstí, když jako velvyslanec v Kanadě cestoval z Ottawy do Washingtonu (foto i.lidovky.cz)

chlápka, který uměl jazyk, byl velmi dobrý a tak. Ale jinak – kromě toho, že jsem prosil Trumana, aby nás nechal jít na Prahu – no, prostě jsem neměl čas.⁴² Nepřímo se k otázce významu Československa vyjádřil státní department ve stručném dokumentu na konci roku 1946. Za účelem stanovení platů velvyslanců tehdy jeho náměstek Dean Acheson provedl klasifikaci zastupitelských úřadů a rozdělil je do čtyř kategorií. V té první byly metropole Buenos Aires, Londýn, Mexico City, Moskva, Ottawa, Paříž, Peking, Rio de Janeiro a Řím. Ve druhé skupině figurovaly kromě jiných Ankara, Haag, Madrid a Varšava. Praha byla zařazena do třetí kategorie, například spolu s Athénami, Budapeští, Montevideem či Vídní.⁴³

Problém Lukešovy teze o klíčovém postavení Československa v poválečné politice Washingtonu však nespočívá pouze v tom, že není schopen dokázat, že byla tak

42 *HSTL*, Oral History Interview, záznam rozhovoru Richarda D. McKinzieho a Theodora A. Wilsona s Jamesem W. Riddlebergerem z 24.6.1971, s. 23 n.

43 *Tamtéž*, WHCF: Confidential File, State Department, Correspondence 1946–47, memorandum pro prezidenta „Classification of Positions of Chiefs of Mission“, 29.11.1946.

široce akceptována, jak tvrdí. Ještě větší nesnáz způsobuje fakt, že rámec knihy, který na této problematické tezi vystavěl, je zcela statický. Jen málokdy v dějinách měl vývoj mezinárodních vztahů takovou dynamiku jako v prvých poválečných letech. Konkrétní kroky americké diplomacie v Praze byly součástí procesů, jimiž zahraniční politika Spojených států reagovala na dramatický vývoj v poválečném světě a jimiž se jej pokoušela ovlivnit. Pojetí Československa jako testu upřímnosti Stalinových prohlášení o nutnosti poválečné spolupráce se zrodilo z diskusí vyvolaných vyhocením konfliktu mezi západními spojenci a Sověty o Polsko během roku 1944. Je možné se domnívat, že nabývalo na významu v souvislosti s tím, jak Američané zjišťovali, že nejsou schopni ovlivnit chování Sovětů v polské otázce. Velmi silné formulace o významu Československa pro *pokračování spolupráce* západních mocností a Sovětského svazu jsou užity v Lukešem citovaném memorandu, které státní department zaslal prezidentu Trumanovi 4. května 1945.⁴⁴ Vysoký kurz si Československo udržovalo po celý rok 1945, postup Washingtonu v souvislosti s jednáními o odsunu sovětských a amerických jednotek ze země to podle mého názoru dokládá.

Již během následujícího roku se však situace začala měnit. Lukeš správně upozorňuje na rozpaky, které u Američanů vyvolávalo tempo a rozsah znárodnování stejně jako chování československých zástupců na nejrůznějších mezinárodních fórech (s. 139–141 a 172–174). Co však bylo ještě důležitější, ve Washingtonu začali brát na vědomí spouštějící se železnou oponu. Pomalu se zde přestávalo uvažovat o tom, jak uchovat válečné spojenectví se Sověty, a začínalo se plánovat, jak čelit jejich agresi. „Před námi jsou velmi temné dny,“ varoval v březnu list *Washington Post*.⁴⁵ Americká zahraniční politika přestala potřebovat zkušební polygony pro ověřování možnosti spolupráce se Sověty, začala proti nim hledat spojení – a Československo, ve kterém právě ve volbách drtivě zvítězili komunisté, na spojení příliš nevypadalo. Opatření, v něž vyústila strategická debata o americké zahraniční politice během roku 1947, potvrzovala, že poptávka po mostech mezi Západem a Východem definitivně pominula. Američané dali Evropanům na výběr, na kterou stranu železné opony chtějí patřit. Diskuse o tom, zda Československo mělo šanci této nabídky využít, nebude patrně nikdy mít definitivní závěr. Jisté však je, že tehdejší politická reprezentace se o to nikdy seriózně nepokusila. Steinhardt sice ještě v květnu 1947 psal do Washingtonu, jak se komunisté obávají, že by jejich protivníci mohli na základě Trumanovy doktríny požádat o americkou pomoc,⁴⁶ to se však samozřejmě nikdy nestalo, a pokud vím, nikdy se o tom ani neuvažovalo.

Domnívám se, že právě neschopnost československých nekomunistických politiků v čele s Edvardem Benešem reagovat na dynamiku vývoje v okolním světě byla

44 *Tamtéž*, President's Secretary's Files, Foreign Affairs File, memorandum náměstka státního tajemníka Josepha C. Grewa pro prezidenta Trumana „Political Situation in Czechoslovakia“, 4.5.1945. Lukeš tento dokument cituje s tím, že „nese datum 5. května“ (s. 66).

45 ALSOP, Joseph – ALSOP, Stewart: Matter Of Fact: On The Eve Of Crisis. In: *Washington Post* (15.3.1946), s. 9.

46 NARA, RG59, 860F.00/5-2347, telegram velvyslance Steinhardta státnímu tajemníkovi Georgi C. Marshallovi, Praha, 23.5.1947.

tím, co přivedlo Československo do „tábora míru a socialismu“, nebo alespoň tím, co je tam přivedlo způsobem, na který vskutku není možné být hrdý. Je škoda, že Lukeš ve své knize nevěnoval vnějšímu kontextu větší pozornost. Tím, že se ve svém výzkumu soustředil na činnost amerických diplomatů a špiónů v Praze, respektive na interakci mezi nimi a jejich československými partnery a protivníky, nabídl čtenáři množství mimořádně cenného a doposud neznámého materiálu. Tím, že svůj text nedoplnil o plnohodnotnou pasáž o mezinárodních souvislostech, ovšem vytvořil dojem, že se dění v Praze odvíjelo nezávisle na těchto souvislostech. Navzdory tomu je jeho kniha velmi cenným příspěvkem k dosavadní nabídce literatury o cestě Československa za železnou oponu. Je to kniha o selhávání demokracie v soubojích s totalitou obecně, o dílčích selháních americké zahraniční politiky v souboji Československo a o totálním selhání československé demokratické politiky v souboji o všechno. Je to strhující čtení, díky kterému si čtenář udělá velmi dobrý obrázek o tom, co vedlo ke komunistickému puči v únoru 1948, a do jisté míry i o tom, co následovalo bezprostředně po něm. Je však třeba upozornit, že tento obrázek není úplný ani zcela vyvážený co do proporcí a barevnosti. Dovolím si zde parafrázovat výrok Josefa Škvoreckého z jednoho z jeho literárních fejetonů na Hlasu Ameriky: Je to kniha velmi dobrá, škoda jen, že není ještě lepší.

Diskuse

Na pomezí historického románu

Vít Smetana

Igor Lukeš, český historik po léta působící na Bostonské univerzitě, v překladu své nejnovější knihy, vydané o dva roky dříve prestižním nakladatelstvím Oxford University Press, barvitě popisuje, jak Spojené státy během tří poválečných let „ztratily“ Československo, a to především vinou neschopnosti a nekompetentnosti svých diplomatů a zpravodajců.¹ Jak americké ministerstvo zahraničí (*State Department*), tak zpravodajské služby – Úřad strategických služeb (*Office of Strategic Services* – OSS), po skončení války Ústřední zpravodajská skupina (*Central Intelligence Group* – CIG), od podzimu 1947 Ústřední zpravodajská služba (*Central Intelligence Agency* – CIA) – považovaly Československo za mimořádně významný článek v celkové rovnováze sil v Evropě, či dokonce za „testovací případ“, zda budou západní demokracie schopny koexistovat se Stalinovým Sovětským svazem. Přesto Spojené státy nedokázaly zabránit tomu, aby bylo Československo úplně absorbováno do sovětského bloku jakožto stát ovládaný komunisty. Autor si stanovil za hlavní cíl vysvětlit, jak a proč k tomuto americkému selhání došlo.

---

1 LUKES, Igor: *On the Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague*. New York–Oxford, Oxford University Press 2012; LUKEŠ, Igor: *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze 1945–1948*. Z angličtiny přeložili Jan Jiráček a Ladislav Köppl. Praha, Prostor 2014, 383 s. – Některé pasáže tohoto textu jsem publikoval anglicky v následující recenzi zhruba třetinového rozsahu: SMETANA, Vít: *The U.S. “Loss” of Czechoslovakia: On the Edge of Historical Truth*. In: *Journal of Cold War Studies*, roč. 17, č. 3 (2015), s. 220–226.

Ve své knize odhaluje nepřipravenost, nekompetentnost a amatérství, někdy doslova hraničící s ignorancí, v podání amerických diplomatů a zpravodajců v čele s velvyslancem Laurencem A. Steinhardttem. Heuristickou základnu Lukešova textu představují dokumenty z amerických archivů (především Národního archivu a Kongresové knihovny), českých archivů (zvláště Archivu ministerstva zahraničních věcí a Archivu ministerstva vnitra – dnes Archivu bezpečnostních složek), dále svědectví diplomatů a úředníků, kteří sloužili v letech 1945 až 1948 na americkém velvyslanectví v Praze, nepublikované rukopisy, deníky a memoáry, a v neposlední řadě novinové zprávy a komentáře. Lukešova velmi čtivá, avšak odborně nevyrovnaná kniha přináší řadu velmi přesvědčivých závěrů, ale současně též dlouhé pasáže líčící senzační příběhy okrajového významu, jakož i řadu zjevných chyb při popisování událostí, které se často odehrály jindy či za zcela odlišných okolností, než autor uvádí. Tato pochybení vyvěrají z Lukešovy mnohdy nedostatečné kritiky pramenů, z opomíjení další důležité dokumentace a také z ignorování velké části odborné literatury, jež byla již dříve k „jeho“ tématu opublikována.

Samozřejmě zcela souhlasím s autorovou výchozí premisou, podle níž v roce 1945 nebylo nikým předurčeno, že se Československo brzy ocitne za železnou oponou. Problematičtější už je autorův soud (s. 15), podle něž země „vyšla z druhé světové války, aniž by jasně patřila k některému z ideologických bloků“ (v anglické verzi dokonce „emerged from World War II aligned with neither of the emerging blocs“ – s. 4). Toto tvrzení je o to překvapivější, že v prvních dvou kapitolách autor tvrdě kritizuje prezidenta Edvarda Beneše za jeho prosovětskou zahraniční politiku v letech války. Tato orientace vyvrcholila ve spojenecké smlouvě uzavřené v prosinci 1943, která – autorovými vlastními slovy (s. 48) – „se stala základem budoucí československé zahraniční politiky“ (v anglické verzi je to řečeno opět vyhoceněji: „created foundation for, and imposed limits on, all future Czechoslovak foreign policy“ – s. 30) a jejímž podepsáním si Beneš „rozhněval Londýn a v některých oficiálních kruzích Washingtonu vyvolal vážné obavy“ (s. 48 n.). Ve skutečnosti se sovětsko-československá smlouva stala základním kamenem sovětského aliančního systému ve středovýchodní Evropě – prvním fundamentem vznikajícího sovětského bloku. Jinak ovšem Lukeš vcelku výstižně kritizuje Benešovu zahraničněpolitickou linii, kdy „za zavřenými dveřmi soutil nad cynismem sovětské diplomacie, načež se jí pokorně podřídil, aby ji vzápětí na veřejnosti vychválil do nebes“ (s. 43). A v souvislosti s často ohromujícími prezidentovými výroky trefně uvádí: „Je zajímavé, že prezident, který strávil celý svůj dospělý život v mezinárodní diplomacii, si nikdy neosvojil umění říci málo nebo vůbec nic.“ (s. 49)

Zároveň ovšem už v první kapitole, věnované Benešovu úsilí o znovuoobnovu Československa na mezinárodní scéně po jeho destrukci v letech 1938–1939, nalezneme významná opomenutí a překvapující chyby: S odkazem na Benešovy memoáry tvrdí autor, že americký prezident Franklin D. Roosevelt poslal československému prezidentovi dopis oznamující uznání československé prozatímní vlády, a sice „pouhé dva dny po uznání Československa Brity, 20. července 1941“ (s. 38). Ve skutečnosti byl dopis datován 30. července, tj. dvanáct dnů po britském uznání, a Beneš to ve svých memoárech uvádí správně. Ještě překvapivější než tato drobná

chyba je fakt, že Lukeš v rámci kapitoly o Benešově úsilí vyzdvihnout Československo „z mnichovského hrobu“ vůbec nezmiňuje dlouhotrvající jednání o vytvoření poválečné konfederace s Polskem. Ta totiž představovala až do půli roku 1942 přinejmenším navenek hlavní politickou agendu československé exilové vlády, která předcházela pozdějšímu příklonu k Sovětskému svazu a pro Brity byla klíčovým argumentem pro diplomatické uznání exilové vlády. Autor navíc připisuje československo-sovětskou smlouvu nabídce „z Kremle“ (s. 40), přestože není pochyb, že šlo o Benešovu iniciativu.²

V následující pasáži o jednom z nejspornějších momentů Benešovy válečné diplomacie pak Lukeš zapomíná na pramennou kritiku, když překvapivě spoléhá na Benešovy paměti: Během své cesty do Spojených států a Kanady v květnu a červnu 1943 prezident údajně řekl svému americkému protějšku Franklinu Rooseveltovi o svém úmyslu uzavřít smlouvu se Sověty a získal jeho souhlas. Poté prý dokonce o budoucím spojení se Stalinem a plánované smlouvě diskutoval s americkými novináři (s. 44)! Problém tkví v tom, že po návratu do Londýna sdělil Beneš překvapeným Britům v čele s ministrem zahraničí Anthonym Edenem, že souhlas se spojeneckou smlouvou získal nejen od Roosevelta, ale rovněž od státního tajemníka (ministra zahraničí) Cordella Hulla, jeho náměstka Sumnera Wellese a asistenta Adolfa A. Berla. Welles však na následný britský dotaz vyloučil, že by byl s Benešem o smlouvě vůbec hovořil, a uvedl, že prezident jej informoval pouze o svém cíli dosáhnout u Stalina porozumění (*understanding*) ohledně postavení Československa v poválečné Evropě. Zmínku o připravované smlouvě neobsahovaly ani detailní záznamy o Benešových rozhovorech s Hullem a Berlem.³ A protože nejspíš neexistuje americký záznam diskuse mezi Benešem a Rooseveltem, asi by každý historik měl být nanejvýš opatrný při snaze formulovat, co bylo tehdy skutečně řečeno. Největší překvapení však na čtenáře čeká na konci kapitoly, když autor sumarizuje události

2 Viz NĚMEČEK, Jan ad. (ed.): *Československo-sovětské vztahy v diplomatických jednáních 1939–1945: Dokumenty*, 2 sv. Praha, Státní ústřední archiv v Praze 1998 a 1999. Sv. 1: *Březen 1939 – červen 1943*, s. 418 n. a 423 n., dokumenty č. 207 a 210 – záznamy státního tajemníka v exilovém ministerstvu zahraničních věcí Huberta Ripky o jeho rozhovorech s radou sovětského (vel)vyslanectví při spojeneckých vládách v Londýně Vasilijem A. Valkovem ze 14. a 29.12.1942; *Archiv vnějšněj politiky Rossijskoj feděracii* (Moskva), fond Sekretariát Molotova, opis (inventář) 5, papka (složka) 34, dělo (archivní jednotka) 403, analýza náměstka lidového komisaře SSSR Alexandra Je. Kornějčuka pro lidového komisaře zahraničních věcí Vjačeslava S. Molotova z 5.9.1943.

3 *The National Archives*, Londýn (dále TNA), Foreign Office (dále FO) 371/34339, C 8317/525/G, telegramy britského velvyslance v USA lorda Halifaxe pro britské ministerstvo zahraničí (*Foreign Office*) č. 2978 a 3029 z 29.6.1943 a 2.7.1943; viz též americké záznamy Benešových jednání v USA: *Foreign Relations of the United States: Diplomatic papers, 1943* (dále jen *FRUS*, s příslušným vrocením), sv. III: *The British Commonwealth, Eastern Europe, the Far East*. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1963, s. 529 n., záznam rozhovoru státního tajemníka Cordella Hulla s Edvardem Benešem z 18.5.1943; *National Archives and Record Administration*, Washington (dále NARA), RG 59, Department of State File 860F.00/1009, záznam rozhovoru náměstka státního tajemníka Sumnera Wellese s Edvardem Benešem ze 17.5.1943; *tamtéž*, *European War 1939/28633 1/2*, záznam rozhovoru Edvarda Beneše s asistentem státního tajemníka Adolfem A. Berlem z 31.5.1943.

celého roku 1944 v pouhém jednom odstavci – jako by už ztratil o toto téma zájem nebo neměl při práci na anglickém originálu dostatek času kapitolu dokončit. Lukeš pouze říká, že Beneš během onoho roku věřil, že na rozdíl od Polska a dalších zemí regionu „bude poválečné Československo v bezpečí“ (s. 49). Přitom zejména druhá polovina roku 1944 přinesla československému prezidentovi několik nanejvýš znepokojivých signálů, že Sovětský svaz hodlá i vůči jeho zemi uplatňovat politiku z pozice síly – především šlo o dvojnásobný postoj vůči Slovenskému národnímu povstání a rovněž o neúprosnou sovětizaci Podkarpatské Rusi, která skutečně neproběhla až v lednu 1945 (s. 50).

Ve druhé kapitole, nazvané „Generál Eisenhower odmítá osvobodit Prahu“, ukazuje autor na to, jak obrovskou šanci tady americké vojenské vedení svým rozhodnutím promarnilo. Zdůrazňuje navíc, jak toto americké selhání posílilo v Československu už tak dost silné negativní předsudky vůči Západu: „V české národní kolektivní paměti začala druhá světová válka v září 1938, kdy západní demokracie odevzdaly Československo Hitlerovi, a skončila, když do Prahy přijely sovětské tanky, zatímco americká armáda stála v Plzni.“ (s. 78) Poněkud překvapivě Lukeš nezmiňuje v tomto kontextu ani americký letecký útok na rezidenční čtvrti v Praze dne 14. února 1945, jenž stál život více než šest set jejích obyvatel, ani úspěšný útok na Škodu Plzeň na samém sklonku války, 25. dubna 1945. Přestože první z nich byl způsoben navigačním omylem části bombardérů směřujících na Drážďany a druhý byl zacílen na tehdy největší zbrojovku třetí říše, stále vyrábějící zbraně pro německou válečnou mašinerii, české obyvatelstvo vesměs vnímalo oba útoky jako bolestivé důkazy západní perfidnosti – a jako takové skvěle posloužily československým komunistům v jejich protiamerické a protizápadní kampani, zahájené záhy po osvobození.

Lukeš do knihy zařadil několik stran o misi poručíka Eugena Fodora a seržanta Kurta Tauba do Prahy dne 8. května 1945 a jejich snaze nějakým způsobem přivodit na poslední chvíli osvobození hlavního města Američany. V protikladu k tomuto poměrně dlouhému vyprávění o dost odvážném pokusu podniknutém „zdola“, které je navíc postaveno především na autorových rozhovorech s Taubem v roce 2000, tedy o pětapadesát let později (s. 68–74), nenajdeme v knize ani zmínku o paralelní misi, jež byla naopak vyslána z iniciativy nejvyššího spojeneckého velení: pod velením podplukovníka Roberta H. Pratta z V. sboru 3. americké armády doručila tato mise ráno 8. května, poté co projela Prahou, do východočeských Velichovek veliteli armádní skupiny Střed maršálu Ferdinandu Schörnerovi kapitulační rozkaz. Šlo o mimořádně významnou akci, jíž se Vrchní velitelství spojeneckých expedičních sil (*Supreme Headquarters Allied Expeditionary Force* – SHAEF) rozhodlo zajistit klid zbraní v českomoravském prostoru a také uklidnit československé představitele v Londýně (Huberta Ripku a generála Stanislava Bosého), kteří se obávali, že válka v jejich zemi bude pokračovat. Zatímco ještě 7. května před polednem stále existovala možnost, že část 16. divize 3. americké armády by mohla nakonec být vyslána do Prahy, vypravení Prattovy mise znamenalo faktický konec amerických úvah o osvobození hlavního města Československa. Jde o jeden z mnoha příkladů,

kdy Igor Lukeš ignoroval práce autorů, kteří se ve svém výzkumu dostali dále než on sám.⁴

Namísto těchto nanejvýš důležitých epizod, přímo spojených s americkou úlohou v Československu v závěru války, zahrnuje autor do svého vyprávění některé obskurní a v podstatě zcela irelevantní příběhy, jako například ten o Martě Gottwaldové, která během cesty vlakem do Československa v dubnu 1945 propukla v usedavý pláč, poté co nebyla pozvána k setkání s místními komunistickými funkcionáři v Kyjevě, přestože se tolik těšila, že bude moci předvést své nové šaty... (s. 59).

Snad mohu mít pochopení pro Lukešovu slabost pro podobné zábavné historky, méně však už pro způsob, jímž opakovaně pracuje s prameny. Tak kupříkladu velmi detailně popisuje, kterak Edvard Beneš před odletem domů (přes Moskvu) na letišti v Londýně dne 11. března 1945 v podstatě zkolaboval – a sice během ceremoniálu, jemuž prý byli přítomni také Winston Churchill a Anthony Eden. Je však zvláštní, že o přítomnosti dvou nejvýznamnějších britských politiků své doby není jediná zmínka v žádném britském ani československém záznamu oné události ani v denících či memoárech těch, kteří tehdy na letišti opravdu byli. Na všech fotografiích z odletu se Beneš objevuje po boku své ženy, ministra zahraničí Jana Masaryka, britského velvyslance u československé exilové vlády Philipa Nicholse a sovětského velvyslance v Londýně Fjodora T. Guseva. A jaký že je Lukešův zdroj pro tento průlomový „objev“? V příslušné poznámce odkazuje na americké deníky *Chicago Tribune* a *New York Times* z 12. března 1945. Oba deníky se však omezily na přetisk krátké agenturní zprávy Associated Press informující o tom, že po šesti letech v exilu prezident Beneš opustil Anglii, aby v Košicích vytvořil novou vládu. Odletěl v doprovodu manželky a dvanácti členů své vlády a osobního štábu, zatímco další členové vlády se měli připojit v Moskvě. „Při ceremoniálu na rozloučenou, navštíveném vysokými britskými představiteli, poděkoval Beneš Anglii za její pohostinnost od svého příjezdu v říjnu 1938.“ Potud k Benešovu odletu přední americké deníky.⁵

Až po delším pátrání jsem zjistil, že Lukeš se ve svém vyprávění spoléhá na paměti Prokopa Drtiny. Ten však nebyl na letišti přítomen, protože odletěl s většinou ministrů už o dva dny dříve. Ve svých memoárech, sepsaných o tři desetiletí později, také přiznává, že si není jist, kdo jej o dění na letišti při prezidentově odletu informoval. Snad prý slečna Kašpaříková, kterou předtím Benešův kancléř Jaromír Smutný povolal z Káhiry pro stěhování prezidentovy kanceláře: „Mám v hlavě utkvělou vzpomínku, že to byla ona, kdo mně vyprávěl o tom, jak to s odjezdem prezidentovým skutečně bylo,“ zavzpomínal po letech Drtina.⁶ Co tedy „jedna slečna povídala“, historik Igor Lukeš (s odkazem výhradně na americké deníky!) dokonale

4 Zde srv. především KOKOŠKA, Stanislav: *Praha v květnu 1945: Historie jednoho povstání*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2005, s. 203–206 a 214–216.

5 Viz *Exile of Benes Ends: Czechoslovak President Is Now on Way to Homeland*. In: *New York Times* (12.3.1945), s. 3; *Czech Leader Returns Home, Ends 6 Yr. Exile*. In: *Chicago Daily Tribune* (12.3.1945), s. 5. Za zprostředkování obou článků jsem zavázán Janě Sehnáلكové z Amerického centra.

6 DRTINA, Prokop: *Československo můj osud*, sv. II/1: *Emigrací k vítězství*. Praha, Melantrich 1992, s. 11 n.

využil – a ještě notně příkrášlil: Nejprve prý promluvil Churchill. Když se však Beneš pokusil odpovědět, „nebyl schopen vypravit ze sebe nejjednodušší slova. Rty se mu sice pohybovaly, ale nevydal ze sebe ani hlásku. Snažil se ze všech sil, přesto se nakonec musel s ponížením vzdát. Došel k Churchillovi a pošeptal mu několik slov díky za britskou pohostinnost během války. BBC okamžitě vypnula mikrofony a válečná cenzura veškeré stopy o tom smutném představení úspěšně zametla.“ (s. 56) Ani pro toto své tvrzení neuvádí Lukeš jediný zdroj. Ani ten nepřiznaný – tj. Prokop Drtina, vzpomínající na to, co mu o třicet let dříve řekla snad slečna Kašpaříková – ovšem nepsal nic o tom, že by Beneš jen cosi šeptal zblízka Churchillovi: „Nějak se to pak upravilo a dr. Beneš přece jen mohl Churchillovi odpovědět a stručně Anglii poděkovat za pohostinství.“ Dojem však byl prý skličující a přítomní měli obavy jak o Beneše, tak o budoucnost Československa: „Do britského rozhlasu a tisku však o tom nepřišla při jeho ukázněnosti nejmenší zmínka.“⁷

Ve skutečnosti otiskly následujícího dne *The Times* krátký článek nazvaný „Odlet Dr. Beneše“, který celkem jasně ukazuje, kdo přesně se s prezidentem na letišti loučil: „Mezi těmi, kdož se s prezidentem rozloučili, byl lord Clarendon, reprezentující krále a královnu; pan Philip Nichols, britský velvyslanec v Československu, reprezentující britskou vládu; a pan Gusev, ruský velvyslanec.“⁸ Neexistoval samozřejmě nejmenší důvod, proč by se ona cenzura při svém úspěšném zametání stop o „smutném představení“ měla snažit utajit před britským obyvatelstvem, že se s československým prezidentem rozloučili na letišti také britský ministerský předseda a ministr zahraničí... Ostatně Benešův osobní tajemník Eduard Táborský, který na rozdíl od Drtiny s prezidentem letěl, krátce poté zachytil samotný odlet ve svém deníku mnohem méně dramatickými slovy:

Rozloučení s Edvardem Benešem na londýnském letišti 11. března 1943 – vlevo od prezidenta sovětský velvyslanec Fjodor T. Gusev, vpravo britský velvyslanec Philip Nichols a paní Hana Benešová, za prezidentem státní tajemník Hubert Ripka a na schůdcích letadla brigádní generál Oldřich Španiel (foto z publikace Eduarda Táborského Prezident Beneš mezi Západem a Východem. Praha, Mladá fronta 1993)

7 *Tamtéž*, s. 12.

8 Dr. Benesh's Departure. In: *The Times* (12.3.1945), s. 4.

„Na letišti pěkné rozloučení. Letecký pluk zahrál naše hymny, president provedl přehlídku. Až nad Francii nás doprovázela čestná letka stíhačů. Počasí pěkné, slunné.“⁹ Tedy žádné chmury, ale jasný den! Ani slovo o Benešově indispozici a rovněž tak o nikým neočekávané Churchillově přítomnosti, přestože obojí by jistě zaujalo Táborského pozornost do té míry, aby do svého obsáhlého a pečlivě sepsovaného deníku utrousil aspoň pár slov. Vždyť možností osobního setkání s Churchilllem bylo za celou válku pro kohokoli z exilové komunity nemnoho a Benešovu zdravotnímu stavu Táborský naopak opakovaně věnoval ve svém deníku dlouhé pasáže. Nic o údajné Churchillově přítomnosti a předneseném projevu samozřejmě nenajdeme ani v desátém dílu obsáhlé, chronologicky pojaté Churchillovy biografie od Martina Gilberta, ani v deníku premiérova osobního tajemníka Jocka Colvilla, a konečně ani v Churchillově pozůstalosti, uložené v archivu cambridgeské Churchill College. Řádila snad všude tam britská cenzura? Nikoli, logický závěr je zřejmý: Winston Churchill, který se s Benešem osobně rozloučil už při obědě 24. února,¹⁰ ceremoniál na letišti vůbec nenavštívil, a Edvard Beneš, ať už jakkoli indisponovaný, mu tedy nemohl přijít nic pošeptat.

Jistě, vypadá to všechno jako jedna relativně nedůležitá nepřesnost. Barvitě líčení Benešova kolapsu na letišti v Churchillově přítomnosti však zároveň vypovídá mnohé o tom, jak je Igor Lukeš zvyklý pracovat s prameny. Nelze zde nevzpomenout epizody, jež se vztahuje k jeho předchozí knize o Benešově diplomacii ve třicátých letech, do níž autor zakomponoval kapitolu nazvanou „Lord Runciman a soudruh Ždanov: politika Západu a Sovětského svazu vůči Československu od června do začátku září 1938“; její část detailně popisovala, kterak člen nejužšího sovětského vedení Andrej A. Ždanov v Praze koncem srpna 1938 agitoval za proletářskou revoluci.¹¹ Když poté Milan Hauner přesvědčivě vyvrátil možnost, že by byl Ždanov tou dobou Prahu a Československo vůbec navštívil,¹² jal se Igor Lukeš vysvětlovat, že snad Prahu nenavštívil skutečný Ždanov, ale nějaký jiný sovětský agitátor, jakýsi „ždanov“ s malým „ž“...¹³ Snad se tedy v březnu 1945 na letišti v Londýně loučili

9 Hoover Institution Archives, Stanford (Cal.), Eduard Táborský papers, box 1, Táborského deník, záznam z 11.3.1945.

10 Viz GILBERT, Martin: *Road to Victory: Winston S. Churchill 1941–1945*. London, Heinemann 1986, s. 1233; COLVILLE, John: *The Fringes of Power: Downing Street Diaries, sv. 2: 1941 – April 1955*. London, Sceptre 1987, záznam z 24.2.1945, s. 204 n.

11 LUKEŠ, Igor: *Československo mezi Stalinem a Hitlerem: Benešova cesta k Mnichovu*. Praha, Prostor 1999, s. 199–203; viz také TÝŽ: *Czechoslovakia between Stalin and Hitler: The Diplomacy of Edvard Beneš in the 1930s*. Oxford – New York, Oxford University Press 1996, s. 198–201.

12 HAUNER, Milan: Dokumenty, které otrásají pověstí republiky. In: *Dějiny a současnost*, roč. 21, č. 1 (1999), s. 48–51; TÝŽ: Zrada, sovětizace, nebo historický lapsus? Ke kritice dvou dokumentů k československo-sovětským vztahům z roku 1938. In: *Soudobé dějiny*, roč. 6, č. 4 (1999), s. 545–571.

13 LUKEŠ, Igor: Ještě jednou o „Ždanovovi v Praze“. In: *Dějiny a současnost*, roč. 21, č. 4 (1999), s. 51 n. Celou legendu o Ždanovovi v Praze nakonec od základu vyvrátil Ivan Štoviček, když ve svém důkladném rozboru klíčového, ovšem nedatovaného dokumentu dospěl k závěru, že Ždanov tento svůj projev určitě nepřednesl v srpnu 1938 v Praze, ale

s prezidentem Benešem jen jakýsi „churchill“ a „eden“? Co na tom, že ve skutečnosti šlo o lorda Clarendona a Philipa Nicholse; hlavně když se podaří poskládat dohromady poutavý příběh obsazený velkými hvězdami, které čtenář dobře zná...

Dalším příkladem autorovy prazvláštní práce s prameny budiž pasáž, v níž upozorňuje na povzbudivý fakt, že si na jaře 1945 začali někteří američtí a britští představitelé konečně uvědomovat, že „hlas sovětské vlády na mírové konferenci bude do velké míry záviset na momentálním postavení Rudé armády ve chvíli ukončení vojenských akcí“ (s. 62). Lukeš přitom odkazuje na telegram státního departamentu datovaný 25. srpna 1945 (!) – s připojeným memorandem britského diplomata T. H. Prestona (s. 320, pozn. 69). Jenom z anglické verze knihy (s. 241, pozn. 69) se ovšem dozvíme, že ono memorandum pocházelo navíc z ledna 1943! Igor Lukeš ve své knize také opakovaně demonstruje, že právě v britské zahraniční politice a relevantní dokumentaci se orientuje jen velmi chabě. O to dalekosáhlejší jsou však jeho závěry na tomto poli. Už v úvodu s názvem „Poválečné Československo. Univerzální klíč k Evropě?“ postuluje, že Londýn „nebyl ani schopen, ani ochoten hrát v poválečné Praze úlohu obhájce demokracie“ (s. 23). Snad nic není vzdálenější pravdě... Britský velvyslanec Philip Nichols odjel do Prahy počátkem června 1945 s velmi konkrétním programem, jak posilovat britsko-československé vztahy a zároveň též demokracii v Československu. V souladu s ním Britové úspěšně utužovali vzájemné kulturní a ekonomické vazby, nepodpořili americkou politiku hospodářského tlaku, odstartovanou v létě 1946, a konečně v lednu 1948 vyslal ministr zahraničí Ernest Bevin do Prahy svého osobního tajemníka Piersona Dixona jakožto nového velvyslance a vybavil jej osobním vzkazem pro prezidenta Beneše s klíčovou otázkou, „co můžeme jakýmkoli způsobem učinit, abychom napomohli uhájit svobodu jeho lidu“.¹⁴ Autorovi však jeho apriorní skepse ohledně britské politiky vůči Československu umožní prezentovat hlavní tezi knihy, a sice že Spojené státy byly „jedinou mocností, která mohla čelit případné snaze Sovětského svazu nastolit v Československu komunistický režim“ (s. 23), a že tuto možnost promarnily...

Z obecného hlediska souhlasím s některými klíčovými argumenty, které autor v knize předkládá: Ne vše bylo v Československu ztraceno jen kvůli tomu, že Američané odmítli osvobodit Prahu. Američtí diplomaté (a špióni) v zemi v podstatě promeškali příležitost oslabit komunisty a prezentovat demokracii amerického stylu jako přesvědčivou alternativu k „lidové demokracii“, která nakonec vyústila v totalitarismus

---

s největší pravděpodobností bezprostředně po skončení sedmého kongresu Kominterny v Moskvě v srpnu 1935 (ŠŤOVÍČEK, Ivan: Ždanov v Praze aneb Jak vznikají legendy: Ke kritice dokumentu, který se stal základem novodobé legendy. In: *Tamtéž*, roč. 21, č. 6 (1999), s. 26–28).

14 TNA, FO 800/450, Bevinův dopis Dixonovi z 18.1.1948. Viz blíže SMETANA, Vít: *Old Wine in New Bottles? British Policy towards Czechoslovakia, 1938–39 and 1947–48*. In: CORNWALL, Mark – EVANS, R. J. W. (ed.): *Czechoslovakia in a Nationalist and Fascist Europe, 1918–1948*. Oxford, Oxford University Press 2007, s. 143–167; KUKLÍK, Jan – NĚMEČEK, Jan (ed.): *Osvobozené Československo očima britské diplomacie: Zprávy britské ambasády z Prahy v roce 1945*. Praha, Karolinum 2010.

sovětského stylu. Některé z jejich ne právě citlivých kroků dokonce jen posilovaly protizápadní zaujetí patrné u většiny českého obyvatelstva. Především politika hospodářského tlaku, k níž se americká diplomacie uchýlila na přelomu léta a podzimu 1946 v reakci na rostoucí antiamerickou propagandu ze strany velké části československého tisku, jakož i protiamerického vystupování československých představitelů na mezinárodní scéně (především během pařížské mírové konference v létě 1946), byla zcela pomýlená a kontraproduktivní, když pouze nabídla dodatečné argumenty komunistické propagandě, vykreslující obraz proradného Západu a životně důležité prosovětské orientace československé zahraniční i hospodářské politiky. Především velvyslanec Laurence A. Steinhardt si zaslouží notnou dávku kritiky. Zčásti vzhledem ke svému neopodstatněnému optimismu ohledně vývoje československé demokracie, který ve Washingtonu vedl k ignorování jasných příznaků toho, jak je nestabilní a od podzimu 1947 na samém pokraji kolapsu, a zčásti vzhledem k tomu, do jaké míry dopustil, aby byl při plnění povinností vyplývajících z jeho diplomatické mise rozptylován rozličnými osobními či obchodními záležitostmi. Zejména v tomto posledním případě šlo o velmi vážnou věc, když Steinhardt dlouhodobě jednal v zájmu advokátní firmy Guggenheimer & Untermyer, jejímž spolumasitelem byl a která hájila zájmy několika amerických občanů a firem, jejichž majetek byl záhy po válce znárodněn. Tyto zájmy se přitom postupně stále více dostávaly do konfliktu s hlavním strategickým zájmem Spojených států v Československu – snažit se napomoci upevnování demokratického zřízení v zemi.

Jakkoli jsou tyto závěry obecně přijatelné, rýsují se tady přinejmenším tři základní problémy: Zaprvé, tohle vše není nic nového. Už v roce 1978 napsal přímo na toto téma velmi dobrou knihu americký historik Walter Ullmann a v roce 2004 přidala další francouzská historička Justine Faure.¹⁵ Lukeš obě práce jaksi z povinnosti zmíní v jediném odkazu – a následně je zcela ignoruje... Je to škoda zejména v případě Ullmannových *Spojených států v Praze, 1945–1948*, což je v mnoha ohledech podstatně spolehlivější a přesnější kniha než ta Lukešova. Stejně tak se zdá, jako by Igor Lukeš programově opomíjel další relevantní texty napsané na „jeho“ téma, ať už byly publikovány anglicky, česky, nebo slovensky,¹⁶ jakož i na související témata, jimiž se ve svém textu zabývá (kupříkladu mezinárodní aspekty osvobození Prahy).¹⁷

15 ULLMANN, Walter: *The United States in Prague, 1945–1948*. Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs 1978; FAURE, Justine: *L'ami américain: La Tchécoslovaquie, enjeu de la diplomatie américaine, 1943–1968*. Paris, Tallandier 2004 (česky: *Americký přítel: Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006).

16 Viz např. LUNDESTAD, Geir: *The American Non-Policy towards Eastern Europe: 1943–1947*. Tromsø, Universitetsforlaget 1978, s. 149–182; MAREŠ, Petr: Čekání na Godota: Americká politika a volby v Československu v květnu 1946. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 1 (1997), s. 7–25; MICHÁLEK, Slavomír: *Nádeje a vytriezvenia: Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951*. Bratislava, Veda 1995.

17 Viz např. KOKOŠKA, S.: *Praha v květnu 1945* (viz pozn. 4); LUŽA, Radomír V.: The Liberation of Prague: An American Blunder? A Note. In: *Kosmas: Journal of Czechoslovak and Central European Studies*, roč. 3, č. 1 (léto 1984), s. 41–57; PREČAN, Vilém: Osvobozování Československa americkou armádou. In: TÝŽ: *V kradeném čase: Výběr ze studií, článků*

Zadruhé, nikde v textu nepředkládá autor pozitivní alternativu, co mohlo či mělo být z americké strany učiněno, aby se podařilo zastavit československý drift směrem ke komunismu. Pouhé náznaky, které předkládá, jsou buď neprůkazné, nebo nepřesvědčivé: Steinhardtovo hoštění členů kongresových výborů či generálů George Pattona a Dwighta Eisenhowera skutečně nedokážu spolu s autorem vnímat jako rozptylování velvyslance od diplomacie a politiky (!), ale spatřuji v těchto aktivitách důležitou formu veřejné diplomacie, zacílené především na české obyvatelstvo (s. 125 n.). A z novinového článku z května 1947, podle nějž by „Češi“ rádi uzavřeli se Spojenými státy smlouvu, jíž by vyvážili alianci s Moskvou, Lukeš vyvozuje, že šlo ve skutečnosti o Benešovo explicitní přání, které americké velvyslanectví opomenulo tlumočit do Washingtonu (s. 225 n.). V té době však byl takový projekt zcela mimo realitu – především vzhledem k dobrovolné a stále narůstající československé závislosti na Sovětském svazu. Proto také nemáme žádné věrohodné záznamy o tom, že by se Beneš americkým diplomatům o podobné možnosti zmínil – a ti tak o ní nemohli informovat Washington.

A konečně zatřetí, a to je asi nejvýznamnější: kniha je napsána *à la thèse*. Prezentace zasloužené kritiky jakékoli historické osobnosti by neměla přivést autora k tomu, aby zkresloval historickou skutečnost či záměrně čtenářům zatajil některá důležitá fakta, případně polehčující okolnosti. Igor Lukeš bohužel činí obojí.

Není pravda, že by Laurence Steinhardt byl natolik šokován triumfem komunistů v parlamentních volbách z 26. května 1946, že mu trvalo týden, než napsal do Washingtonu. Tady se ovšem česká verze knihy poněkud liší od anglické. V té se totiž můžeme dočíst: „Steinhardtovi trvalo nějaký čas, než se ze šoku vzpamatoval. Trvalo mu celý týden, než napsal do Washingtonu. Připustil, že volby byly svobodné.“¹⁸ Naopak česká verze je oslabenější: „Steinhardtovi trvalo týden, než se ze šoku vzpamatoval. Ve své zprávě o květnových volbách připustil, že se nepodvádělo.“ (s. 183) Proč ona změna směrem k pouhému tvrzení, že se Steinhardt prostě jen týden „vzpamatoval ze šoku“? Tady se nemohu vyhnout osobní poznámce: V době, kdy Igor Lukeš finalizoval svou českou knihu do tisku, měl už k dispozici rukopis mé kritické recenze napsané pro *Journal of Cold War Studies*. Byl bych upřímně rád, že jsem tak pomohl ušetřit české čtenáře – beztak už dost zahrnované všemožnými podobami protiamerické kritiky a propagandy – alespoň jednoho autorova nepodloženého tvrzení o elementární neschopnosti představitelů Spojených států. To by ovšem zároveň nesměl Igor Lukeš rok a půl fakticky blokovat otištění recenze svými znovu a znovu opakovanými sliby, že už co nevidět pošle editorovi *JCWS* pádnou odpověď na mou recenzi, a oba texty tak budou moci vyjít současně. Svou repliku nikdy nedodal, a tak recenze nakonec vyšla samostatně až v létě 2015.¹⁹

---

a úvah z let 1973–1993. Brno, Doplněk 1994, s. 60–72; HRBEK, Jaroslav – SMETANA, Vít a kol.: *Dráze zaplacená svoboda: Osvobození Československa 1944–1945*, sv. 1–2. Praha, Paseka 2009.

18 „It took Steinhardt some time to absorb the shock. A full week passed before he wrote to Washington. He conceded that the voting was free.“ (LUKES, I.: *On the Edge of the Cold War*, s. 135.)

19 SMETANA, V.: The U.S. “Loss” of Czechoslovakia.

Každopádně Lukeš zaznamenává až Steinhardtovu zprávu z 3. června 1946. Ovšem velvyslanec psal do Washingtonu o výsledcích voleb stručně už 27. května, o dva dny později poslal do státního departmentu jejich delší analýzu plus dva další telegramy, v nichž se zabýval dílčími aspekty voleb.²⁰ Pokud by si byl autor důkladně nastudoval velmi dobrou knihu Waltera Ullmanna, nebo alespoň příslušný svazek základní edice *Foreign Relations of the United States*, mohl sebe i čtenáře ušetřit tohoto zbytečného lapsu.²¹

Obecně souhlasím s autorovým následujícím závěrem: „Americký ‘chlad’ vůči Československu – taktika prosazovaná Steinhardtem, aby se zvýšila ochota Prahy kompenzovat americké majitele znárodněných majetků – hrál do karet radikálům v KSC, kteří přímo toužili po tom, aby zemi mohli od Západu izolovat.“ (s. 225 n.) Zmíněný „chlad“ se však týkal především americké finanční asistence – a dokonce i na tomto poli byl méně mrazivý, než autor tvrdí. Tak předně úvěr ve výši padesát milionů dolarů z přebytků americké armády, jež Steinhardt v první polovině roku 1946 opakovaně doporučoval odložit, nakonec i navzdory volebním výsledkům byl Československu udělen, což ovšem autor nezmiňuje.²² A jakkoli čerpání této půjčky, jakož i jednání o další prostřednictvím Export-Import Bank ve stejné výši, bylo zastaveno v reakci na ostentativně prosovětské a současně protiamerické vystupování československé delegace na pařížské mírové konferenci, neznamenalo to úplný konec americké pomoci: ta totiž do země nadále plynula v obrovském objemu prostřednictvím UNRRA, a to až do jara 1947.²³ Tato hospodářská pomoc však nezapadá do Lukešovy interpretace, tedy ji nezmiňuje...

20 NARA, RG 59, LM 84, Records of the U.S. Department of State relating to the internal affairs of Czechoslovakia, cívka č. 1, 860F.00/5–2746, Steinhardtův telegram pro státního tajemníka Jamese F. Byrnesa č. 893 z 27.5.1946; *tamtéž*, 860F.00/5–2946, Steinhardtovy telegramy pro státního tajemníka Jamese F. Byrnesa č. 936, 914 a 926 z 29.5.1946.

21 ULLMANN, W.: *The United States in Prague, 1945–1948*, s. 53 n.; *FRUS, 1946*, sv. VI: *Eastern Europe, the Soviet Union*. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1969, s. 199 n., Steinhardtův telegram pro státního tajemníka Jamese F. Byrnesa z 27.5.1946.

22 Autor zcela nejasně uvádí, že původní žádost „byla schválena, potom byla odložena“, následně se v květnu 1946 půjčky „znovu dostaly na pořad dne“, ale v červenci Steinhardt „argumentoval, že jakmile Češi a Slováci budou mít peníze v kapse, jejich ochota spolupracovat klesne na bod mrazu“. Nato si v srpnu 1946 Praha stěžovala, že „podmínky nabízené Washingtonem jsou ve srovnání s podobnými půjčkami pro západní Evropu diskriminační“ (s. 172). Lukeš tady zjevně směšuje dvě rozdílné půjčky – úvěr z přebytků válečného materiálu a rekonstrukční půjčku od Export-Import Bank, obě ve výši padesát milionů dolarů. Zatímco první půjčka byla Československu poskytnuta krátce po volbách (viz *FRUS, 1946*, sv. VI, s. 200–203, zpráva komisaře pro zahraniční likviditu Thomase McCaba pro československého velvyslance v USA Vladimíra Svetozára Hurbana z 28.5.1946), druhá nebyla nikdy schválena.

23 Správa Spojených národů pro pomoc a obnovu (*United Nations Relief and Rehabilitation Administration*) poskytla Československu pomoc v celkové výši 335 milionů dolarů, z čehož 273 milionů byla hodnota dodaného zboží. Touto částkou se Československo řadilo na páté místo, za Čínu, Polsko, Itálii a Jugoslávii. Spojené státy hradily tři čtvrtiny veškerých nákladů. (Viz SOMMER, Karel: *UNRRA a Československo*. Opava, Slezský ústav AV ČR 1993, s. 97 a 101.)

Lukeš se Steinhardtovi doslova vysmívá za to, jak naivně a prvoplánově vnímal bezprostřední dopady americké politiky hospodářského tlaku na Československo, konkrétně že věřil premiéru Klementu Gottwaldovi, když v jeho přítomnosti nařídil ministerstvům informací a zahraničí, aby prvé zmírnilo protiamerickou propagandu a druhé sestavilo seznam amerických vlastníků, kteří by za své znárodněné majetky měli být odškodněni. „Byla to jen hra,“ komentuje autor (s. 175). Problém této jednoduché dedukce spočívá ovšem v tom, že antiamerická propaganda v komunistickém tisku byla na několik měsíců skutečně zmírněna či téměř umlčena. Čtrnáctého listopadu 1946 se také československá vláda oficiálně zavázala odškodnit americké vlastníky za jejich znárodněný majetek, do jara 1947 uzavřelo ministerstvo zahraničí individuální dohody s jednotlivými americkými žadateli a tyto dohody už čekaly „jen“ na schválení československou vládou.²⁴ Samozřejmě, nikdy se ho nedočkaly, nicméně není v pořádku, že tyto důležité „podrobnosti“ nejsou do Lukešova příběhu vůbec zahrnuty – zřejmě proto, že by mohly oslabit autorův paušální soud o naivitě a nekompetentnosti amerických diplomatů v čele s velvyslancem. Lukeš dále ironizuje Steinhardtův soud, podle něž demokraté nad přerušáním rozhovorů o půjčkách (a dodejme za autora, že také nad zastavením těch již udělených a čerpaných) „jásali“, zatímco komunisté byli „sklíčení“ (s. 174). Jenže – právě tak v prvních dnech popisovali situaci Jan Masaryk a Edvard Beneš!²⁵ A tak se po několik měsíců skutečně zdálo, že nově prováděná politika přináší výsledky. Samozřejmě, o rok později byla situace zcela odlišná: politici z nekomunistického tábora naléhavě žádali o americké půjčky, zatímco antiamerická propaganda v komunistickém tisku dosáhla svého dosavadního vrcholu.

Bylo nepochybně Steinhardtovou největší chybou během jeho působení v Československu, že i na podzim 1947 nadále doporučoval držet se politiky odstartované o rok dříve. Historik by však měl být schopen sledovat vývoj událostí, a nikoli soudit skutky aktérů retrospektivně, podle jejich výsledku a z dnešního pohledu. A je tu ještě jeden paradox. V souvislosti s nabídkou Marshallova plánu a prvotním československým zájmem o ni autor sám uvádí: „Gottwald však příležitostně uměl odložit svoji ideologii stranou a soustředit se na praktické zájmy a nechybělo mu porozumění pro význam hospodářství. Věděl, že země potřebuje úvěry, aby mohla

---

24 TNA, FO 371/56081, N 16213/12590/12, výměna nót mezi náměstkem státního tajemníka Deanem Achesonem a velvyslancem v USA Jurajem Slávikem, 14.11.1946; *Library of Congress*, Washington (dále jen LC), Laurence A. Steinhardt Papers, box 54, dopis zástupce velvyslance USA v Praze Johna H. Bruinse Steinhardtovi z 27.1.1947; box 85, Steinhardtův dopis Bruinsovi ze 4.2.1947; box 84, Steinhardtovy dopisy ministru zahraničí Janu Masarykovi z 22. a 28.4.1947, úředníkovi ministerstva zahraničí Miroslavu Niederlemu z 15.5.1947, zástupci vedoucího středoevropského odboru Francisu T. Williamsonovi z 21.5. a 11.6.1947, předsedovi správní rady společnosti Socony Vacuum Company Haroldu Sheetsovi z 20. a 28.5.1947 a 30.6.1947, budoucímu státnímu tajemníkovi Johnu Fosteru Dullesovi (aktuálně právnímu zástupci rodiny Petschků) z 2. a 26.6.1947.

25 LC, Laurence A. Steinhardt Papers, box 51, memorandum Francise T. Williamsona o rozhovoru s Janem Masarykem z 3.12.1946; *FRUS*, 1946, sv. VI, s. 238–241, Steinhardtův telegram č. 2008 pro státního tajemníka Jamese F. Byrnesa z 23.12.1946.

nakoupit suroviny...“ (s. 232 n.) Když ovšem toto mohlo platit v červnu 1947, tak asi nelze podobné premiérové „porozumění“ šmahem vyloučit ani v říjnu 1946.

Igor Lukeš rovněž kritizuje Steinhardta za jeho pobyty v Americe, při nichž si vyřizoval své obchodní záležitosti. Prakticky ale ignoruje fakt, že velvyslanec v obou případech – jak na počátku roku 1947, tak na přelomu let 1947 a 1948 – podnikal řadu kroků a aktivit na podporu Československa, a to v nejvlivnějších amerických kruzích, přednáškami na prestižních fórech (včetně mimořádně vlivné Rady pro mezinárodní vztahy – *Council on Foreign Relations*)²⁶ počínaje a konzultacemi ve státním departmentu a dalších vládních úřadech konče.²⁷ Cílem bylo mimo jiné prosadit uzavření kulturní smlouvy, ale také obchodní smlouvy, a publikovat dokumenty o tom, proč americká armáda neosvobodila v květnu 1945 Prahu (veřejnost nevěděla, že především kvůli žádosti sovětského generálního štábu z 5. května 1945, podpořené nepravdivým tvrzením, že sovětská operace už začala, což generál Eisenhower respektoval). Špatné načasování však učinilo všechny tyto iniciativy bezpředmětnými, když měly být realizovány a poté adekvátně „prodány“ na propagandistické úrovni před volbami plánovanými na květen 1948...²⁸ Lukeš ovšem nemilosrdně sčítá měsíce, které v letech 1947 a 1948 strávil Steinhardt mimo pražskou ambasádu. V jednom ze svých dříve publikovaných článků shovívavě připustil – ovšem jen v poznámce – že „existují dopisy naznačující, že [Steinhardt] v lednu 1948 podstoupil operaci žlučových kamenů“ v New Yorku.²⁹ Ano, jistě, ve velvyslancově pozůstalosti, uložené v Kongresové knihovně, lze k tomu snadno dohledat poměrně rozsáhlou dokumentaci, která odhaluje též pooperační komplikace, jež Steinhardta přinutily odložit plánovaný návrat do Prahy až na 19. února. V *Československu nad propastí* však už Lukeš pominul tyto dost významné polehčující okolnosti docela – nejspíš v obavě, aby snad neotupily ostří jeho kritiky.

Zarputilá kritika velvyslance Steinhardta dosahuje vrcholu na stranách 245 a 246, kde Lukeš cituje memorandum pro prezidenta Trumana ze 7. listopadu 1947, které našel v prezidentské Knihovně Harryho S. Trumana a v němž jeho „autor“, státní tajemník George C. Marshall předpověděl, že Stalin „nejspíše bude muset rázně zakročit, protože relativně svobodné Československo by se mohlo stát vážnou hrozbou pro politickou pozici Moskvy“. K tomuto „objevu“ přidává Lukeš svůj komentář:

26 Seeley G. Mudd *Manuscript Library*, Princeton (New Jersey), Council on Foreign Relations Collection, box 442, záznam Steinhardtovy přednášky ze 17.2.1947, pořízený poradcem státního tajemníka pro východní Evropu Johnem C. Campbellem.

27 Vyvrcholilo to setkáním s prezidentem Harrym S. Trumanem, sjednaným na dopoledne 5. února 1948 (LC, Laurence A. Steinhardt Papers, box 85, Steinhardtovy dopisy úředníkovi střeoevropského odboru státního departmentu Haroldu C. Vedelerovi a Johnu H. Bruinsovi z 3.2.1948). Bohužel žádný záznam ze schůzky s prezidentem nebyl nalezen.

28 Podrobná dokumentace je uložena ve washingtonském Národním archivu a Kongresové knihovně: NARA, RG 59, Department of State Decimal File 1945–49, box 3324; LC, Laurence A. Steinhardt Papers, boxy 58 a 57, dopis Francise T. Williamsona Steinhardtovi z 23.1.1948, dopis Harolda C. Vedelera Steinhardtovi z 30.1.1948 a dopis Johna H. Bruinse Steinhardtovi z 20.1.1948.

29 LUKES, Igor: The 1948 Coup d'État in Prague Through the Eyes of the American Embassy. In: *Diplomacy and Statecraft*, roč. 22, č. 3 (2011), s. 431–449, pozn. 39.

„Marshallův rozbor, založený na zdravém rozumu a vojenských zkušenostech, nabízel pronikavější analýzu pražské krize, než jakou poskytovaly depeše amerických diplomatů a zpravodajů z Schönbornského paláce a Vojenské mise na Loretánském náměstí.“ A následuje ještě autorův povzdech nad tím, kterak ministr Marshall, jenž „nestrávil v Praze ani den, přišel s podstatně přesnějším hodnocením situace“ než ambasáda v Praze se všemi svými možnostmi a informačními zdroji. Problém je, že skutečným autorem dokumentu nazvaného *Résumé of World Situation* byl George F. Kennan, šéf Štábu pro politické plánování (*Policy Planning Staff*), kterému přímá zkušenost z metropole na Vltavě tedy rozhodně nechyběla, protože na americkém vyslanectví v Praze strávil celý rok, počínaje zářím 1938, a znovu ji navštívil na podzim 1940. Dokument byl mnohokrát citován v odborné literatuře a opět platí, že Lukeš jej mohl nalézt v příslušném svazku *Foreign Relations of the United States* – základní edici dokumentů americké zahraniční politiky, kterou používá pouze jedinkrát, a sice v samém závěru své knihy (s. 306, pozn. 89).³⁰ A je koneckonců tato chladná, až fatalistická analýza něčím, co by si zasloužilo obdiv, jestliže po ní z Washingtonu nenásledovala žádná iniciativa, ba ani jakákoli americká intervence? I přes veškeré své obchodní zájmy a osobní aféry si Steinhardt za všechnu svou snahu ve prospěch Československa zaslouží podle mého mínění větší kredit než Kennan s Marshalllem, kteří zemi už na podzim 1947 tak „prozíravě“ odepsali...

V knize lze nalézt řadu dalších chyb a metodologických pochybení. Je například odvážné prohlásit, že Paříž by v půli roku 1946 neměla „žádný zájem“ o spojeneckou smlouvu s Československem, jestliže jednání o československo-francouzské smlouvě tou dobou probíhala.³¹ Je nepochybně velmi cenné, že autor ještě stihl hovořit s řadou bývalých amerických diplomatů a zpravodajských důstojníků, kteří sloužili v poválečné Praze. Jsem nicméně poněkud skeptický při čtení dlouhých narativních pasáží opírajících se výhradně jen o tyto vzpomínky, zachycené o pětapadesát či šedesát let později. Týká se to mimo jiné vyprávění Kurta Tauba, zástupce náčelníka americké Vojenské mise v Praze, v jehož případě Lukeš odhaluje, že byl s vysokou pravděpodobností naverbován sovětskými zpravodajskými službami. Stejně tak je podivné autorovo opakované spoléhání na psané paměti, mezi nimiž hrají klíčovou úlohu právě memoáry tehdejšího ministra spravedlnosti Prokopa Drtiny – v zarážejícím kontrastu k odborné produkci českých a slovenských historiků z posledních pětadvaceti let, kterou autor v převážné většině ignoruje.

Samozřejmě, kniha má také své silné stránky. Lukeš velmi rozumně zasazuje svou kritiku americké politiky do náležitého kontextu: „Největší díl odpovědnosti

30 *FRUS, 1947, sv. I: General, The United Nations*. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1973, s. 770–777, zpráva Štábu pro politické plánování s názvem „Résumé of World Situation“, 6.11.1947. Státní tajemník George C. Marshall poté prezentoval výtah ze zprávy na jednání vlády dne 7.11.1947.

31 K jednáním o francouzsko-československé spojenecké smlouvě v letech 1946–1947 viz např. rozsáhlá dokumentace v edici: PETRUF, Pavol (ed.): *Politické vztahy mezi Francúzskom a Československom a Francúzskom a Slovenskom (1939–1948)*. Bratislava, Matica slovenská 2003, s. 305–520.

za porážku československé demokracie leží na Češích samých. Národ, oslepený iracionálním strachem z poraženého a okupovaného Německa, ve svém středu po válce akceptoval agresivní komunistickou menšinu.“ Prezident Edvard Beneš, ministr zahraničí Jan Masaryk a další demokratičtí politici se naivně domnívali, že jejich totalitní protivníci se zcivilizují a „výsledkem bude tolerantní forma československého socialismu“ (s. 30). Na jiném místě autor opět velmi trefně dodává: „Metafyzická víra v Beneše byla jedním z faktorů, které přispěly k tomu, že demokraté nadcházející zápas s KSČ o moc školácky podcenili.“ (s. 135)

Igor Lukeš je také prvním autorem, který se pokusil o soustavnější zpracování atraktivního tématu amerických zpravodajských aktivit v Československu bezprostředně po válce. Učinil tak velmi čtivým způsobem, přičemž jeho vyprávění o tom, jak se američtí agenti nechali ve všech směrech předstihnout svými prokomunistickými československými protivníky, je „zaldněno“ osobními příběhy jednotlivých agentů od Charlese Kateka po Spencera Taggarta. Autor také s některými z nich ještě na přelomu století hovořil, nicméně jinak jsou hlavním zdrojem pro zkoumání jejich aktivit a kontaktů s československými politiky písemné zprávy – československých tajných služeb (konkrétně Státní bezpečnosti a Obranného zpravodajství), které pronikly do amerického zpravodajství prostřednictvím konfidentů a také díky loupežím v prostorách americké legace. A tak nám příslušná kapitola („Nadějně vyhlídky, ztracené iluze. Americké zpravodajské služby v poválečné Praze“) neříká příliš o obsahu zpráv, které američtí špioni dodávali svým nadřízeným ve Washingtonu. Nedozvídáme se mnoho ani o aktivitách, jež chystali, aby „porazili“ komunisty – či zda takové plány vůbec existovaly. Nic z toho nebude možné, dokud nebudou v úplnosti přístupné archivy amerických zpravodajských služeb z poválečného období.

Paradoxně asi nejimpresivnější americkou „tajnou“ vojenskou operací na československém území po válce byla známá „štěchovická aféra“ z února 1946. Lukeš i tady zcela ignoruje výsledky českého a slovenského výzkumu,³² přesto však velmi čtivou formou zachycuje jednak neschopnost československých úřadů, které nejprve vůbec nezareagovaly na informace o dokumentech získané od Francouzů a poté nedokázaly zastavit dvoudenní operaci pěti vozidel americké armády v srdci země, ale rovněž amatérismus samotných Američanů, když se velitel operace kapitán Steven M. Richards nechal zatknout v luxusním hotelu Praha, poté co pětiletý náklad nacistických dokumentů překročil hranici americké okupační zóny v Německu. Hodnota takto získaných (a později vrácených) dokumentů se ukázala jako minimální, ale následky celého incidentu pro image Spojených států a s nimi celého Západu v Československu byly pouhé tři měsíce před volbami katastrofální (s. 162–169). S podobným espretem Lukeš popisuje zásadní podporu, již pracovníci amerického velvyslanectví poskytli řadě československých osobností

32 Viz KAPLAN, Karel: Případ štěchovický archiv. In: TŮMA, Oldřich – VILÍMEK, Tomáš (ed.): *Historik v soudobých dějinách: Milanu Otáhalovi k osmdesátým narozeninám*. Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2008, s. 89–118; MICHÁLEK, Slavomír: Kovbojská akcia Američanov: Štěchovický případ z roku 1946. In: *Historie a vojenství*, roč. 60, č. 1 (2011), s. 4–23.

v čele s předsedou národních socialistů Petrem Zenklem v jejich snaze uniknout v měsících po komunistickém převratu z Československa na Západ, jakož i protiakce a provokace Státní bezpečnosti (s. 274–304).

Kromě těchto zpravodajských kapitol je však pro mě kniha *Československo nad propastí zklamáním*. Snad se může zdát impresivní těm, jejichž vhléd do tohoto „nově objeveného“ tématu je nutně limitovaný. Nezbytně se to týká i předních historiků studené války, k jejichž zásadním pracím chovám značný respekt a jejichž pochvalné komentáře zdobí zadní obálku knihy (Norman M. Naimark, Timothy Snyder, Vojtěch Mastný a také Mark Kramer, který však měl před vydáním anglické verze knihy možnost přečíst si jen kapitoly týkající se americké zpravodajské činnosti v Československu). Naopak pro ty, kteří strávili dlouhé roky detailním studiem úlohy jednotlivých velmocí v postupném procesu československého začleňování do sovětského bloku, se asi nutně jedná o knihu pochybné hodnoty, jež je z větší části repetitivní ve vztahu k předchozímu historickému výzkumu, autorem blahosklonně ignorovanému, a poznamenaná řadou zásadních chyb a mylných tvrzení.

Zároveň je zcela namístě po zásluze uznat, že kniha Igora Lukeše je napsána mimořádně čtivým způsobem. Její autor dobře ví, jak sestavit poutavé vyprávění. Ba dokonce bych řekl, že v tomto směru nejspíš nemá mezi českými historiky soudobých dějin konkurenci. Celé dlouhé pasáže se tak skutečně čtou jako poutavý román. Vzhledem ke všem chybám, omylům a metodologickým proviněním, jichž se Igor Lukeš v knize dopustil, mě však při čtení znovu a znovu napadalo, že by snad bylo vhodnější, aby právě do oblasti historického románu napřel do budoucna své autorské úsilí.

Diskuse

Selhání, nebo spíš změna amerických priorit?

Jan Koura

Téma československo-amerických vztahů v prvních poválečných letech nadále vyvolává zájem nejen českých historiků.¹ Jedním z nejnovějších příspěvků do interpretačně stále otevřené debaty o příčinách začlenění Československa do bloku států spřízněných se Sovětským svazem je kniha profesora historie na Bostonské univerzitě Igora Lukeše *On the Edge of the Cold War* z roku 2012, jež v českém překladu vyšla o dva roky později pod názvem *Československo nad propastí*.² Autor se

---

1 Tomuto tématu se v minulosti věnovali např. Walter Ullmann (*The United States in Prague, 1945–1948*. Boulder (Colorado) – New York, East European Monographs 1978), Petr Mareš (Čekání na Godota: Americká politika a volby v Československu 1946. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 1 (1997), s. 177–193), Petr Prokš (*Československo a Západ 1945–1948: Vztahy Československa se Spojenými státy, Velkou Británií a Francií v letech 1945–1948*. Praha, ISV nakladatelství 2001), Slavomír Michálek (*Nádeje a vytriezvenia: Československo-americké hospodárske vzťahy v rokoch 1945–1951*. Bratislava, Veda 1995; 2. vydání Bratislava, Ústav pamäti národa 2005) nebo Justine Faure (*Americký přítel: Československo ve hře americké diplomacie 1943–1968*. Praha, Nakladatelství Lidové noviny 2006), v poslední době také Vít Smetana (Bod obratu? Americká a britská reflexe voleb a československé politiky v roce 1946. In: KOCIAN, Jiří – SMETANA, Vít (ed.): *Květnové volby 1946 – volby osudové? Československo před bouří*. Praha, Euroslavica 2014, s. 157–201).

2 LUKES, Igor: *Edge of the Cold War: American Diplomats and Spies in Postwar Prague*. New York – Oxford, Oxford University Press 2012; LUKEŠ, Igor: *Československo nad propastí: Selhání amerických diplomatů a tajných služeb v Praze*. Z angličtiny přeložili Jan Jiráka a Ladislav Köppl. Praha, Prostor 2014, 383 strany.

v ní soustředí na poválečné působení amerického velvyslanectví v Praze a zasazuje ho do širšího kontextu příčin kolapsu československé demokracie v roce 1948.

Lukešova publikace přichází s řadou nových poznatků a postřehů. Pracuje s rozsáhlou škálou primárních pramenů z amerických, českých i švýcarských archivů a v tomto ohledu je významným přínosem do výše zmíněných diskusí. Ocenit lze zejména Lukešovo zmapování činnosti amerických tajných služeb v Československu, vycházející z dokumentů uložených v Národním archivu a v Archivu bezpečnostních složek v Praze, které zahraniční badatelé doposud jen málo využívali. Kvalitu knihy zvyšuje rovněž zužitkování téměř tří desítek rozhovorů, jež Igor Lukeš vedl s pamětníky; některé z nich poskytují unikátní pohled na vývoj v poválečném Československu.

V širše pojatém úvodu Lukeš odmítá tradicionalistický výklad historických událostí z let 1945 až 1948 a popírá, že by byl budoucí osud Československa nezvratně předurčen již vývojem a výsledkem druhé světové války. Rovněž se ale distancuje od teze, podle níž k únorovému převratu přispěla nerozhodnost Spojených států. Zdůrazňuje, že se nepřidává „ani k jednomu z obou táborů“ a snaží se zjistit, z jakých důvodů se „Američané ze Schönbornského paláce, sídla velvyslanectví Spojených států, nedokázali v politické krizi na pražské scéně orientovat a proč nakonec odešli s porážkou“ (s. 17). Toto tvrzení vyznívá ale poněkud rozporuplně v konfrontaci s jeho předchozím konstatováním, zvláště když i podtitul českého názvu knihy evokuje, že Lukeš inklinuje spíše k onomu druhému „táboru“ než k nějaké „třetí cestě“, jež by oba protichůdné přístupy propojovala.

Podle Lukeše byly Spojené státy jedinou mocností, která mohla čelit snaze Sovětského svazu nastolit v Československu komunistický režim, a zastává názor, že Československo nebylo „ztracenou“ zemí, ale naopak jakýmsi „univerzálním klíčem k Evropě“ a pomyslnou „zkušební laboratoří“ budoucího vývoje na evropském kontinentě i ve vztazích mezi Spojenými státy a Sovětským svazem. V tomto přesvědčení se autor opírá především o analýzu Úřadu strategických služeb (*Office of Strategic Services – OSS*) z července 1945. Pokud bychom však chtěli tento náhled aplikovat na celé období „třetí republiky“, byl by značně diskutabilní. Přestože se v dokumentech amerického státního departmentu (ministerstva zahraničí) i po létě 1945 objevují zmínky o významu Československa, zájem Washingtonu o tento region s postupem času klesal. Americká armáda procházela demobilizací a Trumanova administrativa se v prvních dvou poválečných letech snažila se Sovětským svazem udržovat přátelské vztahy. Československo nepatřilo mezi země, kvůli kterým by Spojené státy chtěly vyvolávat spory se Sověty, nebo dokonce další válečný konflikt. Na druhou stranu nelze tvrdit, že by vůči Československu zastávaly zcela pasivní postoje, ovšem významnější pro ně v Evropě jistě bylo Německo, Itálie, ale také Řecko nebo Turecko.³ Vnitřní vývoj v Československu navíc vyvolával ve Spojených státech oprávněný dojem, že má politicky blíže k Moskvě než k Washingtonu.

3 K tomu více např. KOURA, Jan: *Zápas o východní Středomoří: Zahraniční politika Spojených států amerických vůči Řecku a Turecku v letech 1945–1953*. Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2013.

Znepokojení Američanů způsoboval především dalekosáhlý program znárodnění a neshody ohledně kompenzací za majetek vyvlastněný americkým občanům. Zahraníčněpolitickou orientaci země sledovali s rozpaky a nakonec je vedla k zastavení hospodářské pomoci. Vyvstává tedy otázka, jestli by aktivnější přístup amerického velvyslance v Československu Laurence A. Steinhardta, jak Lukeš několikrát naznačuje, mohl v tomto ohledu změnit postoj nejvyšších představitelů administrativy Spojených států.

Role Steinhardta a jeho „selhání“ se staly jedním z ústředních motivů Lukešovy knihy. Díky své předchozí diplomatické zkušenosti velvyslance v Moskvě a kritickému postoji vůči Stalinovu režimu měl mít ty nejlepší předpoklady k tomu, aby čelil vzestupu komunismu v Československu. Z pohledu autora však Steinhardt, stejně jako americké tajné služby, ve své roli zcela selhal. Lze dozajista souhlasit, že jeho pozdní příjezd do Prahy, souběžné vykonávání právnické praxe a časté pobyty v New Yorku byly jednoznačným pochybením a Steinhardt odváděly od vlastní náplně jeho práce. Jen stěží lze ale velvyslanci přičknout veškerou zodpovědnost za americký přístup k Československu.

Mezi klíčové události ovlivňující další vývoj v zemi patřily parlamentní volby v květnu 1946. Lukeš se podivuje nad tím, jak mohl velvyslanec v prosinci 1945 podporovat odložení voleb s argumentem, že to povede ke ztrátě voličské podpory Komunistické strany Československa. Podle Lukeše Steinhardt touto předpovědí jen prokázal, „jak málo politické scéně rozuměl“ (s. 135). Při analýze jeho postoje vychází z dokumentu, v němž se velvyslanec vymezoval vůči zprávě o politické situaci v Československu vypracované v říjnu 1945 nadporučíkem Johnem H. Backerem, jenž působil v americké vojenské rozvědce na území Německa. Steinhardt v ní odmítá Backerův úsudek, že „vláda se obává nadcházejících voleb, případné prohry komunistů a nepředvídatelné ruské reakce na ni“, a dodává: „Podle mého názoru vláda dobrovolně posunula volby s plným vědomím, že odložení o každý týden komunistická strana ztrácí hlasy.“⁴ V daném dokumentu se ale nenachází zmínka o tom, že by Steinhardt s tímto rozhodnutím jednoznačně souhlasil. V jiném telegramu z března 1946, určeném zástupci vedoucího středoevropského odboru státního departmentu Francisu Williamsonovi, se Steinhardt k posunutí termínu voleb znovu vrací: „Ačkoli i já jsem cítil, že odložení voleb na 26. květen byla politická chyba, mnoho mých dobře informovaných přátel s prozápadními tendencemi se kloní k názoru, že když se většina země nachází prostřednictvím místních výborů v rukou komunistů, bylo dobrým nápadem dát lidem další tři nebo čtyři měsíce komunistické vlády ... rolníci v malých městech a na vesnicích začínají být docela otráveni svými komunistickými vůdci.“⁵

Lukeš vnímá posunutí termínu voleb jako jasnou prohru demokratických sil v Československu, vedoucí k posílení vlivu KSČ. Špatný politický odhad Steinhardta

4 *National Archives and Record Administration*, Washington (dále NARA), RG 59, Central Decimal Files 1945–1949, LM 84, cívka 1, 860F.00./12-745, telegram Laurence A. Steinhardta pro státní department ze 7.12.1945. Na Steinhardtovu analýzu odkazuje Lukeš v poznámce 11 ke kapitole „Steinhardt se probouzí do reality“ (s. 135).

5 *Library of Congress*, Washington, Manuscript Division, Laurence A. Steinhardt Papers, Box (karton) 95, telegram Laurence A. Steinhardta pro Francise T. Williamsona z 13.3.1946.

ohledně volebních výsledků, v němž komunistům předpovídal zřejmou porážku, označuje dokonce za „možná jeden z nejhorších dokumentů v análech americké diplomacie 20. století“ (s. 181). Takové konstatování je ale přece jen příliš silné a generalizující. Při bližším zkoumání bychom podobných chybných analýz u amerických diplomatů určitě našli více, ať již se týkaly regionu střední a východní Evropy, či samotného Sovětského svazu.

Na odložení voleb v Československu však lze nahlížet i z jiné perspektivy, kterou Lukeš zcela opomíjí. Spojené státy totiž mohly dané prodlevy využít k propagaci svých vlastních zájmů v zemi a k podpoře prozápadních stran. V tom však příliš neuspěly a příčiny pochybení nelze hledat jen na americkém velvyslanectví v Praze, ale zejména ve washingtonské administrativě. Americký informační program, jenž za druhé světové války spadl pod Úřad válečných informací (*Office of War Information* – OWI), se po jejím skončení nacházel na rozcestí. V srpnu 1945 prezident Harry S. Truman podepsal zákon, jímž tento úřad zrušil, a Kongres i část americké veřejnosti považovaly existenci amerického informačního programu v době míru za nepotřebnou. Truman přesto nakonec rozhodl o jeho pokračování, Kongres však výrazně omezil jeho financování. Agenda Úřadu válečných informací přešla pod Americkou informační službu (*United States Information Service* – USIS) a trvalo několik měsíců, než nově zřízený úřad začal efektivně pracovat. Pro státy jako Československo, v nichž sílila komunistická propaganda, to mělo výrazné následky. Americké velvyslanectví již v září 1945 hlásilo do Washingtonu, že Praha je zaplavena fotografiemi Stalina, sovětskými vlajkami, tiskovinami a dalšími propagačními materiály. Steinhardt upozornil vedoucího středoevropského odboru státního departmentu Jamese Riddlebergera, že americký informační program v Československu je „naprostý propadák“, a o měsíc později velvyslanec v dalším telegramu konstatoval, že pouze efektivní program může zastavit stoupající vliv Moskvy v ČSR.⁶ Steinhardt si přímo vyžádal, aby se do čela pobočky Americké informační služby v Praze postavil William Kugeman a nahradil podle velvyslance nekompetentního Harrisona Thomsona. Kugeman dorazil do Československa až na konci listopadu 1945 a navzdory nedostatku kvalifikovaného personálu a peněz se pustil do budování československé pobočky USIS. Podařilo se mu otevřít její knihovnu na Národní třídě a začít vydávat bulletiny pro československé novináře. Kromě toho podporoval Americký institut a Spolek přátel USA (SPUSA) v organizování přednášek, koncertů a dalších aktivit směřujících k posílení československo-amerických kulturních vztahů. Kugeman si ale často stěžoval na neustále se zpozďující dodávky propagačních materiálů ze Spojených států a rovněž poukazyval na to, že na československém území bylo velmi obtížné kvůli nedostatečnému signálu naladit vysílání americké vládní rozhlasové stanice Hlas

---

6 *Tamtéž*, Box 82, telegram Laurence Steinhardta pro Jamese Riddlebergera z 1.9.1945; CULL, Nicholas J.: *The Cold War and the United States Information Agency: American Propaganda and Public Diplomacy, 1945–1989*. Cambridge, Cambridge University Press 2008, s. 29.

Ameriky (*Voice of America* – VOA), jež tím pádem mělo minimální efekt při šíření propagačního programu Spojených států v Československu.⁷

Přesunutí termínu parlamentních voleb z podzimu 1945 na květen 1946 mohly tedy Spojené státy využít k upevnění a stabilizování svých propagandistických aktivit a stát se adekvátní protiváhou komunistické propagandě. Ani po květnových volbách přes Steinhardtovo opakované naléhání nedošlo k personálnímu a finančnímu posílení Americké informační služby v Československu. Její neefektivnost kritizovala později i takzvaná Smithova a Mundtova komise, složená ze zástupců Kongresu a zřízená s cílem zhodnotit americké poválečné propagandistické aktivity ve dvaadvaceti evropských zemích. Na podzim 1947 komise navštívila také Československo, načež v závěrečné zprávě upozornila na podfinancovanost tamního programu a doporučila jeho výrazné navýšení (zejména posílení vysílání Hlasu Ameriky), aby mohl kompenzovat komunistickou propagandu.⁸ Inspekční cesta do Československa přispěla v lednu 1948 k přijetí Smithova a Mundtova zákona (*Smith-Mundt Act*), jenž výrazně navyšoval finanční prostředky na americkou veřejnou diplomacii ve světě. V případě Československa již ale některá jeho opatření nebyla realizována, neboť komunistický převrat se stal záhy skutečností.

Význam americké veřejné diplomacie a propagandy v Československu Igor Lukeš zcela opomíjí. Věnuje se, a to velmi stručně, pouze sporům kolem distribuce amerických filmů, které nepochybně tvořily důležitý prvek v propagandistickém boji o Československo. V tomto ohledu ale naprosto nezohledňuje výzkum historika Petra Mareše.⁹ Bližší pohled na propagandistické aktivity Spojených států v Československu (případně v celé střední Evropě) by přitom mohl poodkrýt další rovinu vztahů mezi těmito zeměmi, respektive ukázat další článek v řetězci, na jehož konci se nacházel únorový převrat. Propagandu vnímali jako důležitý faktor mocenského boje nejen českoslovenští komunisté, ale i Sovětský svaz, jenž případně posílení angloamerické přítomnosti v Československu v tomto směru sledoval se značnými obavami.¹⁰ Jak již výše naznačeno, Laurence A. Steinhardt co do šíření propagandy své země a jejích hodnot v srdci Evropy pasivní nebyl a několikrát vyzýval státní department k větší aktivitě. Sám dokonce na začátku roku 1948 inicioval vydání

7 Americkým propagandistickým a kulturním aktivitám v Československu se stručně věnuje např. francouzská autorka Justine Faure v knize *Americký přítel* (s. 57–61). Cenným zdrojem informací jsou pak zejména pravidelné zprávy pražské pobočky USIS a další dokumenty uložené v americkém Národním archivu (NARA, RG 59 a RG 306) a v prezidentské knihovně a muzeu Harryho S. Trumana v missourijském Independence (*Harry S. Truman Library and Museum*, Charles Hulten Papers).

8 Více viz *Seeley G. Mudd Manuscript Library* (Princeton), Princeton University, H. Alexander Smith Papers, Box 490, Report of the Special Mundt Subcommittee, s. 127.

9 MAREŠ, Petr: Politika a „pohyblivé obrázky“: Spor o dovoz amerických filmů do Československa po druhé světové válce. In: *Iluminace*, roč. 6, č. 1 (1994), s. 77–95.

10 K postoji Sovětského svazu k západní propagandě v Československu po válce více viz MARJINOVÁ, Valentina: Od důvěry k podezřívavosti: Sověťští a českoslovenští komunisté v letech 1945–1948. In: *Soudobé dějiny*, roč. 4, č. 3–4 (1997), s. 451–467.

československé mutace amerického propagandistického časopisu *America*, jejíž první číslo skutečně na jaře 1948 vyšlo, ale vláda již odmítla povolit jeho distribuci.¹¹

Neschopnost amerických diplomatů a tajných služeb v Praze predikovat únorový převrat dává Lukeš do kontrastu s memorandem ze 7. listopadu 1947, jež podle něj připravil státní tajemník George C. Marshall pro prezidenta Trumana. V dokumentu se naznačovalo, že Sovětský svaz by mohl v blízké době zasáhnout do vnitřního vývoje Československa za účelem posílení své pozice ve východní Evropě. Lukeš tvrdí, že „Marshallův rozbor, založený na zdravém rozumu a vojenských zkušenostech, nabízel pronikavější analýzu pražské krize, než jakou poskytovaly depeše amerických diplomatů a zpravodajců ze Schönbornského paláce a Vojenské mise na Loretánském náměstí“ (s. 245). Skutečným autorem dotyčného memoranda byl ale George F. Kennan, vedoucí Štábu politického plánování (*Policy Planning Staff* – PPS), jenž vypracovával pro státní department doporučení na nejvyšší úrovni. Při bližším rozboru tohoto dokumentu, nazvaného „Shrnutí situace ve světě“, se nám vyjevuje tehdejší postoj Spojených států k východní Evropě v docela jiném světle. Kennan v něm konstatuje: „Za těchto okolností je pro nás zcela nerozumné pokračovat v pokusu vést sami, či z velké části samostatně, odpor proti sovětskému expanzionismu. Naléhavě nutné je pro nás obnovit něco jako rovnováhu moci v Evropě a Asii...“ O pár řádků dál pak dodává: „Jeden z nejnebezpečnějších okamžiků narušení stability ve světě by nastal, pokud by se začalo rozpadat ruské panství v oblasti východní Evropy. Kreml by se poté mohl cítit vnitřně vážně ohrožen a uchýlit se k zoufalým opatřením.“¹²

Memorandum odráželo tehdejší postoje státního departmentu a naznačovalo i budoucí zahraničněpolitické směřování Spojených států podle premis George F. Kennana,¹³ jehož vliv na utváření bezpečnostní a zahraniční politiky USA byl v té době výrazný. Z jeho analýzy, kterou 7. listopadu 1947 představil Marshall prezidentovi, je patrné, že geostrategické faktory – úsilí o udržení mocenské rovnováhy v Evropě a rozpoznání západní Evropy jako klíčového regionu pro americkou bezpečnost – znamenaly, že vláda ve Washingtonu ke konci roku 1947 již nehodlala narušovat vliv Sovětského svazu ve východní Evropě. Takovéto kroky by vedly k onomu, Kennanem naznačenému, porušení *balance of power*, jež by v Moskvě s největší pravděpodobností bylo interpretováno jako ohrožení sovětských bezpečnostních zájmů.

11 Viz BELMONTE, Laura A.: *Selling the American Way: U.S. Propaganda and the Cold War*. Philadelphia, University of Pennsylvania Press 2008, s. 38.

12 *Foreign Relations of the United States, 1947*, sv. I: *General; The United Nations*. Washington, D.C., U.S. Government Printing Office 1973, Resumé of World Situation, s. 770–777, citace s. 773 n.

13 Více k postojům George F. Kennana vůči Sovětskému svazu např. KOURA, Jan: Americká strategie zadržování a její počáteční formulace v letech 1946–1950: Od Kennanova partikularizovaného přístupu k univerzalizmu NSC-68. In: KOVÁŘ, Martin – DRŠKA, Václav (ed.): *Kapitoly z obecných dějin: Panu profesorovi s láskou...* Praha, Filozofická fakulta Univerzity Karlovy 2014, s. 281–294.

Stěží lze říci, že by Československo na konci roku 1947 stále představovalo „univerzální klíč k Evropě“. Ten podle všeho nejvyšší představitelé Spojených států od jisté doby viděli v nastolení rovnováhy moci na evropském kontinentě. Z tohoto úhlu pohledu by tedy aktivnější přístup amerického velvyslanectví a tajných služeb v Československu – vzhledem ke komplikovanému a dynamickému vývoji na mezinárodní scéně v tomto období – s největší pravděpodobností nezabránil převzetí moci komunisty. Rozdělení Evropy a začlenění Československa na východní stranu „železné opony“ se ostatně zřetelně rýsovalo již před únorovými událostmi. Nelze říci, že by Spojené státy po celou dobu existence „třetí republiky“ byly ve své snaze zabránit připojení Československa k „východnímu bloku“ zcela pasivní. Otázkou ale také je, do jaké míry je od aktivnějšího přístupu vůči Československu odrazovala zdejší vnitropolitická situace a změna priorit na mezinárodním poli. Je škoda, že kniha Igora Lukeše v tomto směru nenabídla důslednější analýzu a že československo-americké vztahy v období, jež předurčilo vývoj v naší zemi na další desítky let, nezpracovala komplexněji.

Recenze

Jiný pohled na ekonomický přerod zemí východního bloku

Antonie Doležalová

MYANT, Martin – DRAHOKOUPIL, Jan: *Tranzitivní ekonomiky: Politická ekonomie Ruska, východní Evropy a střední Asie*. Z angličtiny přeložili Petra Luňáčková, Eva Starobová, Michal Vintř, Růžena Vintřová, Jana Votápková a Milan Žák. Praha, Academia 2013, 577 stran, ISBN 978-80-200-2268-4.

Společenské i ekonomické procesy se odvíjejí jako dlouhodobé institucionální změny, a není možné je sledovat jako „projekt“, který má svůj začátek a konec. Skotský historik Martin Myant spolu s ekonomem a sociologem Janem Drahokoupilem předložili ve svých *Tranzitivních ekonomikách* obraz takové institucionální změny na velkém plátně celého postkomunistického bloku a na základě široce založeného zdrojového materiálu.¹ Vyprávějí příběh změny, která nezačala v listopadu 1989 a neskončila s dopsáním jejich knihy, příběh plný velkých očekávání i promarněných příležitostí. A vyprávějí ten příběh trochu jinak, než je zvykem.

Knihu lze charakterizovat jako srovnávací analýzu ekonomického vývoje zemí střední a východní Evropy a zemí bývalého Sovětského svazu – časově práce zahrnuje

---

1 Původní vydání: *Transitions Economies: Political Economy in Russia. Eastern Europe, and Central Asia*. Hoboken (New Jersey), Wiley – Blackwell 2011.

poslední léta komunistického režimu a socialistické ekonomiky, dále období ekonomické transformace a končí finanční krizí v roce 2008, která už ukázala, jaké modely kapitalismu v té které postkomunistické zemi existují a jak jsou odolné. Na základě této srovnávací analýzy nabízí kniha vysvětlení, jak a proč se jednotlivé postkomunistické země vyvíjely různým způsobem, kam se během tohoto vývoje dostaly a čím se tento dosažený stav liší od jejich předcházejícího stavu a také stavu ve vyspělých kapitalistických zemích.

Práce má šest částí, které jsou dále členěny do sedmnácti kapitol. První část, nazvaná „Politická ekonomie státního socialismu“, je rozdělena do tří kapitol a soustředí se na popis systému státního socialismu, centrálního plánování a jejich zhroucení. Druhá část, pojmenovaná „Makroekonomické transformace: od šoku k oživení“, obsahuje jednu kapitolu, která se zabývá průběhem transformace. Autoři se nejprve soustředí na popis transformační krize a faktorů, které ji ovlivnily a definovaly – v této roli identifikují jednak strategii takzvaného washingtonského konsenzu a jednak rozpad Rady vzájemné hospodářské pomoci (RVHP). V další části kapitoly popisují proces integrace jednotlivých zemí do světové ekonomiky. Sledují přitom zahraniční obchod, finanční toky i přímé zahraniční investice a mezinárodní pomoc. Třetí část „Transformace: politika a alternativy“ se dělí do dvou kapitol, zaměřených nejprve na transformační strategie a potom na diskusi alternativ. Čtvrtá část, nazvaná jednoduše „Stát“, analyzuje ve čtyřech kapitolách fungování státu a právní řád, konsolidaci státu na příkladu Ruska, ekonomickou roli státu a režimy sociálního zabezpečení v jednotlivých státech. Stojí na jednoduché, ale nosné myšlence, že totiž vedle nestejně startovací čáry jednotlivých ekonomik, vyplývající z rozdílné geografické polohy, surovinových zdrojů a mezinárodní prestiže, bylo pro průběh i úspěšné završení procesu transformace důležité, nakolik se jednotlivé země dokázaly vyrovnat s výzvou vytvořit pevnou státní strukturu. Pátá část „Mikroekonomický rozvoj: nové formy podnikání“ obsahuje pět kapitol, které se postupně soustředí na adaptaci stávajících podniků, vznik podniků nových, privatizaci, bankovní systém a kondici podniků v období oživení. Autoři podrobují kritickému zkoumání často opakované tvrzení, že privatizace byla nezbytným klíčem k úspěchu transformačního procesu, a tvrdí, že přes až nekritické nadšení pro privatizaci ve většině postkomunistických zemí se z nich díky samotné privatizaci moderní a efektivní ekonomiky nestaly.

„Závěr“ jako šestá část knihy nabízí logické vyústění předcházejících čtyř set stran textu. Dělí se do dvou kapitol, z nichž jedna se soustředí na nově vznikající modely kapitalismu a druhá na dopady finanční krize. Co se modelů kapitalismu v postkomunistických zemích týká, stavějí autoři svou typologii na tom, jak se nové kapitalistické ekonomiky dokázaly zapojit do mezinárodní dělby práce, a berou přitom v úvahu charakter a úroveň předcházející ekonomické struktury, funkce státu a jeho strukturu (hovoří o komparativní institucionální výhodě – s. 444), ale také geografické podmínky a smysl pro evropské tradice. Rozlišují proto šest různých forem mezinárodní integrace: skrze export hotových výrobků, spojení s nadnárodními společnostmi, export lehkého průmyslu, export komodit, zaměstnávání v zahraničí a zahraniční pomoc a konečně skrze zahraniční půjčky. Podle autorů

jen v několika případech nebyl příliv financí důležitý. To se týká České republiky, Slovenska a v menší míře i Polska, tedy zemí, ve kterých byly bankovní vklady dostatečně velké, aby pokryly poptávku po úvěrech. Modelů kapitalismu autoři navrhnou pět: druhořadou ekonomiku založenou na přímých zahraničních investicích, periferní tržní ekonomiku, oligarchický nebo klientelistický kapitalismus, státy pořádku a ekonomiku založenou na příjmech od pracujících v zahraničí a na finanční pomoci. I když tyto nově vzniklé modely kapitalismu dávají do komparace s vyspělými kapitalistickými ekonomikami, zdůrazňují, že hlavní způsoby, kterými lze analyzovat tranzitivní ekonomiky, se liší od přístupů aplikovaných na vyspělé tržní ekonomiky. V „postkomunistickém“ kapitalismu totiž neplatí předpoklad trvání a stálosti, dodržování pravidel formálních i neformálních, splácení dluhů, vrácení úvěrů, důvěry vkladatelů v bankovní systém a implementace ve volbách zvolené vládní politiky.

Předložená typologie je zásadním příspěvkem do diskuse o stavu postkomunistických zemí pětadvacet let po pádu vlády jedné strany. Ať už tomu režimu říkáme totalitní, či autoritářský, ekonomické teorii marxismus-leninismus, nebo politická ekonomie socialismu a ekonomickému systému centrálně, nebo direktivně řízený, neseme jejich důsledky. Ale také důsledky toho, jakým způsobem se v uplynulém čtvrtstoletí proměňovaly. Zároveň tato typologie vykazuje slabiny každé jiné typologie – není možné ji považovat za definitivní. Přechod mezi zde navrženými typy kapitalismu není uzavřen, a to z žádné strany – země prvního typu, které se jeví jako postkomunističtí šampioni, mohou sklouznout i o několik stupňů níž. Například Českou republiku je možné ve světle našich nejnovějších znalostí o míře korupce a klientelismu v hospodářském prostředí dnes přiřadit do třetího typu; Myantova a Drahokoupilova charakteristika Ruska, reprezentujícího oligarchický či klientelistický model kapitalismu, platí totiž i pro Českou republiku: „...dokonce i největší státní podniky se v Rusku často chovaly, jako by byly soukromými subjekty. Vytvářely své zahraniční dceřiné společnosti a plynuly jim z nich zisky, které mohly být následně přesunuty do rukou soukromých subjektů.“ (s. 457)

Finanční krize je pro autory testem úspěšnosti transformace samotné – nekompromisně a nevybíravě totiž postavila všechny postkomunistické země do stejné řady s ostatními kapitalistickými zeměmi. Pro analýzu důsledků krize je jako klíčový indikátor zvolen pokles hrubého domácího produktu a autoři prokazují, jak zůstávají země celé střední a východní Evropy navzájem propojené; ostatně žádná země v dnešním globalizovaném světě není ostrovem sama pro sebe. Autoři varují před přehnanou důvěrou ve volný trh a kladou opakovaně důraz na vývoj stabilních státních struktur s regulací tržních procesů. Je zřejmé, že ty země, kde proběhla reforma pouze v malé míře, nebyly krizí zasaženy nejhůře. Vyhnuly se totiž nákladům extrémní liberalizace, rozpadu státu či přesunu majetku do vlastnictví nestátních subjektů, které neměly zájem ani nebyly schopny dále rozvíjet podnikání.

Pro českého čtenáře jsou zvláště zajímavé pasáže o České republice. Není jich mnoho, Česká republika nemá v textu nijak význačné postavení – větší prostor je Česku věnován pouze ve dvou kapitolách, jež pojednávají o privatizaci, bankovním sektoru a nezaměstnanosti, a obě vyznívají negativně. „Zázrak“ české zaměstnanosti

je rovnou označen za mýtus. Kuponová privatizace se minula účinkem, respektive nebyla to kuponová privatizace, co nastartovalo ekonomický růst. Na pozorného českého čtenáře čeká poznání, že Česko nebylo nejlepší nejen v mytizovaných oblastech, jako je kuponová privatizace či nezaměstnanost, ale ani ve vědě a školství (ve smyslu jejich podpory jako klíčového faktoru také pro ekonomický rozvoj), v reformě penzí a sociálního systému nebo v nastolování silného a pevného právního státu, výběru daní, potírání korupce. A že v mnoha srovnávacích tabulkách (bez ohledu na meze jejich interpretace) se Česko pohybuje někde společně s Kyrghyzstánem a Tádžikistánem. Signifikantně jsou v seznamu literatury – s výjimkou Jana Drahokoupila – jména pouze čtyř českých autorů. Vzhledem k širokému záběru odborné literatury nelze jistě tento fakt přičítat nedostatečnosti či neznalosti autorů *Tranzitivních ekonomik*.

Kritika vůči Myantovi a Drahokoupilovi však může vést jinými směry. Práce je vybavena téměř čtyřiceti grafy, sedmdesáti tabulkami a patnácti boxy, které obvykle obsahují výklad konkrétního pojmu, problému či doplnění výkladu. Vadou grafů a tabulek je však jejich relativně krátký časový rozvrh, někdy nespojitost, ale především různost použitých dat. To má své objektivní důvody, vyplývající z obtížnosti přepočtu jednotlivých ukazatelů vzhledem k různým metodikám v jednotlivých zemích, nebo z nedostatku údajů pro období před rokem 1989, kdy jsou autoři nuceni pracovat s odhady a ne vždy mohou zahrnout všechny země – specifický problém představují jednotlivé země bývalého Sovětského svazu. K tomu připočteme problém nadhodnocování úrovně hrubého domácího produktu v některých zemích či nejasnou pozici inovací za socialismu (autoři hovoří o pseudoinovacích, které vzbuzovaly přehnaný dojem výrobního zdokonalení – s. 51). To všechno ale podle mého názoru ukazuje, že úroveň výkladu, na které lze identifikovat obecné rysy, a přitom neztratit ohled na detaily a specifika jednotlivých postkomunistických zemí, je úrovní geograficko-politických „mikroregionů“. Tím, že jsou v jednotlivých grafech a tabulkách země seskupovány do různých množin (například jižní Evropa a Pobaltí), je nejen znesnadňováno čtení, ale také sledování výkladové linie, a především možnost utváření vlastních závěrů. V tomto ohledu by jistě pomohlo zavedení jednotné osy komparace, respektované v celém textu, nebo vlastní osy komparace v každé části, s předběžným vysvětlením a následnou diskusí nad vyplývajícími závěry. Smysl by tak dostaly i ty pasáže, kde je pozornost věnována třeba jen jedné zemi, jako v osmé kapitole „Konsolidace státu“, která se týká pouze Ruska, byť z komparativní perspektivy. Rozdílná je také hloubka vysvětlení v boxech. Například box 4.1. je především kritikou ekonometrie a identifikací jejích mezí, v boxu 5.1. není vedena zřetelná distinkce mezi neoklasickou školou a neoliberalismem, který je navíc chabě definován, box 6.1. nevhodně navazuje na box 6.2., v němž se zase jasně nerozlišuje mezi tvary slova „institucionální“ a „instituční“, dokonce ani mezi slovy „ekonomika“ a „ekonomie“.

Předmětem diskuse by jistě mohl být okruh zemí zahrnutých do analýzy. Je dán geograficky a politicky: Jde samozřejmě o země s komunistickou zkušeností, ale ne všechny, které touto zkušeností prošly. Druhým kritériem je umístění do Evropy a Asie. Mezi analyzované země tak patří státy střední a východní Evropy

a Slovinsko (SVE), všechny země Pobaltí, zato země jihovýchodní Evropy (JVE) zahrnují pouze Bulharsko a Rumunsko; poslední skupinu pak tvoří země náležející do Společenství nezávislých států (SNS), tedy všechny státy bývalého Sovětského svazu, s výjimkou Pobaltí. Kromě těchto zemí jsou v textu do některých analýz zahrnuty státy vzniklé na obrysu někdejší Jugoslávie, Albánie i Mongolsko. Všem se zdá být společný komunistický režim, prudký pokles hrubého domácího produktu v devadesátých letech a poté jeho poměrně rychlý růst až do roku 2008 s jistými fluktuacemi; první skupinu zemí navíc spojuje fakt vstupu do Evropské unie v roce 2004. Bohužel ne v každé kapitole se autoři zabývají každou skupinou zemí, nebo alespoň zástupcem každé skupiny.

Otazník visí také nad použitím termínů *transition* (přechod) a *transformace*. Autoři stavějí jejich rozlišení na kvalitě dosaženého stavu: tam, kde je patrný jasný výsledek změn, a jeho inspirací byl navíc stav současných vyspělých kapitalistických ekonomik, jde podle nich o přechod; tam, kde je konec (zatím) otevřen, mluví autoři o transformaci. Takže pojem „transformace“ by měl být použit tam, kde jde o stávající proces změny bez ohledu na cílový stav, a pojem „přechod“ tehdy, když se zdůrazňuje proměna od jednoho stavu k druhému, bez ohledu na kvality tohoto stavu. V textu knihy se však toto rozlišení ztrácí – nemůže tomu ani být jinak, když je v každé kapitole analyzován jiný vzorek (takže by bylo nutné stále znovu vymezovat, o jaký proces v té které zkoumané zemi vlastně jde a v jaké je fázi) a když dokonale odlišit tyto procesy ani nelze, jak v závěru sami autoři připouštějí.

Nabízela by se ovšem varianta, kterou autoři nezvolili – vynést verdikt, o jakou představu kapitalismu šlo v té které zemi a co bylo (zamýšleným) cílovým stavem, respektive „bodem zvratu“. Pro takový postup ale v knize citelně schází být jen stručné podchycení úrovně teoretické ekonomie v jednotlivých zemích – s výjimkou Jánose Kornae a potom Stiglitzových vět o „tržních fundamentalistech“ hlásajících „učebnicovou ekonomii“ (s. 153), které charakterizují spíše osobnosti, jež se prezentovaly jako teoreticky fundované, než úroveň ekonomické vědy samotné. Hlubší analýza by ukázala nejen bezradnost, ale také míru připravenosti, a to jak na straně nomenklaturních ekonomů, tak těch, kteří čekali na svou příležitost anebo se – jako část ekonomů v Československu po roce 1968 – jakékoli naděje vzdali. Tím by se zřetelně vyjevily meze prosazování jakékoli transformační strategie i zdroje budoucího rozčarování ze skutečnosti, že plánovanou ekonomiku není možné transformovat do kapitalismu konce 19. století, protože i kapitalismus se během oněch čtyřiceti let existence železné opony vyvíjel a geopolitické podmínky se měnily. A také by nutně vyvstala otázka, jaká ekonomie se učí na ekonomických školách v postkomunistických zemích dnes a kdo ji vlastně učí. Zřejmě by se také ukázalo, že se žádná skutečná diskuse o podobě institucionálních změn po roce 1989 nevedla – jména jako Friedrich August von Hayek a Ludwig von Mises sice v určitých kruzích zdomácněla, ale jména dalších účastníků rozpravy o vztahu plánu a trhu, sahající svými kořeny až do 19. století, se vůbec neobjevila. Shrnuto: tak jako teoretický základ nemělo plánování, neměla ho ani jeho demontáž.

Konečně lze knize vytknout některá formální pochybení, například nejednotné používání zkratk – někdy je v textu zkratka MMF, někdy vypsáno Mezinárodní

měnový fond. Pro nestejně obsahy množin zemí nestačí vždy zavedení souhrnné zkratky. Z neznámého důvodu jsou západní partneři psáni s počátečním velkým „Z“. Výjimečně chybí citace nebo vysvětlení (jako u tvrzení na straně 344, že vnitřní obchod v Rusku byl velmi zaostalý). Jsou užívány ne zrovna běžné termíny, jako „financionalizovaný růst“ (s. 451), kvůli překladu některé pasáže nedávají smysl; zvláště „povedená“ je například věta „Mnoho podniků nepřekonalo fázi přežít“ (s. 434).

Tyto výhrady však kniha nepochybně unese. U práce takového rozsahu a záběru autor nutně bojuje s pocitem stále nedokončených vět, kdy každé vyslovení hodnotícího soudu je jako nahé před jakoukoli kritikou ze všech stran včetně budoucnosti. I kdyby totiž proces transformace byl ukončen a krize z roku 2008 prověřovala jeho stabilitu, uplynulo zatím příliš málo času na dostatečný odstup. I když autoři končí konstatováním o promarněných šancích, nejde o žádnou kontrafaktuální „if-historii“ transformace. Myant s Drahokoupilem se nepouštějí na tenký led předvídání budoucnosti – minulé kroky jsou promarněny a oprava není možná, není také možné předvídat změny v politické situaci a o dalších krocích rozhodují politici. Autoři ostatně své závěry formulují v minulém čase – je jim jasné, že každý, kdo se kdy začte do jejich knihy, tak učiní s větším časovým odstupem, bude mít více dílčích informací a znalostí, bude lépe obeznámen s aktuálním politickým děním i reakcemi obyvatelstva. Analýzy i závěry předložené v knize tak mohou být reformulovány.

České ekonomii by nepochybně prospělo, kdyby to byl začátek velké diskuse. Po čtvrtstoletí nastává čas pro hlubší analýzu ekonomické transformace a reflexi změn, které přinesla.

Recenze

O vědě ve službách lidu

Jan Randák – Marek Fapšo

OLŠÁKOVÁ, Doubravka: *Věda jde k lidu! Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí a popularizace věd v Československu ve 20. století.* (Šťastné zítřky, sv. 10.) Praha, Academia 2014, 678 stran, ISBN 978-80-200-2318-6.

Československá komunistická diktatura se nemohla dlouhodobě opírat o represe. Násilí či politické procesy sice patří mezi její nejviditelnější a mediálně stále nejdělnější charakteristiky, za výlučně konstitutivní rysy je nicméně považovat nelze. Pokud usilovali reprezentanti stranického i státního aparátu po únoru 1948 o upevnění vlády, museli využívat i jiné strategie k dosažení loajality, či přímo identifikace společnosti s nově budovaným řádem. Aktéři partajní a kulturní propagace dobře věděli, že na utváření a utvrzování socialistického smýšlení lidí je třeba pracovat soustavně. Proto se hned v prvních letech diktatury zabývali projektem mimoškolního vzdělávání. Konkrétní podobu získával v průběhu debat a realizace soustavy kulturně-osvětových zařízení financovaných orgány státní správy. V listopadu 1952 přijala československá vláda usnesení o zřizování osvětových zařízení v zemi, další rok vydalo ministerstvo informací a osvěty statut pro zakládané osvětové besedy a osvětové místnosti.¹

---

1 Viz ŠKODA, Kamil – PAŠKA, Pavol: *Dejiny osvety v Československu 1918–1975.* Bratislava, Obzor 1977, s. 199.

Vrcholným počinem na lidovýchovném poli bylo založení Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí (dále jen Společnosti) na jaře 1952. S velkou pozorností, s jakou byla organizace zakládána, ovšem kontrastuje rezervovanost historiků, kteří při psaní o komunistické éře oblast osvěty a myšlenkové disciplinace až dosud tolik neakcentovali.² Snad je to pochopitelné s ohledem na vývoj jejich odborných zájmů, respektive témat a způsobů tázání. Dlouhodobě opomíjet lidovýchovnou oblast mocenského působení by však znamenalo přehlížet jeden z významných pilířů budování komunistické hegemonie. Proto je dobře, že se Doubravka Olšáková rozhodla věnovat okolnostem vzniku a dějinám Společnosti coby zosobnění lidovýchovných tendencí poúnorového státu.

Jen pro základní informaci s autorkou zopakujeme, že Společnost byla založena po vzoru sovětské Všesvazové společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí. Její zřízení bylo schváleno na zasedání Ústředního výboru KSČ začátkem března 1952, ustavující sjezd se konal v Praze na konci června téhož roku. V čele Společnosti stál ústřední výbor s ústředními oborovými sekcemi, jim podléhaly krajské výbory a sekce. Na ještě nižší úrovni měly působit okresní organizace. Vzdělávací aktivity tedy byly koncipovány jako co nejdostupnější, ba všudypřítomné. Alespoň takový byl ideální záměr působení organizace. K jejím oborovým složkám patřily sekce astronomie, ateismu a filozofie, biologie, historie, lékařství, literatury, mezinárodní politiky, pedagogiky a psychologie, politické ekonomie, státu a práva či zemědělství. Ačkoliv byla instituce prezentována jako orgán nový, navazovala organizačně na Socialistickou akademii, jež obnovila předválečnou činnost pod vedením Zdeňka Nejedlého a Arnošta Kolmana v roce 1946. Společnost se věnovala přednáškovým aktivitám i produkci vzorových přednáškových textů a osvětových brožur. V Čechách i na Slovensku rovněž vydávala popularizační časopisy. Pod výše uvedeným názvem organizace působila do roku 1965, kdy se vrátila k *de facto* původnímu názvu Socialistická akademie. Jako jiné instituce prošla i Společnost řadou vnitřních proměn organizačních či ideových. Na jejím směřování a na kariérách jejích představitelů se projevila postupná liberalizace během šedesátých let a hektické období pražského jara i následující normalizace.

Kniha je rozdělena do jednadvaceti kapitol a podkapitol. Ty chronologicky sledují vývoj Společnosti, současně je vždy dílčí část věnována konkrétnímu problému typickému pro působení organizace v dané době (například zřizování lidových hvězdáren a planetárií, spory o Viljamsovu trávopoplní soustavu, zlepšovateľské hnutí). Výklad začíná autorka kontextualizací problematiky popularizace vědy a techniky s tím,

2 O kulturně-osvětové politice v poúnorovém Československu a částečně také o Společnosti viz KNAPÍK, Jiří: *Únor a kultura: Sovětizace české kultury 1948–1950*. Praha, Libri 2004, s. 300–316. K disciplinaci členů KSČ zajímavě viz KAŠKA, Václav: *Neukáznění a neangažovaní: Disciplinace členů Komunistické strany Československa v letech 1948–1952*. Praha, Ústav pro studium totalitních režimů 2014. Konkrétně ke Společnosti srv. RŮŽIČKOVÁ, Michaela: *Osvětový pracovník: Lektor krajského oddělení Československé společnosti pro šíření politických a vědeckých znalostí v Jihlavě*. In: FASORA, Lukáš – HANUŠ, Jiří – MALÍŘ, Jiří – NEČASOVÁ, Denisa (ed.): *Člověk na Moravě ve druhé polovině 20. století*. Brno, Centrum pro studium demokracie a kultury 2011, s. 203–215.

že si všímá pouze klasiků marxismu-leninismu a jejich stalinistických následníků a sleduje tradici vědecké popularizace primárně v sovětském bloku. Na několika stránkách se tak dozvídáme, co o popularizaci psali Marx s Engelsem ve svém *Komunistickém manifestu* nebo co o ní soudí Lenin ve stati *Co dělat?*. Jak dále ještě upozorníme, zvolená optika je zbytečně skromná a ochuzuje práci o vítané a zajímavé relevantní přesahy a nalézání dalších souvislostí.

Po kapitole věnované procesu vznikání organizace se vrací Olšáková k institucím, které v jejím podání Společnosti předcházely. Ukazuje, že nevznikla na příslavném zeleném drnu. Vedle Socialistické akademie klade autorka do jejího rodokmene i Volnou myšlenku, potažmo Svaz občanů bez vyznání, a Dělnickou akademii. V dalších kapitolách postupně přibližuje mimo jiné osobnosti ve vedení Společnosti a jednotlivé kampaně, do nichž se zapojila, například za ateistickou výchovu či osvětu na venkově a v zemědělství. Samostatné oddíly rovněž věnuje jejím edičním aktivitám a zahraničním stykům v rámci socialistického tábora i v zemích kapitalistické Evropy. V dílčích částech líčí jak chronologické mezníky ve vývoji samotné Společnosti (rok 1965 a ukončení liberální etapy jejího vývoje, konání třetího sjezdu a přejmenování organizace), tak obecné společenské a politické předěly mající vliv na její působení (rok 1968 a invaze vojsk Varšavské smlouvy, nástup takzvané normalizace).

I přes veškeré dílčí peripetie a těžkosti v jejím fungování stejně jako přes erozi diktatury a její pád v roce 1989 považuje Doubravka Olšáková činnost Společnosti za úspěšnou. Upozorňuje, že ze zpětného pohledu se „může činnost Socialistické akademie a její předchůdkyně jevit jako jeden z četných, leč neúspěšných pokusů komunistického režimu o indoktrinaci obyvatelstva. V dlouhodobé perspektivě a v kontextu všech prostředků, které měl komunistický režim za tímto účelem k dispozici, se však jednalo o velmi zdařilý pokus.“ Dokladem je pro autorku míra ateizace Čechů, kterou přisuzuje výchově k vědeckému ateismu, organizované právě Společností. Za jiný důkaz výchovného úspěchu považuje počet tuzemských zastánců mírového využití atomové energie, „přímý to důsledek velmi pečlivé kampaně ve prospěch nukleární fyziky a jejího mírového využití komunistickými vědci“ (s. 616). Je to zhodnocení sympatické v tom smyslu, že se autorka nebojí přiznat úspěchy instituci ztělesňující nároky komunistické moci na lidskou mysl. Zároveň je otázkou, zda výzkumy veřejného mínění a výsledky statistických šetření, na něž se odvolává, je možné automaticky spojovat s formativním působením Společnosti. Potvrzení jejích tezí by snad mohla přinést jakási *archeologie ateistického a jaderného vědění*. Sama autorka však tyto závažné teze vyslovuje v závěru knihy bez konkrétního vlastního výzkumu, jenž by si explicitně kladl výchozí otázku po úspěšnosti komunistické agitace.

V rámci posouzení knihy se nejprve věnujme konceptuální rovině, což si přednostně vyžaduje obrátit se k úvodu publikace, respektive popasovat se s jeho faktickou absencí. Škoda že autorka místo bezprostředního vkročení do tématu nevěnovala první odstavce takovému uvedení do publikace, v němž by jasně deklarovala záměr práce a vysvětlila důležitost zvolené problematiky. Další stovky stránek by byly pro čtenáře přehlednější a srozumitelnější. Od počátku by totiž věděl, s jakým

cílem je autorka sepisovala a jakou perspektivou na Společnost nahlíží. Podobně jako Darina Majerníková, jež se předkládanou knihou zabývala před námi,³ dále postrádáme úvodní nastínění kontextu práce, který by vysvětlil, proč je důležité zajímat se o dané téma, proč si autorka zvolila právě takovou strukturu knihy, proč padla volba pramenné základny pouze na materiály z gesce Ústředního výboru KSČ, uložené v pražském Národním archivu, a podobně. To však neznamená, že by se zájemce o autorčině záměru a souvislostech vzniku díla nakonec nedozvěděl. Bohužel se jich dočká až v jedné z posledních kapitol knihy, a to ještě v poznámce pod čarou (s. 597, pozn. 5). Vysvětlit *raison d'être* knihy na takovém místě nepovažujeme za šťastné.

Zůstaňme však u této poznámky. Podle jejího znění práce vznikla jako meziprodukt grantového projektu věnovaného povšechně sovětizaci středoevropských vědeckých institucí po nastolení komunismu. „Z velké části je proto založen na pramenech z proveniencí ÚV KSČ, především jeho sekretariátu, politického byra a ideologického oddělení, dále byly využity také prameny z proveniencí ČSAV a ČSAZV.“ Studie je podle autorky „orientována na materiálovou analýzu kroků prováděných ÚV KSČ ve vztahu k pseudovědeckým institucím ... a jejich vztahu k institucím akademickým, především pak k Československé akademii věd“. A konečně v závěru poznámky zazní, že si práce „klade za cíl analyzovat vztah státu a lidové osvěty“ (tamtéž). Autorčino závěrečné sdělení vezměme jako kontrastní fólii pro hodnocení celé knihy. Nejprve je vhodné dotknout se pramenné základny. Autorka tedy až ke konci díla deklaruje, s jakými prameny na předcházejících stránkách vlastně pracovala. Materiály z centrálních institucí považuje za dostačující pro vylíčení a analýzu kroků komunistického vedení vůči lidovýchovným organizacím v čele se Společností. Když však zohledňuje pouze pražské materie, ponechává stranou velmi poučné vhledy do fungování Společnosti na krajské i okresní úrovni. Rezignuje tak na plastičtější sledování vlivu a akceptování ústředních rozhodnutí a opatření v krajích a okresech. Jak zde byly kroky a rozhodnutí z centra přijímány? Jak byla hodnocena činnost ústředí Společnosti a jeho interakce se stranickým vedením? Měly regionální struktury prostor na vyjednávání vlastních pozic a prosazování požadavků a potřeb vůči stranickým strukturám? Rada českých i moravských archivů (v Brně, Jihlavě, Opavě a jinde) přitom uchovává fondy regionálních poboček této organizace, které nastavují centrálnímu pražskému dění náležité, někdy vpravdě kritické zrcadlo. A pokud se Doubravka Olšáková skutečně rozhodla věnovat pouze ústředním instancím, pak měla v knize otevřeně rezignovat na ambici hovořit o Společnosti jako celku. Nebo se snad domnívá, že situace v centru může vysvětlit mimopražské krajské i okresní poměry? Má si čtenář myslet, že autorka předpokládá dichotomii pražského mocenského ústředí, které rozhodovalo, a periferie, která bezvýhradně

3 Recenze Dariny Majerníkové vyšla bez názvu v časopise *Jahrbücher für Geschichte Osteuropas: jgo.e-reviews*, roč. 4, č. 4 (2014), s. 46 n. Recenze je online dostupná v elektronickém recenzním časopise *Rezensio.net* na stránce <http://www.rezensio.net/rezensionen/zeitschriften/jahrbucher-fur-geschichte-osteuropas/jgo-e-reviews-2014/4/ReviewMonograph344592798/?-searchterm=majernikova>.

přijímala instrukce? Zkrátka i přes citované závěrečné vysvětlení pocítujeme napětí mezi cílem přiznaným v závěru knihy, jejím názvem i samotným obsahem.

Čtenář se může dále pozastavit nad pojmovou nejasností publikace. Názvem i podtitulem autorka deklaruje zájem o *popularizaci vědy*, která se měla stát v jejím podání – a s tím se rozhodně ztotožňujeme – jedním z klíčových nástrojů pokroku a dosažení komunistické budoucnosti. Ptát se ale musíme, jaký byl vztah mezi *popularizací vědy* a *osvětou*? Autorka v textu pracuje s oběma pojmy, které snad považuje za synonyma. Škoda že se nepokusila o bližší určení užívaných termínů a vysvětlení jejich vzájemného vztahu s tím, že by opět deklarovala, co přesně v rámci osvětového komplexu hodlá v práci sledovat. V pouňorovém čase byla totiž za *osvětou* pokládána vedle popularizace vědeckých poznatků i kulturní práce.⁴ Z toho důvodu nelze beze zbytku souhlasit s jedním z úvodních autorčiných tvrzení, že „popularizace vědy byla vlastně jediným možným, shora ustaveným a prosaditelným opatřením, jímž bylo možno realizovat ideál nové, beztřídní společnosti, v níž talent a vědomosti jednoho slouží zájmům všech“ (s. 34). Vždyť stejný výrok může zaznít v souvislosti s kulturní politikou a propagací hodnot vyzdvižovaných kulturními kampaněmi a jednotlivými uměleckými výkony – prostředkem realizace ideálu nové, beztřídní společnosti byla rozhodně i kulturní práce.

S otázkou vymezení *osvěty*, případně *lidovýchovy* a *popularizace vědy* rovněž souvisí problém jen mimochodem zmíněný v oné závěrečné poznámce – tradice osvětové práce v českém *milieu*. Lze si představit, že autorka bude považovat Společnost za případ *popularizace vědy* v domácím prostředí. Pak by ale skutečně měla přesněji definovat její roli na osvětovém poli, neboť chce-li nereflektovaně užívat pojem *osvěta* a hlásí-li se rovněž ve zmíněné poznámce k záslužné práci Jiřího Pokorného *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*, vřazuje tím zkoumanou organizaci do tradice osvětové práce, kterou rozvíjelo již národní hnutí od 19. století.⁵ Ostatně s možností legitimizovat Společnost odkazy na vlastenecké snahy předcházejícího století kalkulovali i reprezentanti diktatury. O osvětových pracovnících i této instituce coby socialistických buditelích hovořil Václav Kopecký i Zdeněk Nejedlý.⁶

Indoktrinační snahy tedy nebyly záležitostí až pouňorové diktatury. O lidovýchovu pečovalo taktéž prvorepublikové Československo a formativní snahy projevovaly aktivistické kruhy v Protektorátu Čechy a Morava. Jistě lze argumentovat, že se Doubravka Olšáková zajímala o Společnost coby reprezentantku konkrétních

4 „Plánovitá výstavba osvětového aparátu lidové správy je jeden z nejvýznamnějších úkolů. Osvětové besedy mají být organisovány jako základní ohniska kulturně osvětové činnosti v masách pracujícího lidu. (...) Připadá nám nyní úkol všestranně prohloubit a rozšířit osvětovou a kulturně výchovnou práci a chápat ji jako politicko-agitační práci velkého státního a národního významu zaměřenou k socialistickým cílům.“ (Projev ministra informací a osvěty V. Kopeckého v Soběslavi. In: *Rudé právo* (1.8.1950), s. 3.)

5 POKORNÝ, Jiří: *Lidová výchova na přelomu 19. a 20. století*. Praha, Karolinum 2003.

6 KOPECKÝ, Václav: *Soběslavský plán kulturně osvětové činnosti*. Praha, Ministerstvo informací a osvěty 1950, s. 13; NEJEDLÝ, Zdeněk: Československá společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. In: TÝŽ: *Nedělní epistolý*, sv. 6: *Rok 1951–1952*. Praha, Státní nakladatelství politické literatury 1956, s. 250 n.

společensko-politických pořádků. Nicméně její kontextualizace vzhledem k dřívějším lidovýchovným tendencím by autorce umožnila vykročit za hranice zvolené prameně základny a zamyslet se nad specifícností komunistické osvěty – v čem byla výjimečná a čím naopak odpovídala formativním snahám moderní doby, které se dají stopovat až k osvícenství? Co bylo nové v případě komunistické mimoškolní výchovy a v čem jen přebírala dosavadní tendence a minulé vzory? Kromě toho v důsledku omezení traktovaných ideových zdrojů na autority marxismu-leninismu (a stalinismu) platné v československém prostředí se ocitl mimo zorné pole autorky přinejmenším italský teoretik Antonio Gramsci, jehož koncept hegemonie v mnohém vysvětluje snahy politických aktérů o nenásilnou indoktrinaci společnosti právě i prostřednictvím osvěty. (A pokud na tomto místě autorku dezinterpretujeme s tím, že chtěla sledovat pouze *popularizaci vědy*, pak opět narážíme na zmíněnou pojmovou nejasnost, totiž její vzájemný poměr s *osvětou*.)

Vzhledem k důležitosti tématu knihy považujeme za nutné zhodnotit i metodologické zázemí textu. Autorka pracuje s jistou formou implicitní induktivní logiky, jako by vycházela z předpokladu, že samy prameny dovedou říci, jak se věci seběhly. V rovině faktických informací o dějinách Společnosti lze tuto pozici udržet, ovšem při pokusu o hlubší interpretaci se daný postup hroutí. Doubravka Olšáková může na jednu stranu uvádět, že vedení Společnosti, respektive komunistické strany řídilo budování a fungování celého projektu: „Celá organizace byla totiž již předem prokonzultována a připravena ve spolupráci se sekretariátem ÚV KSČ.“ (s. 134) Na druhou stranu takřka jedním dechem přiznává, že praxe byla přece jen jiná, že „plánovaný převod se zřejmě neuskutečnil tak hladce, jak bylo původně zamýšleno“ (s. 91), nebo že předněst jeden důležitý referát před jeho přidělením Josefu Mackovi „odmítlo několik dalších osobností“ (s. 159). Často mluví o *jednání* mezi různými aktéry, a zároveň o jasné *hierarchii* celého režimního kolosu. Jak tomu tedy rozumět? Uváděná fakta ze života Společnosti sama o sobě problematická nejsou, jejich řazení a konfrontace však přináší otázky, které autorka nemůže ze svých metodologických pozic zodpovědět.

Druhým důležitým důsledkem nerefléktované metodologie je používání „kvazipostav“ – subjektů jednání, které v realitě vlastně neexistují a jimž přisuzujeme lidské vlastnosti. Příkladem může být třeba *system*, který se musel vyrovnat s určitými překážkami (s. 24). Tento postup vytváří dojem určité celistvosti a logiky, z podstaty je však zavádějící. Ne snad proto, že bychom nemohli takové rétorické obraty využívat, ale primárně z toho důvodu, že v knize není vůbec reflektován jeho význam a důsledky. Naopak ty nejpozoruhodnější partie publikace nalezneme na místech, kde tento „model“ nefunguje – tam, kde někdo vyjádřil nesouhlas s rozhodnutím komise, kdy byl někdo nahrazen nebo kdy naopak nebylo možné sehnat náhradu. Zkrátka v momentech, v nichž se domnělé „kvazipostavy“ rozpadají na elementy konkrétních aktérů. Důkazem je třeba podařená a nosná pasáž věnovaná profesoru lékařské fyziky Jaroslavu Šafránkovi, jenž si během osvětových přednášek dovolil opakovaně několik „politických špiček“ (s. 216).

Metodologicky je psaní dějin propagace, agitace či osvěty na první pohled jednoduché, vždyť se přece jedná o historii šíření pravd či nepravd. Kniha Doubravky

Olšákové však ukazuje, že jde o složitý intelektuální výkon, jenž musí směřovat k potlačení banálních dichotomií typu pravda – nepravda, mocní – bezmocní, vědoucí – nevědoucí. Autorka shromáždila obdivuhodné množství materiálu, jenž nabízí příležitost pro takový výklad, a sama se o něj na mnoha místech pokusila. Nicméně (jak ještě bude patrné z dalších řádků), absence metodologicky vyjasněných pozic jí zabránila těchto materiálů v plné míře využít, respektive metodologické deficity mají zřetelné implikace směrem ke konkrétním výkladům a jejich šíří.

Z hlediska hodnocení marxisticko-leninské vědy je důležitá pasáž věnována problematickému vztahu *stranickosti* a *objektivity*. Autorka přitom zůstává pouze u konstatování oficiálního stanoviska, navíc se opírá v podstatě jen o jeden projev Ladislava Štolla. Problém stranickosti a objektivity pak uzavírá soudem, že „používání objektivních vědeckých metod se nový režim a systém nezříká, předpokládá však, že svými výsledky se budou vztahovat k objektivní realitě určené marxismem-leninismem. Sečteno a podtrženo, výsledky vědy jsou objektivní, pokud slouží nositeli objektivity v dějinách, kterým je lid.“ (s. 26 n.) S tímto tvrzením ale autorka nepřekračuje rovinu citovaného Štollova pramenného sdělení – zůstává u dnes jistě paradoxně znějícího tvrzení, že měřítkem objektivity je lid, aniž by se ovšem pokusila danou tezi interpretačně rozvést a vysvětlit její dobovou logiku či nastínit její důsledky pro samotnou vědeckou praxi.⁷

Vůbec se autorka místy spokojuje s kategorickými soudy, jež bohužel dále nerozvádí. Příkladem může být její rychlé zhodnocení obsahu textu k prvnímu řádnému sjezdu Společnosti, který byl v prakticky identické podobě otištěn jako úvodník *Rudého práva*:⁸ „Nešlo o nic víc než o další hrdý propagandistický text...“ (s. 143) Samozřejmě nechceme upírat danému projevu jeho propagandistické určení, zároveň si ale potvrzujeme deficity autorčiny analytické práce týkající se marxisticko-leninské neoddělitelnosti objektivity (a vědeckosti) od stranickosti (a propagandy). Co chce vlastně autorka říci citovaným sdělením? Lze skutečně takto nekriticky nakládat s podobnými projevy? A co takové vyjádření znamená z hlediska metodologie práce? Jako by autorka nedocenila, že vědeckost, objektivita a propaganda mají dobově podmíněné významy, které se nemusí vzájemně vylučovat. Že to, co dnes může být negativně vnímanou propagandou, jí nemuselo nutně být ve sledované době. Nejasná interpretační pozice tudíž autorku vede namísto „archeologie socialistické agitace“ a jejích mechanismů k hodnocení činěnému *ex post* z jen zdánlivě neutrální půdy naší přítomnosti. Místo vědecké analýzy tak máme v důsledku co do činění s morálním soudem.

A přece by neměla naše dosavadní kritika zastínit význam badatelského výkonu, který autorka podala. Už z principu kvitujeme zohlednění osvětového tématu obecně. Doubravka Olšáková jako jedna z prvních v knižní podobě obsáhle předestřela,

7 Inspirativně o stranickosti historické vědy i o možnosti „rozřešení“ problému vztahu stranickosti a objektivity ve vědeckém provozu komunistického systému viz SABROW, Martin: Historiografie NDR jako badatelský problém. In: *Soudobé dějiny*, roč. 7, č. 1–2 (2000), s. 9–36.

8 Odpovědný úkol naší inteligence. In: *Rudé právo* (9.4.1955), s. 1.

a hlavně docenila význam osvěty pro budování a stabilizaci poúnorové diktatury. Záslužná je i skutečnost, že pro tento účel vyzvedla z hlubin zapomnění konkrétně Československou společnost pro šíření politických a vědeckých znalostí. Nepřímo tak vlastně poukázala na relativitu, potažmo dobovou podmíněnost významu konkrétních témat a badatelských tázání. Vždyť dotyčná Společnost byla v daném čase opravdu nepřehlédnutelným podnikem na poli komunistické transformace československé společnosti. V návaznosti na knihu Doubravky Olšákové můžeme tudíž položit dnes snad již jen řečnickou otázku: proč až dosud zůstávala lidovýchovná práce ve stínu zájmu o politické procesy a represe poúnorové diktatury?

Podatě a inspirativní pro navazující výzkum jsou i dílčí pasáže knihy, především ve zpracování konkrétních případů a situací (například zmiňovaná kauza profesora Jaroslava Šafránka), které relativizuje monolitičnost Společnosti a naznačuje mantinely i možnosti autonomního jednání jednotlivých aktérů – zvolené téma a zohledněné archivní materiály zkrátka umožňují poodkrýt rozporuplnost komunistické diktatury. V tomto ohledu by bylo dobré, kdyby na autorčin centrálně zaměřený výzkum navázaly dílčí studie a mikrohistorické sondy věnované třeba krajským či okresním strukturám a jejich aktérům, které by konkretizovaly informace a teze předkládané knihy. Takto zaměřené studie by mohly doplnit autorčiny sympatické soudy o úspěších osvětové práce.

Bohatství poznámkového aparátu, prezentace tabulek, líčení vybraných životních příběhů konkrétních aktérů a zpracované archivní dokumenty pak dělají z knihy Doubravky Olšákové nutnou četbu a předpoklad pro další výzkum a psaní o poúnorové komunistické lidovýchově. Věřme, že rozsáhlý svazek *Věda jde k lidu!* bude odrazovým můstkem pro další bádání o dějinách socialismu v českých zemích, že kniha Doubravky Olšákové už svým akcentem na osvětu a popularizaci vědy přispěje k badatelskému docenění nenásilných mocenských strategií reprezentantů komunistické diktatury a k potvrzení tendence postřehnutelné ve zdejší historiografii soudobých dějin, jež opouští snad už definitivně totalitárněhistorický narativ, s jeho důrazem na represe a násilí vládnoucí moci.

Tento text vznikl v rámci Programu rozvoje vědních oblastí na Univerzitě Karlově, č. 12 „Historie v interdisciplinární perspektivě“, podprogram „Formování a vývoj národních identit ve středoevropském prostoru v 19. a 20. století“.

Recenze

Odborové rekreace korigují pohled na československý komunismus

Peter Heumos

ČORNEJOVÁ, Alžběta: *Dovolená s poukazem: Odborové rekreace v Československu 1948–1968*. (Šťastné zítřky, sv. 13.) Praha, Academia 2014, 250 stran + 16 stran obrazové přílohy, ISBN 978-80-200-2363-6.

Celá dvě desetiletí byl český výzkum doby komunismu ovlivňován konceptem totalitarismu. To se očividně změnilo. Důvodů je vícero; jakkoli banální se to může zdát, spočívají i v tom, že hlavní výpovědi tohoto konceptu jsou empiricky neudržitelné, přestože jejich veto proti diktatuře je úctyhodné. Za poznání, že je třeba tyto pozice vyklidit, musíme poděkovat především sociálněhistorickému bádání. Jeho smysl pro fakta je až subverzivně pedantský: metanaraci o komunistickém systému tvrdošíjně podrývají půdu pod nohama domněnky o problematických maličkostech. To jen na okraj k tomu, na jakém pozadí lze vnímat studii Alžběty Čornejové o odborových rekreacích.

Autorka analyzuje ty aspekty svého tématu, které lze plným právem označit za podstatné. Po vylíčení začátků odborových rekreací a jejich společensko-politických souvislostí bezprostředně po druhé světové válce – včetně návaznosti na Německou pracovní frontu (*Deutsche Arbeitsfront*) nacistického režimu – následují kapitoly o vývoji odborových rekreací až do šedesátých let. Navazuje popis rekreací organizovaných průmyslovými podniky pro jejich zaměstnance ve vlastních

zotavovných (názorně objasněný na podnicích Škoda, tehdejších Závodech V. I. Lenina, a Plzeňských pivovarech). V další kapitole autorka přibližuje zahraniční rekreace pořádané Revolučním odborovým hnutím a pobyt zahraničních hostů v odborových zotavovných v Československu. Dále se věnuje pionýrským táborům a nakonec ukazuje odborovou rekreaci jako téma ve filmu a literatuře ve zkoumaném období.

Do textu jsou začleněny názorné popisy všedního dne v zotavovných, buď ve formě čtenářských dopisů z denního tisku, nebo jako nezveřejněné zprávy o zážitcích z dovolené na poukaz. Přesné údaje o výdajích na odborové rekreace a o počtech osob, které měly možnost se jich zúčastnit, zprostředkovávají čtenáři názorný obraz sociálněpolitické závažnosti odborových iniciativ. Prameny k danému tématu jsou hojné a vcelku dobře dosažitelné. Autorka se opírá převážně o fondy Všeodborového archivu Českomoravské konfederace odborových svazů v Praze, jehož vedení jako zdroj inspirace k sociálněhistorickému bádání o době komunismu by zde ostatně nemělo být opomenuto.

Vynikající není předkládaná kniha jenom proto, že podává detailně spolehlivý, přehledný a krok za krokem argumentativně přesvědčivý popis z tematické oblasti každodennosti, kterou historiografie po roce 1989 až doposud téměř nebrala na vědomí. Důležitá je v první řadě tím, že působivě předvádí, jak empiricky vratký podklad mají myšlenkové konstrukce konceptu totalitarismu. Debata o metodách a koncepcích při průzkumu československého „reálného socialismu“ se takto dostává zase o kus dále.

Jak známo, k nezvratným jistotám konceptu totalitarismu patří, že společnost za komunistické nadvlády byla zcela zestátněna, že diktatura strany již v zárodku udusila každé autonomní společenské hnutí a konflikty mezi byrokratickým aparátem a společností byly autoritativně rozhodnuty ve prospěch aparátu. Společenské proměny za vlády komunistické strany byly v tomto pojetí jenom mocenskopolitickým diktátem, *challenge and response* ve vztahu mezi společností a státem neexistovaly.

Alžběta Čornejová ukazuje, že komunistická odborová rekreace dlouhodobě podléhala změnám: jednak byla počáteční rigidní kritéria výběru z poválečných let, která k tomuto sociálněpolitickému opatření připouštěla jenom „nejlepší“ a „nejzasloužilejší“ zaměstnance, již v padesátých letech upravena takovým způsobem, že se jich mohl zúčastnit fakticky každý zaměstnanec. A také se již v padesátých letech omezovalo politické školení spojené s pobytem v zotavovných, aby v příštím desetiletí z programu naprosto vymizelo.

Co vyvolalo tyto změny? Odpověď vyplývá z poukazu autorky na to, že rekreace organizované průmyslovými závody byly v obou těchto bodech daleko dříve zbaveny ideologické zátěže než rekreační akce ROH. Iniciativa vycházela tedy od závodů; a tím se náš pohled obrací k masovému protestnímu a stávkovému hnutí, všemožně podporovanému závodními radami, které se především během první pětiletky obracelo v závodech proti výkonnostnímu teroru komunistické strany (průmyslová výstavba socialismu, stachanovské hnutí, socialistické soutěžení a podobně). Se socialistickým „produktivismem“ souvisící strategie zformovat z „nejlepších“

a „nejzasloužilejších“ dělníků politicky spolehlivou vedoucí třídu selhala, podobně jako samotný tento produktivismus. To muselo vedení KSČ přiznat už v roce 1951.

Konec privilegií při cestách na odborovou rekreaci pro „nejlepší“ a „nejzasloužilejší“ dělníky v důsledku selhání produktivistické gigantomanie, jak to Čornejová popisuje, poskytuje příklad, že široký a energický sociální protest mohl přece jen prorazit onen často citovaný „ocelový pancíř“ komunistického systému a přinutit stranu k revizi centrálních politicko-ideologických zásad. Dohánění kapitalismu v oblasti produktivity nebylo jenom ideologickou ozdobou; vnutilo průmyslové výstavbě maximum „socialismus znamená hodně pracovat“. O dimenzi ztrát praktických a politických privilegií úderníků, stachanovců a „nejlepších dělníků závodu“ nemůže být tedy pochybností. Je však třeba zaznamenat i zpětný účinek tohoto procesu: ústupky diktatury zprostředkovávaly širokým vrstvám obyvatelstva poznání, že se komunistický systém dá v jejich zájmu kousek po kousku změnit, a tato zkušenost nabádala důsledně k tomu, aby se nestavěly *a limine* ke státnímu socialismu s odporem.

Možná spočívá význam studie Alžběty Čornejové právě v tom, že otevírá novou perspektivu. Analýzy augurů konceptu totalitarismu mají s ohledem na komplex „odporu“ i ve světle české historiografické tradice podivně elitářskou příchut; nešetří blahosklonnými poznámkami o chování „malého člověka“, který prý nebyl schopen komunistický systém „prokounout“.¹ Čornejová píše ze zorného úhlu každodenního života „malého člověka“, a pak vypadá společenská realita docela jinak. Že „malý člověk“ jasně viděl, co může od následného společenského systému „reálného socialismu“ očekávat, je všeobecně známo nejpozději od doby „sametové revoluce“, kdy se v reprezentativním průzkumu veřejného mínění jenom tři procenta obyvatelstva Československa vyslovila pro kapitalismus jako budoucí společenskou formu země.

Z němčiny přeložila Jana Heumosová

---

1 Jako příklad si lze v této souvislosti pročíst výklad o chování dělnictva v 1. dílu práce Karla Kaplana *Proměny české společnosti (1948–1960)*. (Česká společnost po roce 1945, sv. 3.) Praha, Ústav pro soudobé dějiny AV ČR, v.v.i., 2007

Recenze

Role násilí v poslední fázi komunistické diktatury

Karel Hrubý

SABROW, Martin (ed.): *1989 und die Rolle der Gewalt*. Göttingen, Wallstein 2012, 428 stran, ISBN 978-3-83-53-1059-9.

V roce dvacátého výročí pádu Berlínské zdi uspořádalo Centrum pro výzkum soudobých dějin v Postupimi (*Zentrum für Zeithistorische Forschung Potsdam*) řadu přednášek, které měly napomoci k osvětlení konce vlády evropského komunismu. Ústřední otázka zněla: jak vysvětlit, že komunistické diktatury, které byly silně vyzbrojeny a měly zkušenosti s úspěšným potlačením různých povstání, nesledovaly ve chvíli očividné existenční krize svou bojovnou rétoriku a zalekly se – přes hrozbu svého zániku – použít ozbrojené násilí? Příspěvky sedmnácti expertů na toto závěrečné období komunistického vládnutí ve střední a východní Evropě byly shrnuty do sborníku, který nabízí pohled na nestejně politické, kulturní i sociální okolnosti, jež se odrazily i v nestejném průběhu imploze komunistické vlády v jednotlivých zemích.

I když v každé takzvaně socialistické zemi byly podmínky a okolnosti zániku systému státního socialismu odlišné, předcházela jim v podstatě stejná linie vývoje. Po stalinské fázi, která potlačila odpor části obyvatelstva proti komunistickému projektu „nového života v novém společenském řádu“, nastala stabilizace systému, provázená změnou v používání represe proti jeho odpůrcům či „narušitelům“. Od převážně hrubého fyzického násilí, masového teroru a monstrprocesů namířených proti údajným vnitřním nepřátelům v první, „budovatelské“ fázi systému

se v šedesátých letech přecházelo postupně na sofistikované gouvernementální metody, jejichž prostřednictvím měla být vytvořena ideologicky, sociálně a politicky homogenní společnost. Ruku v ruce s tímto vývojem šla také snaha omezit zvláště potlačovacích orgánů zákonem, který sice stále měl represivní charakter, přece však do značné míry krotil svévolné a excesivní násilné zásahy. S postupující stabilizací, která navenek měla podobu zčásti skutečné, zčásti zdánlivé legitimizace systému, docházelo zejména v posledním desetiletí ve vládnoucích komunistických stranách k ústupu revolučního étosu. Utopickou perspektivu beztřídní společnosti vystřídala pragmatická politika „údržby a zlepšení“ takzvaného reálného socialismu. Bez aktuálně působícího revolučního cíle při hromadících se ekonomických těžkostech však postupně začalo stagnovat nejen hospodářství, ale i ideologie a politika, a ústředním mottem se stal pověstný „klid na práci“ jako podmínka trvání komunistické diktatury. V tomto stadiu zasáhla satelitní komunistické státy Gorbačovova perestrojka, která obracela pozornost sovětského vedení k reformě problematického stavu vlastního státu a ponechávala řešení obtíží v ostatních zemích domácím politickým elitám. To vedlo k značnému znejistění a oslabení pozic jednotlivých komunistických stran a posléze i k jejich mocenskému pádu. Formy násilí, o něž se až dosud diktátorské komunistické režimy opíraly, se ukázaly navzdory svému mohutnému potenciálu jako neúčinné proti rozhořčení mas, které v posledních měsících komunistického panování dosáhlo nebývalé intenzity.

Ačkoli „role násilí“ v poslední fázi komunistické diktatury figuruje v titulu sborníku, není tento centrální pojem systematicky vyložen. Jednotná definice násilí je patrně sotva možná.¹ Vždy záleží na úhlu pohledu, je-li zaměřen na jednotlivce, či skupiny, vychází-li z aktivity osobní, či institucionální, jde-li o násilí aktuální, či potenciální, a podobně. Násilí různého druhu a různého zaměření se objevuje ve sborníku spíše jako ilustrace jednotlivých událostí, respektive fází diktatury, a to buď ve formě prevence, nebo reakce na protesty a nežádoucí aktivity určitých jednotlivců či skupin občanstva. Jako takové vystupuje vždy v institucionální podobě (zásah ozbrojených složek anebo soubor omezujících či šikanujících opatření bezpečnostních orgánů, řízených mocenskou centrálou), počínaje brutálním fyzickým násilím a konče jemnějšími formami postihu vybraných osob či skupin obyvatelstva, jejichž „disciplinační“ působení může mít charakter dlouhodobého terorizování převážně psychického rázu.²

1 Světová zdravotnická organizace definovala v roce 1996 fyzické násilí jako „úmyslné použití či hrozbu použití fyzické síly nebo moci proti sobě, jiné osobě, proti skupině či komunitě, a to síly (moci), která má nebo s vysokou pravděpodobností bude mít za následek poranění, smrt, psychickou újmu, poruchu vývoje či osobnosti“. V českém překladu citováno podle publikace Heleny Haškovcové *Manuálek o násilí* (Brno, Národní centrum ošetrovatelských a nelékařských zdravotnických oborů 2004, s. 13).

2 O vytrvalém psychickém násilí zasvěceně pojednává stať Jörga Baberowského, obsahující také odkazy k jiným cenným zdrojům studia násilí: BABEROWSKI, Jörg: Gewalt verstehen. In: *Zeithistorische Forschungen / Studies in Contemporary History*, roč. 5, č. 1 (2008), s. 5–17. Dostupné online z: <http://www.zeithistorische-forschungen.de/1-2008/id=4400>.

V úvodní stati varuje ředitel postupimského centra Martin Sabrow, který je vydavatelem sborníku, před samozřejmým vnímáním přechodu z komunistické diktatury do pluralitního systému jako nenásilného procesu.³ Všechny komunistické režimy měly k dispozici složky disponující mohutnými násilnými prostředky a také po celá desetiletí je dovedly ve střetech s vnitřní opozicí uplatňovat. Zatímco v Polsku a Maďarsku se posun od násilné konfrontace k nenásilnému jednání projevoval už delší dobu, ve východním Berlíně a v Praze (ale i v Sofii, a zvláště v Bukurešti) se vedení komunistických stran do poslední chvíle chovalo neústupně.

V Německé demokratické republice došlo podle Sabrowa ke zvratu teprve tehdy, když pokojné demonstrace občanů v Lipsku nabyly hrozivého rozměru. V rozhodující chvíli, kdy šlo opravdu do tuhého, se ústředí Jednotné socialistické strany Německa (SED) rozhodlo pro „nenásilí“. K rozkladu diktatury přispělo podle autora několik na sobě nezávislých proudů: hnutí těch, kteří chtěli opustit „socialistický stát“ a vycestovat do Spolkové republiky, demonstranti projevující nespokojenost s režimem, principiální opozičníci a konečně reformátoři uvnitř vládnoucí strany. Rozhodujícími faktory událostí bylo přitom zaprvé ochromení stranického vedení, které v chaotické situaci, zkomplikované postojem sovětského spojence, nebylo schopno přijmout jasná rozhodnutí, zadruhé nenásilná forma protestů občanstva a zatřetí přenesení protestů na církevní půdu (Lipsko), která ovlivnila kulturu nenásilného chování protestujících. Také takzvaní mladoturci ve vedení SED kolem Egona Krenze, Hanse Modrowa a Güntera Schabowského měli eminentní zájem na tom, aby nebylo nasazeno hrubé násilí proti demonstrujícím občanům, neboť by to posílilo pozici „jestřábů“ kolem generálního tajemníka strany Ericha Honeckera, který se jevil už jako neudržitelný. Diktatura v NDR tak sice neztratila potenciál ozbrojeného násilí, ale přišla o legitimitu k jeho použití. Došlo k politicko-kulturnímu posunu hodnot, kdy ochrana individua a pluralita se dostaly do popředí zájmu širokých vrstev. To znejistilo stranické a státní vedení natolik, že se už neodhodlalo k násilnému zásahu proti protestujícím občanům.

V souboru příspěvků sborníku převažují pochopitelně ty, které zkoumají roli násilí v Německé demokratické republice. Věnuje se jí deset autorů. Po jednom článku se dostalo na situaci v dalších „socialistických“ zemích: Polsku, Rumunsku, Československu, Bulharsku a Jugoslávii. Maďarský případ je zachycen jen v rámci souhrnné studie pojednávající o roce 1989 v prostoru střední a východní Evropy. Poslední stať se týká problému násilí v Sovětském svazu.

Průběh událostí v NDR je analyzován na různých místech a s různými aktéry. Rüdiger Bergien věnuje pozornost nižším regionálním *funkcionářům*,⁴ těmto poddůstojníkům a důstojníkům revoluční strany, z nichž mnozí v závěrečné fázi diktatury kapitulovali ještě dříve než sami „generálové revoluce“, tj. vedení SED. Po jejich stále ještě militantně znějících výzvách nenásledovaly činy. Projevila se tu i výměna

3 SABROW, Martin: „1989“ und die Rolle der Gewalt in Ostdeutschland, s. 9–31.

4 BERGIEN, Rüdiger: Erstarrter Bellizismus: Die SED-Funktionäre und ihr Weg in den Herbst '89, s. 32–55.

generace, která se odrazila v tom, že mladší funkcionáři už byli ideologicky laxnější než staří hlasatelé revoluce.

Jens Gieseke sleduje, jak probíhaly poslední měsíce v *bezpečnostních složkách* NDR (včetně tajné policie).⁵ Po zkušenostech s povstáními a nepokoji v „socialistických“ státech udržovaly sice bezpečnostní složky svůj násilný potenciál v plné síle, ale snažily se nyní veřejným protestům zabránit raději preventivně a jemnějšími prostředky (sledováním, izolováním vlivných opozičníků, jejich internací či vězněním, intenzivním zjišťováním motivů a názorů nespokojených osob atd.). Přitom v některých sférách byly násilné praktiky používány i nadále. Tak až do dubna 1989 se na hranicích střílelo po osobách prchajících z NDR. Až do 8. října 1989 náleželo bití, týrání a zatýkání stále ještě k repertoáru bezpečnostních složek. Ale obraz „nepřítele“ už nebyl tak jednoznačný. Jazyk „glasnosti“ způsobil v hlavách příslušníků policejních útvarů zmatek, smysl jejich práce byl tím zpochybněn. Když nastaly hromadné nepokoje občanů, bylo jejich sebevědomí „ochránců dělnické třídy“ silně otřeseno.

Holger Nehring ukazuje na úlohu *vojáku beze zbraně*.⁶ Branci odmítající sloužit se zbraní byli zařazeni do zvláštních pracovních oddílů jako takzvaní *Bausoldaten* a stali se výraznými zastánci nenásilí.

Podle Detlefa Pollacka byl pokojný průběh protestů a stejně tak téměř nenásilný postup bezpečnostních složek hlavní podmínkou úspěšného převratu.⁷ Komunistické režimy v oblasti sovětského vlivu byly silně vyzbrojeny, měly k dispozici téměř nepřehledné bezpečnostní, policejní a armádní síly. Východoněmecké vedení je také nasadilo počátkem října 1989 v Plavně a Drážďanech proti občanům, kteří přišli projevit svou solidaritu emigrantům přesunujícím se vlakem z Prahy do západního Německa.⁸ Tehdy ještě došlo k násilí na obou stranách. Zejména v Drážďanech demolovali demonstranti nádraží, vytrhávali dlažební kostky a vrhali je proti policistům. Protestující masa volala „Chceme ven!“, „Chceme svobodu!“ a zahrnovala policejní síly nadávkami do fašistů; policie naopak použila vodních děl a obušků. Devátého října se však v Drážďanech přešlo k dialogu mezi zástupci režimu (tajemník Ústředního výboru SED Hans Modrow) a demonstrantů. Poté ustoupilo násilí do pozadí. V Lipsku, kde se pokojné demonstrace formovaly pod vlivem evangelické církve, se už projevila zcela jiná kultura protestu, jemuž se přizpůsobily i ozbrojené složky.⁹

Události v Drážďanech podrobně popisuje také příspěvek Edwarda Hamelratha.¹⁰ Podle něj byla policie připravena k ozbrojenému zásahu proti demonstrantům,

5 GIESEKE, Jens: Der entkräftete Tschechismus: Das MfS und seine ausgebliebene Niederschlagung der Konterrevolution 1989/90, s. 56–81.

6 NEHRING, Holger: Bausoldaten und die Friedlichkeit der Revolution von 1989, s. 82–107.

7 POLLACK, Detlef: Die Friedlichkeit der Herbstakteure 1989, s. 108–128.

8 K této kapitole úteků východoněmeckého obyvatelstva přináší cennou dokumentaci kniha Karla Vodičky *Die Prager Botschaftsflüchtlinge: Geschichte und Dokumente*. Göttingen, Vandenhoeck & Ruprecht 2014.

9 SÜSS, Walter: Der friedliche Ausgang des 9. Oktober in Leipzig, s. 173–202.

10 HAMELRATH, Edward: Zwischen Gewalteskalation und Sicherheitspartnerschaft: Der Fall Dresden, s. 203–229.

avšak rozkaz k němu z ústředí SED nepřišel. Tato nerozhodnost přispěla k rozkladu v řadách straníků. Ozbrojené oddíly z průmyslových závodů, které měly potlačit „nepřítele“, se nakonec zdráhaly nastoupit. V závěru statě autor shrnuje, že během posledních tří měsíců se postoj saské policie změnil o sto osmdesát stupňů. Poličejní síly nakonec patřily ke stoupcům dialogu, tlačily na spolupráci s občany a církvemi a žádaly větší transparentnost ve vlastních řadách.

Armáda, která byla až dosud pevnou oporou komunistického vedení, zůstávala na podzim 1989 jen na okraji událostí. Heiner Bröckermann si klade otázku, proč nebyla tehdy nasazena k potlačení nepokojů.¹¹ Ačkoli například Egon Krenz, který byl také stranickým tajemníkem pro otázky bezpečnosti, schvaloval postup čínského vedení, které proti demonstrantům nasadilo tanky, nebylo si východoněmecké vedení svou armádou tak jisto. Asi polovina řadových vojáků, třetina poddůstojníků a celá čtvrtina praporčků a důstojníků byla k politice strany skeptická. Proti zatažení armády do konfliktu s občanstvem byli i sovětští diplomaté v NDR, neboť by to narušilo proces uvolňování napětí ve studené válce, který nastal s Gorbačovovou politikou. Také okolnost, že v rozhodující chvíli, 9. listopadu 1989, byli vyšší velitelé armády na zasedání Ústředního výboru SED, zvýšila bezradnost nižších velitelů. I když armáda přímo nezasáhla do událostí jako v Číně,¹² zůstávala součástí systému a stále působila na protestující občany jako odstrašující faktor, uzavírá autor.

Také v ostatních středo- a východoevropských komunistických diktaturách byly ozbrojené složky režimu (policie, armáda, státní bezpečnost) udržovány v plné síle, aby mohly potlačit v samém zárodku eventuální nepokoje nebo „útoky na socialistické zřízení“. Zejména v Polsku, kde byla tradice odporu proti režimu dlouhá, a především měla širokou základnu v nespokojeném dělnictvu, hrála armáda důležitou roli. Byla tu však také silná církev, která proti ideologickému tlaku režimu představovala hráz myšlenkové nezávislosti. Přesto vývoj od vystoupení Solidarity byl dramatický až do chvíle, kdy se stalo nepravděpodobným, že Sovětský svaz zasáhne svými tanky. Studie Włodzimierza Borodzieje „Od Varšavského povstání ke kulatému stolu“¹³ poskytuje díky šíři časového záběru a využití bohaté literatury ucelený pohled na utváření občanského sebevědomí v jeho dlouholetém střetu s vládnoucí stranou. Díky obezřelému manévrování Solidarity, která neusilovala o revoluční uchopení moci, ale o dlouhodobou přeměnu režimu prostřednictvím nenásilné strategie (zaměřené na vytvoření občanské společnosti, prosazení svobody projevu a postupnou pluralizaci politického života, jejímž výrazem byly alespoň částečně svobodné volby na jaře 1989), byly i vládnoucí špičky nakonec nuceny před masovým odporem kapitulovat a přistoupit na postupnou obnovu demokratických forem.

11 BRÖCKERMANN, Heiner: Die Nationale Volksarmee und die Gewaltfrage im Herbst 1989, s. 129–152.

12 K nim a jejich ohlasu v NDR viz SCHÄFER, Bernd: Die DDR und die „chinesische Lösung“: Gewalt in der Volksrepublik China im Sommer 1989, s. 153–172.

13 BORODZIEJ, Włodzimierz: Vom Warschauer Aufstand zum Runden Tisch: Politik und Gewalt in Polen 1944–1989, s. 278–303.

V Bulharsku etabloval Todor Živkov v letech 1956 až 1962 poststalinský režim, který podle Stefana Troebsta i v roce 1989 stále ještě autokraticky kontroloval společnost a byl připraven použit násilí proti jakémukoli pokusu o své oslabení nebo změnu poměrů.¹⁴ Situace v poslední fázi komunistické vlády tu byla navíc jitrna nepřátelskou politikou režimu vůči turecké menšině, která tvořila asi deset procent obyvatelstva. K politickému násilí tu docházelo nejen koncem roku 1989, kdy se zhroutila mocenská pozice Živkova, ale i řadu měsíců poté, co vedle komunistické strany vznikla Demokratická strana a politicky „pohyblivá“ strana bulharských Turků.

Potenciál institucionalizovaného násilí existoval až do konce režimu také v Československu, jak uvádí Michal Pullmann.¹⁵ Dosavadní praxe státního násilí, které potlačovalo především politickou opozici, náboženské obce, nekonformní chování a podobně, zůstávala přes všechny reformy osmdesátých let až do konce roku 1989 téměř nedotčena: trvalo vylučování opozičníků a nekonformních osob, které postihovalo často také jejich příbuzné a mělo dlouhodobé důsledky pro jejich životní plány. „Centralizace represivních orgánů a utajování jejich rozhodnutí a postupů zůstávaly nejdůležitějším znakem státněsocialistického uspořádání až do jeho zhroutění,“ píše Pullmann (s. 337).

Nové stranické elity odmítaly v průběhu konsolidace po roce 1969 excesivní revoluční násilí stalinské éry a snažily se naopak nastolit každodenní normalitu hesly jako „pořádek“, „zákonnost“, „mír“ nebo „klid na práci“. S tím se pojila i zvýšená tolerance státních orgánů vůči privátní sféře občanů (*die zufriedengestellten Bürger*). Tyto strategie konsolidace měly zabránit radikalizaci veřejnosti a přispět k rychlému uklidnění mobilizovaných mas.

Přesto došlo v kritickém roce 1989 k obnově hrubého násilí. Demonstrace v Palachově týdnu v lednu 1989 potvrdily rostoucí popularitu opozičních názorů zejména mezi mládeží. Přes zdůrazňovanou snahu komunistického vedení o vyloučení „excesivního revolučního násilí“ byli demonstranti 15. ledna napadeni policejními orgány s brutalitou, která předčila všechny zásahy od roku 1969. Také události 17. listopadu autor líčí drasticky: proti neozbrojeným a pokojně se chovajícím demonstrantům stály řetězy ozbrojených policistů, kteří vytvořili uzávěry, aby mohli systematicky bít prchající demonstranty, kteří neměli jinou možnost úniku (s. 352).

Víra v převahu socialismu přestala být v této situaci garancí spravedlivého řádu. Intuitivní představy o klidném životě v socialismu se mohly v situaci otevřeného střetnutí transformovat v utopii nenásilí a širokého konsenzu. Sváteční atmosféra jednoty revolučních dnů spolu s trvajícím nebezpečím excesivního státního násilí (které ještě dlouho nebylo zcela vyloučeno) potvrdily toto překódování. Jako garant vnitřního míru neplatilo od této chvíle staré vedení strany a státu, nýbrž nové elity vyšlé z dřívější opozice (s. 353 n.).

14 TROEBST, Stefan: Bulgarien 1989: Gewaltarmer Regimewandel in gewaltträchtigem Umfeld, s. 357–383.

15 PULLMANN, Michal: Gewalt in der Umbruchzeit der ČSSR, s. 337–356.

Zásada nenásilí, kterou Pullmann vyzdvihuje jako utopii zajišťující široký konsenzus, nebyla ovšem vlastním cílem, o jehož dosažení se usilovalo, nýbrž metodou či strategií, jak přivodit za dané asymetrie moci – pro protestující občanstvo krajně nevýhodné – konec diktatury i její ideologie a na jejich místo dosadit politickou pluralitu, svobodu projevu, pohyb, sdružování a další demokratické principy. Myšlenkou, která motivovala a sdružovala masy, nebyla jen touha po nenásilí, ale snaha ukončit diktaturu jedné strany, touha po svobodě, toleranci, obnově pluralitní demokracie a právního řádu nezávislého na politické moci – jak tomu bylo ostatně přes rozdílnost podmínek a postupů i v sousedních „socialistických“ zemích. Sociálně-ekonomické aspekty „socialismu“ tím byly prakticky odsunuty.

S výjimkou Rumunska, kde násilí panovalo až do posledních chvil Ceaușeskova režimu,¹⁶ probíhaly změny systému v ostatních satelitních zemích Moskvy bez masového nasazení hrubého násilí, třebaže tamní režimy disponovaly nezmenšeným potenciálem jeho složek. Jinak tomu bylo v Jugoslávii, o níž pojednává Marie-Janine Calicová.¹⁷ Tento stát se už dávno osvobodil od sovětského vlivu, a proto přeměny tu byly určovány především specifickými domácími faktory. Zatímco transformace systému se zde odehrála ještě relativně spořádaně, nacionální rozbroje mezi jednotlivými republikami a etniky vedly k rozpadu jednotného státu, který byl provázen krvavým násilím.

Dvě práce, které patří svým širším pohledem k nejzajímavějším ve sborníku, uvádějí události v „lidových demokraciích“ před zhroucením tamních diktatur do souvislosti s celoevropskou situací. Zatímco Manfred Görtemaker sleduje konec komunistického režimu v NDR v souvislosti se zahraniční politikou bonnské vlády,¹⁸ Peter Haslinger srovnává vývoj v zemích východního bloku a naznačuje, že události v Polsku a Maďarsku měly akcelerační vliv i na politickou atmosféru Německé demokratické republiky.¹⁹ Také Behrendsův příspěvek o politickém vývoji v Sovětském svazu²⁰ osvětluje vnější vliv Gorbačovovy reformy „shora“ na jednání elit v satelitních státech střední a východní Evropy, jejichž sebedůvěra byla v rozhodujících měsících otřesena nejen společenskou krizí, ale i rozpaky a nejistotou z mezinárodního vývoje a postojů Moskvy. Naproti tomu u občanů těchto zemí vyvolávala „perestrojka“ naděje na změnu a posilovala jejich odhodlání. Bez vyhlídky na pomoc sovětské armády se pak zdejší komunistické špičky už neodvážily podstoupit násilné střetnutí s masami protestujících obyvatel. Za Gorbačovových nástupců se však samo Rusko postupně vrátilo k dřívějšímu imperiálnímu násilí.

---

16 WEISS, Peter Ulrich: Traumatische Befreiung: Die rumänische Revolution von 1989/90 als unbewältigte Gewalterfahrung, s. 304–336.

17 CALIC, Marie-Janine: Der Zerfall Jugoslawiens und die Gewaltfrage, s. 384–400.

18 GÖRTEMAKER, Manfred: Der friedliche Umbau der europäischen Ordnung und die Bonner Politik, s. 230–254.

19 HASLINGER, Peter: Gewaltoptionen und Handlungslogiken im Revolutionsjahr 1989 in Ostmitteleuropa, s. 255–277.

20 BEHREND, Jan C.: Oktroyierte Zivilisierung: Genese und Grenzen des sowjetischen Gewaltverzichts 1989, s. 401–423.

Sborník *Rok 1989 a role násilí* podává přehledný obraz o střetu panujících komunistických stran se spontánními, nikým neplánovanými a žádným mocenským centrem neřízenými protesty obyvatelstva, které takzvané socialistickým diktaturám vypovědělo poslušnost. Publikované studie potvrzují, že násilí bylo konstitutivním prvkem systému, který oslabená ideologie v roce 1989 už nebyla s to trvale legitimizovat. V konfrontaci s neutěšenou situací nedostatečně prosperujících diktatur ztratila ideologie motivační sílu a stala se jen rutinní frází, která už v obyvatelstvu nenacházela dostatečnou podporu. Po zuby ozbrojené uniformované sbory, které měly tyto diktatury stále k dispozici, nedokázaly nakonec kvůli této vnitřní slabosti a nové sovětské politice zabránit rozpadu systému, jenž se po celá desetiletí prezentoval jako vláda pracujícího lidu. Názorové, hodnotové i citové odcizení vládnoucích aparátů vytvořilo hluboký příkop od potřeb společnosti, který už nebylo možno překlenout ani násilnými, ani politickými či sociálněpaternalistickými opatřeními. Sborník tak přispívá k vysvětlení nečekaně rychlého zhroucení režimů, které byly dlouhá desetiletí schopny udržovat obyvatelstvo v „hranicích diktatury“, jejíž pevnost se zdála neotřesitelná. Tematické vymezení „role násilí“ nechává ovšem stranou úlohu společnosti, jejíž demokratické složky se zásluhou své zvýšené aktivity v poslední fázi diktatury staly důležitým faktorem jejího překvapivě prudkého pádu.

Recenze

O věži, království a zmizelé spisovatelce

Jiří Křestán

PAPOUŠEK, Vladimír: *Věž a království: Olga Barényiová – studie o díle*. Praha, Filip Tomáš – Akropolis 2014, 176 stran, ISBN 978-80-7470-076-7.

Literární historik Vladimír Papoušek je profesorem v Ústavu bohemistiky Filozofické fakulty Jihočeské univerzity v Českých Budějovicích (v letech 2006 až 2010 tento ústav řídil) a současně působí jako děkan českobudějovické filozofické fakulty. Zabývá se především fenomény exilu, existencialismu a avantgard v moderní české literatuře, přitahují ho také problémy literární teorie. Vydal mimo jiné literárněhistorické biografie Egona Hostovského a Zdeňka Němečka, jako vedoucí autorského kolektivu rozčeřil zdejší hladinu svého oboru dvěma nekonvenčně koncipovanými svazky dějin české literatury ve dvacátém století.¹

Papouškova nejnovější biografická studie představuje bezesporu brilantní text. My, „obyčejní“ historikové, bychom si občas měli dopřát „luxus“ podobnou knihu si přečíst. Pro osvěžení, inspiraci, pro zamyšlení a poučení. Zorný úhel vědce pracujícího primárně s literárním textem se bude vždy lišit od toho našeho

---

1 PAPOUŠEK, Vladimír: *Egon Hostovský: Člověk v uzavřeném prostoru*. Praha, H & H 1996; TÝŽ: *Horizonty: Život a dílo Zdeňka Němečka*. Praha, Torst 2002; PAPOUŠEK, Vladimír a kol.: *Dějiny nové moderny: Česká literatura v letech 1905–1923*. Praha, Academia 2010; TÝŽ: *Dějiny nové moderny, sv. 2: Zlomy vertikál. Česká literatura v letech 1924–1934*. Praha, Academia 2014.

a ideální by bylo rozdílná vidění propojovat. Zatím je to spíše tak, že oba výzkumné světy si žijí vlastním životem a mezi nimi se pohybují v podstatě jen nepočtení výjimeční jedinci typu například Petra Čorneje. V centru Papouškova zájmu stojí analýza a interpretace textu. „V interpretaci jsou sledována jak specifika autorské poetiky, tak prvky, v nichž se konkrétní gesto psaní, respektive řeči spisovatele, dotýká vztahů, které cirkulují v dobovém diskursu či představují tlak, jenž mnohdy mimoděk ohýbá a modeluje zdánlivě svobodné a autonomní řečové akty spisovatele,“ upřesňuje svou intenci (s. 9). Autora zajímají stopy, jež zanechali spisovatelé „v prostoru řeči“, ve „sdílené paměti“ různých společenství lidí – od rodiny po národ (s. 11).

Vladimír Papoušek si uvědomuje jisté pnutí mezi analýzou, při níž dílo „je poměřováno jinými literárními texty sdílejícími stejný prostor“, a postupem, který poukazuje především na „spisovatelovu existenci jako takovou“ (s. 12), na jeho chování, koexistenci s jinými lidmi, na jeho preference a postoje sdílené (či nesdílené) s různými komunitami. Papoušek mluví o „neoddělitelnosti fyzického a sémiotického“, spisovatelův život a jeho dílo vnímá jako subtilní součást dobového diskursu. K tomu píše: „Kulturní paměť si nepředstavujeme jako nějaké mentální obsahy paměti jednotlivců nebo skupin, ale spíše jako soubor diskurzivních rámců, pravidel mluvení o věcech, jež jsou kulturním společenstvím používány, přičemž existují regulativy, které určují, co je k užívání hodnoceno jako prospěšné a co nikoli.“ (s. 13)

Olgu Barényiovou shledal Vladimír Papoušek v procesu analýzy jejího literárního díla (začíná od románu *Janka* z roku 1941)² jako zjev i ve své umělecké nevyrovnanosti a kolísavosti pozoruhodný. Rozebírá jednotlivá díla – romány, divadelní hry,³ povídky i eseje – na pozadí dobových ohlasů, které, řekněme rovnou, nebyly bezvýznamné. O Barényiové psali například František Götz či Antonín Matěj Píša. Papoušek citlivě nahmatává souvislosti její poetiky s literárním modernismem, s naturalismem i romantickým iluzionismem a existencialismem (srv. shrnutí na stranách 30–32, a zejména 136–141), jakkoli jsou přímé inspirace Barényiové obtížně doložitelné. V jádru jejího vnímání světa nalézá autor krajní individualismus, skepsi, ústící až v pocit nedůvěry a úzkosti. Paralely spisovatelčina díla s širším literárním prostorem vykresluje Papoušek přesvědčivě a se znalostí kontextů (ibsenovskou metaforu o snové věži a příslibeném království ostatně postavil do titulu své knihy), byť při některých, zejména obecnějších paralelách poněkud zjednodušuje (srv. například opakované a z hlediska tématu knihy celkem nadbytečné srovnání protektorátní kultury s tou „normalizační“ o několik desítek let později na stranách 25 a 27). Potud ovšem nechtě zní převážně chvála, jež však musí poněkud poblednout v momentu, kdy se Papoušek jme přesvědčovat čtenáře, že „o životě Olgy Barényiové existuje dosud jen minimum informací“ (s. 9)

2 BARÉNYIOVÁ, Olga: *Janka: Román*. Praha, Sfinx – Bohumil Janda 1941.

3 Připomeňme, že divadelní kusy Olgy Barényiové byly uvedeny za války v Praze v Národním divadle, v Komorním divadle a v Městském divadle na Poříčí.

a zjistit se o ní dá „jen o málo víc, než obsahují již publikovaná fakta“ (s. 30),⁴ takže pro něho představuje „jednu z nejzáhadnějších postav své doby“ (s. 18).

Ve skutečnosti se dostáváme k místu, kde literární vědec stanul jako příslovečný solný sloup. Na rozdíl od Lotovy ženy se – neohlédl.⁵ Problém s výzkumem pramenů k životu tajemné spisovatelky se jeví totiž zcela opačný, a to velké množství a nepřehlednost archivních dokumentů o ní a osobách jí blízkých. Již jen zběžné prolistování spisů Policejního ředitelství v Praze a jeho zpravodajské ústředny, ministerstva vnitra či Zemského úřadu v Praze, uchovaných v Národním archivu, nám předestře téměř neuvěřitelný příběh, který ovšem patrně není prost nepřesností, ba záměrných mystifikací.

Spisovatelka, již po dlouhých letech vrátil do kontextu české literatury Robert B. Pynsent⁶ a jejíž kontroverzní dílo *Pražský tanec smrti* vyšlo nedávno v češtině,⁷ k sobě připoutala zájem veřejnosti nakrátko již v roce 1931, kdy byla ve Vídni souzena jako „česká Greta Garbo“ pro údajnou špionáž ve prospěch Československé republiky – tehdy ovšem jako „filmová a divadelní herečka“ Luisa Halvaxová, jež rafinovaně uvedla falešné rodné jméno Vagincová.⁸ Referent *Lidových novin* nám zachoval portrét „hezké, zajímavě blede blondýny“, jež vstoupila jako obžalovaná před kmetský soud: „Je to žena prostřední postavy, slabá, s hezkou tvář a působí úplně zhrouceným dojmem. Tváře jsou vpadlé, takže jí vystávají lícní kosti, křeč zmítá chvílemi slabým tělem a hlava s dlouhými kadeřemi se silně třese.“ A citoval i z drsného posudku lékařů-znalců: „Halvaxová je hysterická lhářka,

4 Informačně sevřený portrét Olgy Barényiové uveřejnil jako slovníkové heslo Petr Šisler (FORST, Vladimír a kol.: *Lexikon české literatury: Osobnosti, díla, instituce*, sv. II/1: H–L. *Dodatky A–G*. Praha, Academia 1993, s. 1263 n.). Šisler vychází z domněle autobiografických reflexí v jejím díle, zdůrazňuje ovšem hypotetický charakter možných závěrů.

5 Nepodezírám Vladimíra Papouška z apriorní neochoty navštěvovat archivy. Třeba měl jen smůlu, že nenarazil na tak obratnou archivářku, jakou je Renata Purnochová z badatelny Národního archivu, která mně a vzápětí dalším badatelům proklestila cestu labyrinty archivních dokumentů tím, že propojila řadu jmen, jimiž disponovala jedna a táž osoba. Za konzultaci jsem vděčný též Jiřímu Novotnému z Národního filmového archivu, který se mohl Barényiové ve svém výzkumu věnovat zevrubněji. Výsledky společného bádání s Dušanem Hüblem představili na scénickém semináři „Olga Barényi: Zde jest vše marné?“, provedeném v Praze ve Vile Štvanice dne 31. října 2015. Semináře se zúčastnil i autor recenzované knihy.

6 Srv. PYNSENT, Robert B.: Sentiment, sarkasmus a silná žena: Úvod k českému dílu Olgy Barényiové. In: TÝŽ: *Ďáblové, ženy a národ: Výbor z úvah o české literatuře*. Praha, Karolinum 2008, s. 423–440. Původně vyšla studie anglicky v časopise *Germanoslavica: Zeitschrift für germano-slawische Studien*, roč. 7 (12), č. 1 (2000), s. 71–83. Pynsentovi přiznává Papoušek iniciaci svého zájmu o Barényiovou (s. 9 recenzované knihy).

7 BARÉNYIOVÁ, Olga: *Pražský tanec smrti: Ze dnů „osvobození“ v roce 1945*. Praha, Plus 2012. V německém originále vyšla kniha v roce 1958 (viz pozn. 23).

8 Srv. článek „Greta Garbo a rakouský důstojnický čekatel“, otištěný v *Lidových novinách* 6. března 1931 (ranní vydání, s. 6). Výstřižky jiných článků a související spisy k této špiónážní aféře jsou uloženy v pražském Národním archivu (dále jen NA), fond (f.) Zemský úřad v Praze – prezidium, karton (k.) 641, signatura (sign.) 207-641-4.

nejvýš nevěrohodná. Její předchozí život ukazuje, že není schopna pocítiti lásku k muži.⁹

V následujícím čísle *Lidových novin* si již čtenáři mohli přečíst informaci o osvobozujícím rozsudku nad touto ženou, toužící svým údajným vyzvědačstvím imponovat švarnému rakouskému důstojnickému čekateli Franzu Brandnerovi. Ten ji ovšem udal veliteli. Soud dal za pravdu znalcům, kteří prokázali respekt k československé rozvědce: „Nelze ... míti za to, že náčelník výzvědné služby by měl tak malé znalosti lidí, aby užíval pro tyto účely nevhodné hysterické osoby.“ S Halvaxovou, uslzeně děkující předsedovi soudu, dvornímu radovi Kubeschovi, se tento rozšafný muž loučil slovy: „Jen se brzy zotavte z této aféry a nedělejte příště žádné komedie ani v lásce, ani v životě.“¹⁰

Dcera šestatřicetiletého kroměřížského bednáře Aloise Voznici a jeho stejně staré manželky Anny, rozené Korčíanové, se narodila 4. července 1905 (tedy o pět let dříve, než později uváděla) a při křtu dostala jména rodičů – Aloisia Anna.¹¹ Než za druhé světové války zazářila na protektorátním literárním nebi, žila dobrodružným a dosti neurovaným životem. Neúspěšné manželství s bratislavským architektem a novinářem, Němcem Ferrym Halvaxem, podle jistých náznaků antisemitou a sympatizantem Adolfa Hitlera již před jeho nástupem k moci,¹² následné intimní přátelství s klavíristou Ludvíkem Vogelem,¹³ jenž nakonec za druhé světové války zahynul jako oběť rasové nenávisti,¹⁴ psychologické problémy ústící v opakované pokusy o sebevraždu, kontakty s uměleckými kruhy (studovala dramatický odbor na pražské konzervatoři¹⁵ a spolupracovala mimo jiné s režisérem Jiřím Frejkou), to a ještě více poddhalí usilovný badatel – leč bude muset každíčký detail trpělivě ověřovat, neboť atraktivní mystifikátorka mohla uvést v omyl i jinak spolehlivé úředníky.

Spisy týkající se šetření podle „malého dekretu“ prezidenta republiky, které by měly být zachovány v Archivu hlavního města Prahy,¹⁶ i další dokumenty, uložené především v Archivu bezpečnostních složek, by měly prozradit to podstatné o chování Olgy Barényiové za okupace i o jejím soužití s druhým manželem, Antonem Gerstbergerem, podle Papouška sudetským Němcem (ve skutečnosti rodákem ze Slezské Ostravy), antisemitou a příslušníkem SS (doopravdy spíše SA).¹⁷

9 Greta Garbo a rakouský důstojnický čekatel. Zpráva je podepsána šifrou „E“.

10 Greta Garbo a rakouský čekatel: Domnělá československá vyzvědačka osvobozena. In: *Lidové noviny* (7.3.1931), ranní vydání, s. 4.

11 Srv. zápis v matrice narozených v Moravském zemském archivu v Brně (dále jen *MZA Brno*), f. Římskokatolický farní úřad Kroměříž – sv. Mořic, N 1888–1911, folio 292.

12 *NA*, f. Ministerstvo vnitra I – prezídium, k. 706, sign. 225-706-24.

13 *Tamtéž*, k. 968, sign. 225-968-2, folio 150–184; *tamtéž*, f. Policejní ředitelství v Praze II – prezídium – 1931–1940, sign. 42/H-6/14, folio 29.

14 Ludvík Vogel, narozený 12. září 1901, zahynul ve vyhlazovacím táboře v Rize 9. ledna 1942 (viz KÁRNÝ, Miroslav a kol. (ed.): *Terezínská pamětní kniha: Židovské oběti nacistických deportací z Čech a Moravy 1941–1945*. Praha, Melantrich 1995, sv. 1, s. 169).

15 Srv. *NA*, f. Policejní ředitelství v Praze II – prezídium – 1931–1940, sign. 42/H-6/14, folio 3 n.

16 *Archiv hlavního města Prahy*, f. „Malý dekret“, sign. 36-88H a 36-14562.

17 O něm viz s. 7, 42 a 106 recenzované knihy, v níž se ovšem užívá podoba jména Gerstenberger.

Možná pochopíme, proč se Barényiové, od roku 1940 disponující říšskoněmeckým občanstvím, po válce nezastali někteří čeští přátelé a známí (otázku klade Papoušek s jistou výčitkou na straně 8)¹⁸ a proč se sama po roce 1945 demonstrativně rozešla s národem, z něhož vzešla a jehož jazykem do té doby psala.¹⁹ Snad se dovíme něco bližšího o traumatu, jež ve dnech po osvobození zažila.²⁰ Její německy psaná tvorba po roce 1945 měla podle Papouška umělecky sestupnou tendenci a vyznačovala se antisemitskými a protislovanskými motivy i zaujatou kritikou „českého divoštví“.

Olga Barényiová (od roku 1942, tedy od roku atentátu na zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, Olga Barényi; poslední knihu signovala jménem Olga von Barényi²¹) je jen jednou z bytostí, jež obývaly křehké tělo kroměřížské rodačky – jako jí byla například učitelka hudby a umělkyně Olga Bělská, zaměstnaná ve Slovenském národním divadle v Bratislavě, nebo vyzvědačka vystupující pod identitou baronky Yvonne Aranay, kdybychom si měli vybrat jen další dvě z palety jí užívaných jmen, zvukově nejvíce připomínající její jméno nejproslulejší. Přinese odhalení skutečného života Olgy Barényiové devaluaci Papouškovy knihy? Nedomnívám se, že se tak musí stát, jeho analýza literárních kontextů si uchová svou nespornou cenu. Jen některé otázky budou zodpovězeny (například se potvrzuje její znalost bratislavského prostředí i její kontakty s českou avantgardou, vysvětlí se její záliba ve špionážních motivech, mrazivé autenticity nabývají její líčení pocitů lidí uvažujících o sebevraždě), jiné odpadnou.

Vyvane především kruciální otázka po možnosti včlenění „Maďarky nebo Němky nebo obojí“²² a „sirotka se šlechtickými kořeny“ (s. 141), „cizinky píšíci velmi dobře česky“ (s. 47) do české literatury – dcera z rodiny živnostníka z Kroměříže (narození v neexistující maďarské obci Kresir²³ je jen její další mystifikací), již na svět zlomyslností osudu přivedla porodní bába Marie Čechová, k dovršení

18 Robert B. Pynsent naopak uvádí, že Barényiová byla s pomocí českých přátel (jmenovitě uvádí spisovatelku Olgu Srbovou) propuštěna a přepravena do Rakouska (PYNSENT, R. B.: *Sentiment, sarkasmus a silná žena*, s. 425).

19 Svou zášť vůči Čechům přenesla Barényiová i do prostředí československé pouťorové emigrace, jak o tom svědčí její ironické poznámky o Ferdinandu Peroutkovi či Pavlu Tigridovi (srv. s. 128 recenzované práce).

20 Pokud by opravdu Barényiová prošla internací na strahovském stadionu, jak uvádí Papoušek (s. 122), pak opravdu nelze traumatizující zážitky vyloučit. V pramenech ovšem její internaci na Strahově doložit nelze.

21 Jde o její dílo *Nicht wundern, nur... Ernst, Ironie und Satire. Glossen zur Zeit*, jehož vydání klade Papoušek do roku 1975 (vyšlo bez vřočení v nakladatelství Hohe Warte v bavorském Tutzingu).

22 Na straně 6 recenzované knihy uvádí Papoušek bez odkazu na prameny: „Otec Olgy Barényiové byl zřejmě Maďar a matka Němka.“

23 Uváděný název Kresir nápadně připomíná německý název Kroměříže – Kresier. Lze posloužit ještě jiným vybájeným místem narození spisovatelky v Maďarsku – Trevis, uvedené v lustrační kartotéce Archivu bezpečnostních složek, je patrně převzato z knihy Barényiové *Prager Totentanz*, vydané v mnichovském nakladatelství Schild-Verlag v roce 1958.

všeho v roce 1921 přestoupila od římskokatolické církve k Církvi československé.²⁴ Na tomto místě je nutno říci, že Papoušek přece jen vycítil, že příběh o německo-maďarském původu Barényiové stojí poněkud na vodě. Povšiml si patrných českých aluzí v jejím díle, zatímco „reflexe německých reálií, umění či kultury se tu nevyskytují“ (s. 53).²⁵ Nenechal svůj estetický cit oslepit dojemným příběhem o cizince-aristokratce, která se přimkla k české kultuře a která byla zasažena bestiální brutalitou Čechů na konci války,²⁶ takže potom z jejího diskurzu zmizely hodnoty „demokracie a pokrokového humanismu“ (s. 121). Papoušek si od díla Barényiové zachovává kritický odstup. I v některých jejích dílech umělecky kvalitnějšího (válečného) období shledává „balancování na hranici kýče, variace komerčních dobových postupů, melodramatickou přexponovanost“, jež poněkud znehodnocují pozitiva její tvorby, jakými jsou například „schopnost naturalistické zkratky, sarkasmu, ironie a antiiluzivní skepse“ (s. 63).

Otázka osobní identity spisovatelky odhalením její skutečné fyzické totožnosti pochopitelně nezmizí, jen dostane novou dimenzi. Nakladatelstvím Akropolis velmi hezky graficky vypravená kniha, vybavená jmenným rejstříkem, bibliografickou a obrazovou přílohou, zůstane dílem zajímavým pro literární vědce i pro „obyčejné“ historiky a archiváře. Ti ovšem budou velmi ostražití vůči faktům, jež jsou v ní obsažena, zvláště v těch případech, kdy je autor přejímá od své hrdinky. Například „bělogvardějský“ „profesor Bek“, který byl odvečen z Prahy příslušníky jednotky SMERŠ (*Smert špionam!*) v květnu 1945 do Sovětského svazu (s. 125), byl asi ve skutečnosti literární historik a lektor ruštiny Alfréd Ljudvigovič Bém.²⁷ Nebyl myslím ani bělogvardějcem, ani profesorem.

Lidé v minulosti spřádali ve věžích, jež si stavěli, své sny o zaslíbeném království, a my, kteří o nich píšeme, děláme mimoděk totéž. Jinak tomu být asi nemůže. Problém „mizení, opětovného zjevování i trvání“ spisovatele a jeho díla, jak jej Vladimír Papoušek nastoluje hned v úvodu své práce (s. 7), je opravdu závažný, vzrušující, dalekosáhlý a propojuje různé, i vzdálené epochy lidské civilizace. Jen nám spisovatel nemůže zmizet proto, že nám uniknou existující archivní prameny o jeho životě. „Věci nejsou mrtvé. Žijí s námi. Radují se s námi. Trpí s námi,“

24 MZA Brno, f. Římskokatolický farní úřad Kroměříž – sv. Mořic, N 1888-1911, folio 292.

25 Na straně 126 Papoušek píše: „Knihy odkazují k maďarským kořenům, ale nikoli k čemukoli německému.“

26 S nedůvěrou přijímá Papoušek literární obrazy Barényiové z „apokalyptických dnů pražského povstání“, kdy Čechy postihlo „cosi jako náhlé šílenství“, například „obrazy křičících nemluvnat přibíjených na vrata jako netopýři nebo německých pejsků, jimž jsou usekávány tlapičky, aby je nemohli zvedat k nacistickému pozdravu“. Kriticky přitom zaznamenává „neschopnost vypravěčky přisoudit německé straně jakoukoli odpovědnost“ (s. 122).

27 K němu srv. DANDOVÁ, Marta: *Alfréd Ljudvigovič Bém (1886–1945): Literární pozůstalost*. Praha, Literární archiv Památníku národního písemnictví 1985; BUBENÍKOVÁ, Miluša – VACHALOVSKÁ, Lenka: *Alfréd Ljudvigovič Bém (1886–1945?): Bibliografie*. Praha, Národní knihovna ČR 1995. Viz též BEM, Alfred Ljudvigovič – SREZNĚVSKIJ, Vsevolod Izmajlovič: *Perepiska 1911–1936*. K vydání připravili Miluša Bubeníková a Andrej Nikolajevič Gorjainov. Brno, Masarykova univerzita – Slavistická společnost Franka Wollmana 2005.

napsala Olga Barényiová v jednom ze svých románů.²⁸ Ani mrtví nejsou mrtví. Neobyčejná žena se hrála svou poslední komedii, její mystifikace ožila a po dvě desetiletí bloumala prostorem české literární vědy. Nebylo to jistě nadarmo. Snad její poslední „aféru“ i tyto řádky přijme s humorem i Vladimír Papoušek. Přejme Olze Barényiové její poslední úspěch. Opona padá...

28 BARÉNYIOVÁ, Olga: *Sedmé dveře*. Praha, Sfinx – Bohumil Janda 1943, s. 27.

Recenze

Průvodce protektorátní módou

Petr Tolar

BURIANOVÁ, Miroslava: *Móda v ulicích protektorátu: Život – oděv – lidé*. Praha, Národní muzeum – Grada 2013, 286 stran, ISBN 978-80-7036-397-3 a 978-80-247-5020-0.

Závěr roku 2013 přinesl několik očekávaných knižních novinek, které se věnovaly historii Protektorátu Čechy a Morava. Nejvýrazněji byla zviditelněna kniha Jiřího Padevěta *Průvodce protektorátní Prahou*,¹ jíž se dostalo náležité pozornosti médií. Již poněkud menšího ohlasu se dočkala zajímavá publikace Miroslavy Burianové *Móda v ulicích protektorátu*. Práce, která se více než zmiňovaný průvodce věnuje protektorátní každodennosti, nese výstižný podtitul *Život – oděv – lidé*. Její autorka je zaměstnána v Archivu Národního muzea v Praze jako kurátorka osobních fondů dvacátého století a sbírky moderního textilu oddělení novodobých českých dějin. Z obou sbírek také náležitě čerpá, když zvláště na příkladech z osobních fondů protektorátních ministrů (ponejvíce z fondu ministra zemědělství Adolfa Hrubého v Národním archivu) ilustruje oblékání movitějších obyvatel protektorátu.

Řízené hospodářství a „život na přiděl“ reflektovala už nejedna práce o protektorátu, avšak až na výjimky se vedle popisování potíží se zásobováním potravinami spokojili historikové s konstatováním, že obdobně těžká situace byla i v oblasti

---

1 PADEVĚT, Jiří: *Průvodce protektorátní Prahou: Místa – události – lidé*. Praha, Academia 2013.

oděvnictví a obuvnictví a že i zde se vydávaly přidělové lístky. O tom, že tyto ne-snáze naprostá většina obyvatel protektorátu (samozřejmě především ženy) řešila přešíváním starších oděvů a podobnou vlastní výpomocí, pak nalézáme zmínky ve vzpomínkách pamětníků. Avšak širší pohled nejen na řešení problémů s nedostatkem látek, vlny či kůže, ale také na omezený, byť stále fungující oděvnický a obuvnický průmysl na protektorátním území, v české historiografii chyběl. Bez větší nadsázky tak lze knihu Miroslavy Burianové označit za počín, který vyplnil jedno z příslovečných bílých míst v poznávání protektorátní minulosti.

Kniha sestává z osmi částí, z nichž většina se dále dělí do podkapitol. V úvodu autorka obhájí svůj výběr tématu protektorátní módy. Poukazuje především na to, že jakkoliv byla doba trpká, přinášela starosti se zásobováním či nutila řadu lidí svádět každodenní boj o existenci, stále se žilo „a šilo“. K běžné realitě tak patřilo i shánění slušného oblečení a nepomýjela ani snaha udržovat krok s módními trendy. Autorka upozorňuje i na další práce, které se protektorátní módy dotkly, těch však není mnoho a vesměs se jedná o krátké zmínky v dílech s širším časovým nebo tematickým vymezením. Doposud nejsoustavněji se protektorátnímu oblékání věnovala Eva Uchalová v kapitole „Ze starého nového“, která je součástí publikace *Česká móda 1940–1970* od historičky módy Konstantiny Hlaváčkové.² Inspiraci nachází autorka i v literatuře o protektorátní všednosti, ať už se jedná o historická pojednání,³ nebo obrazové publikace.⁴ Ostatně o důležitosti fotografie jako jednoho ze základních pramenů pro svou knihu se autorka zmiňuje také s ohledem na to, že právě díky fotografiím z „ulic protektorátu“ můžeme sledovat, jak se ženy vypořádávaly s módními trendy v reálném životě. Právě to, že se nosilo něco jiného, než co doporučovaly dobové módní magazíny, je také jistým znakem doby.

První kapitola „Co protektorát dal a vzal“ je jakýmsi obecným úvodem k protektorátnímu oblékání. Neutíká k podrobnému popisování módních trendů či způsobů tvorby oděvů, ale pokouší se nastínit, jaké byly možnosti protektorátních žen (a mužů) při shánění oděvů, obuvi, látek či jiných surovin. Nejprve se autorka věnuje postavení ženy od počátku dvacátého století a změnám, které do něj vnesla druhá světová válka. Nejde jen o totální pracovní nasazení žen i mužů, ale i již zmíněnou neutěšenou situaci v zásobování a shánění zboží a také o působení nacistické ideologie a jejího vzoru ženy. Představeny jsou největší a nejvyhlášenější textilní a obuvnické závody, módní salony a obchodní domy. Všechny samozřejmě vznikly před válkou a za protektorátu jich ubylo. Přesto si ty hlavní udržely své jméno a pozici na (zmenšeném) protektorátním trhu, třebaže ani jim se nevyhnul nedostatek surovin. Řada z nich musela být uzavřena kvůli židovskému původu jejich majitelů, některé byly arizovány a fungovaly s pozměněným názvem i nadále.

2 HLAVÁČKOVÁ, Konstantina: *Česká móda 1940–1970: Zrcadlo doby*. Praha, Olympia – Uměleckoprůmyslové muzeum 2000. Péčí stejných institucí vyšla kniha v témž roce i anglicky.

3 GEBHART, Jan – KUKLÍK, Jan: *Dramatické i všední dny protektorátu*. Praha, Themis 1996.

4 UHLÍŘ, Jan Boris: *Protektorát Čechy a Morava v obrazech*. Praha, Ottovo nakladatelství 2008.

Citovány jsou reklamní slogany firem (ostatně jako i dál v knize), ze kterých lze s úsměvem vyčíst vychvalování výrobků z náhražkových materiálů.

Módní aktuality přinášely i během okupace dámské časopisy a módní žurnály, ale jak autorka dodává, postupně se přeorientovaly v zahraničních inspiracích. Pozici Paříže přejímal stále více Berlín, výjimečně pak spojenecký Řím. Stále častěji se v žurnálech objevovaly tipy na úpravu starších šatů a prodlužování jejich životnosti. Samozřejmě i těchto módních časopisů znatelně ubylo, což souviselo nejen s vynuceným snížením pozornosti na oblast módy a odívání, ale i s hospodařením s papírem. V první kapitole je také přínosně nastíněno fungování přidělového hospodářství při nákupu oděvů, obuvi a látek, což je velice důležité i pro další výklad.

Ve druhé kapitole „Z nemožného možné“ autorka přechází ke změně módních trendů a způsobů zhotovování oblečení. Samozřejmě, vše se odvíjí od módy první republiky, jelikož oblečení obyvatel protektorátu většinou pocházelo ještě z jejího šatníku. Pánská garderoba s tím měla menší potíže než dámská. Ovšem předválečné oděvy bylo možné oživit přešitím, dekorováním a zkombinováním s jinými kusy látek či starších oděvů. Podíváme-li se na dobové fotografie, které dokumentují odívání obyvatel ve všedních dnech, můžeme na dámských a dětských oděvech často pozorovat právě kombinování látek různých barev i vzorů. Odráží to nápaditost protektorátních žen, které nalézaly inspiraci v dobových módních časopisech, jako byla například *Eva*, *Vkus* či *Hvězda*. Jejich základní přehled nalezneme právě zde. Závěr kapitoly patří obuvi, především jednomu jejímu typu, který se pro protektorátní období stal typickým – dřeváčkům. I když se jednalo o náhražkový výrobek, stal se z něj fenomén. Všechny významné obuvnické podniky začaly tyto boty s úspěchem nabízet. A například dřeváčkům od firmy Bata dělaly reklamu i nejznámější protektorátní filmové herečky Lída Baarová nebo Nataša Gollová. Autorka se ovšem nevěnuje pouze obuvi s dřevěnou podrážkou, zmiňuje výrobu tradiční kožené obuvi i oblíbené zimní válenky a meltonky.

Po právu nejobsáhlejší je kapitola třetí, „Oděv pro dny všední“. Začíná od prádla – spodního, na spaní, dámských punčoch – s navazujícím popisem tehdejší péče o pokožku. Díky podobným krátkým exkurzům mimo oblasti samotného oblékání, které najdeme ve většině podkapitol, se záběr knihy zřetelněji rozšiřuje na protektorátní každodennost. V podkapitole „Domov ze zbytků“ je řeč nejen o domácím oblečení, ale poněkud nečekaně také o bytovém textilu – přehozech, ubrusech, potazích a dalším funkčním i dekoračním textilním vybavení interiérů. Zde autorka registruje i domácí aktivitu, která je s dějinami protektorátu neodmyslitelně spjata – poslech rádia. A to jak oficiálního protektorátního Českého rozhlasu, tak zakazovaného zahraničního vysílání. V podkapitole „Do města na nákupy“ se čtenář dozvídá o možnostech nakupování, fungování přidělového trhu i o protektorátních platidlech.

Okupace a válka s sebou přinesly zavedení pracovní povinnosti pro všechny dospělé obyvatele protektorátu. Podobně jako během první světové války byly ženy zaměstnávány ve stále více profesích vyhrazených do té doby mužům. Této tendence si všimli protektorátní filmoví tvůrci a zachytili ji například ve snímku režiséra Václava Kubásky *Ženy u benzínu* z roku 1939. Ženy začaly ve svých zaměstnáních

nosit uniformy, z nichž nejtypičtějším se staly stejnokroje listonošek, průvodčích, řidiček, ale i vrátných. Vedle uniforem musely některé ženy nosit jako pracovní oděv i montérky, které přímo vycházely z oblečení mužského. Autorka se v další podkapitole ovšem nevěnuje pouze pracovnímu oblečení žen, ale zmiňuje se v menší míře i o mužském pracovním oděvu. Ten se sice oproti předválečné době nikterak nezměnil, ale oblékalo jej stále větší procento protektorátních obyvatel.

O dětském odívání pojednává podkapitola „Robátka, caparti a žabec“. Zde zaujmou kupříkladu zmínky, že ke zhotovení oblečení pro malé děti se využívaly ve velkém obnošené oděvy po dospělých, které procházely výraznými úpravami. Tak se například ze staršího pánského saka mohla stát dívčí sukénka. Stejně tak se dočteme o rozplétání starších vlněných oděvů, především svetrů, z jejichž vlny se pletly nové. V tom protektorátním hospodyňkám pomáhaly dobové časopisy, které tyto postupy doporučovaly s ohledem na všeobecné šetření.

Samostatná podkapitola byla vyčleněna pro jeden druh dámského oděvu, který během čtyřicátých let získal velkou oblibu. Jde o dvoudílný kostým. Právě možnost střídání více halenek, blůz a košilek s jednotnou sukni a sakem se ukázala jako velmi praktická, především pro ženy zaměstnané v administrativě. Dále se kniha věnuje dámským kabátkům a pláštům do deště a nepohody stejně jako kloboukům, baretům, šátkům i dalším doplňkům. Autorka zde zdůrazňuje vysokou bodovou hodnotu kabátů v přidělovém systému, což znamenalo, že se majitelky musely o své kabáty (ostatně jako o všechny oděvy) náležitě starat, aby prodloužily jejich životnost.

Zkrátka nepřichází ani letní oblečení – plavky, šaty k vodě, plátěné boty, slaměné klobouky – a sportovní úbory (včetně pánských). V příslušné podkapitole jsou popsány i protektorátní podmínky pro sportování a nechybějí zde informace o Kuratoriu pro výchovu mládeže v Čechách a na Moravě, ale také o protektorátních ligách nejoblíbenějších sportů – kopané, házené a hokeje. Jak autorka podotýká, území protektorátu zůstalo bez většiny horských oblastí, které se nacházely v zabraném pohraničí. Tím byli protektorátní lyžaři připraveni o ideální možnosti pro zimní radovánky, což si všemožně snažili vynahradit například v Brdech, ale i na všech vyšších kopcích, často hned v nejbližším okolí měst.

Daleko okázalejšímu, především dámskému oblečení pro výjimečné příležitosti je věnována čtvrtá kapitola „Oděv pro dny sváteční“. První její část zřejmě řadu čtenářů překvapí. Zabývá se totiž inspirací lidovými vzory a národní tradicí v protektorátním odívání. Lidový kroj můžeme vidět na řadě dobových fotografií ze slavnostních akcí na venkově. Autorka zdůrazňuje i méně známý fakt, že oděvy s národními lidovými motivy začaly nosit i městské ženy, a dokonce je popularizovaly módní žurnály, které přinášely návody a tipy na jejich dekoraci. Podle toho se zařídily i galanterie. Jak autorka upozorňuje, jednalo se o snahu vytvořit jakýsi nový „městský lidový kroj“. Tento oděv se nazýval *svérázový* a dnes bychom jej v současných módních inspiracích těžko hledali. Patřilo by se však také zmínit, že vůbec nejčastěji si lidé brali na sebe lidový kroj až při vítání osvobozeneckých armád a oslavách nově nabyté svobody.

Podobně jako poslech rozhlasu patřila mezi typické činnosti obyvatelstva protektorátu ve volném čase návštěva biografů a divadel. Lidé hledali v tomto druhu zábavy odreagování od složitých životních poměrů, a tak se největší popularitě těšily veselohry a díla inspirovaná národní historií. Co si na tyto návštěvy oblékaly protektorátní dámy a slečny, dovídáme se z podkapitoly „Do divadla a biografu“. V dalších dvou oddílech se s Miroslavou Burianovou ocitáme ve společnosti a na plesech. Pro valnou většinu protektorátních žen sice zůstávaly šaty pro takové příležitosti pouze lhbivým tématem módních magazínů, přesto jim tento tisk věnoval velkou pozornost a za vzor si bral především fotografie protektorátních hereckých hvězd ze slavnostních akcí. Dívky se je mohly pokoušet napodobovat alespoň během tanečních kurzů, než došlo k jejich úplnému zákazu. Na tomto místě je také zmíněna péče o vlasy a dámské módní účesy.

Závěr kapitoly sleduje rozšíření nákladných, ale přesto velmi žádaných módních doplňků – kožichů a kožešin. Ženy je leckdy vlastnily ještě z předválečné doby, případně mohly levněji sehnat výrobky z náhražkových kožešin (například králíčí, veverčí nebo tchoří). Přesívání a kombinování se nevyhnuo ani kožichům, a tak se ve velkém objevovaly dámské kostýmy a kabátky s kožešinovými límci a dekoracemi na lemech nebo klopách kapes, na ramenou či na manžetách. Preferována byla kožešina s nízkým chlupem. Zde našla autorka také prostor pro zmínku o protektorátních sbírkách teplého oblečení pro německé vojáky bojující na východní frontě „za Evropu“.

Pátá kapitola již neupírá pozornost toliko na většinovou populaci, jak napovídá její název „Neobyčejné dámy“. Právě v její první podkapitole „Mimořádný oděv“ nalezneme zmínku o oblečení takzvaných *potápek* a *bedel*. Jistě by nebylo na škodu, kdyby protektorátní jazzová subkultura dostala v knize větší prostor. Právě styl oblékání byl totiž pro „potápy“ a „bedly“ příznačný. Dalším oděvem pro speciální příležitosti je svatební šat. Zde si autorka všímá i svatebního oblečení protektorátních hereček (a herců), přičemž připomíná oblibu svatebních jízd zvláštních tramvajových vozů. Jak známo, počet uzavřených sňatků se během okupace zvýšil, což autorka vysvětluje možností úniku před totálním válečným nasazením.

Téměř ve všech kapitolách a podkapitolách se vyskytují informace, jak ten či onen oděv nosily protektorátní hvězdy stříbrného plátna. Právě na nich lze nejlépe ilustrovat některé módní trendy. Autorka přitom zdůrazňuje, že jejich oblečení ve filmech koresponduje s jejich reálným šatníkem, neboť na natáčení si herečky obvykle nosily svou vlastní garderobu. Výjimkou byly historické kostýmy (například Lídy Baarové ve filmu *Dívka v modrém*, který natočil Otakar Vávra podle literární předlohy Felixe de la Cámara), většinu společenských toalet si ale musely opatřovat samy (jako Adina Mandlová ve filmu Martina Friče *Kristián*), například v salonu Hany Podolské, kde Mandlová (a další herečky) působila i jako modelka. Právě Adinu Mandlovou staví autorka nejčastěji na scénu, včetně citací z jejích vzpomínek (zřejmě i proto, že se v depozitu Národního muzea dochovalo několik jejích oděvů). Nezapomíná ale ani na další známé filmové herečky – Natašu Gollovou, Lídu Baarovou, Hanu Vítovou, Elišku Pleyovou, Jiřinu Štěpničkovou nebo Růženu Šlemrovou.

Velmi zajímavou sondu nabízí podkapitola „Hledá se první dáma“, která se poohlíží za nejdříve postavenými ženami Protektorátu Čechy a Morava. Po boku ovdovělého prezidenta Emila Háchy stála po celou dobu jeho dcera Milada Rádlová. Zde autorka upozorňuje na obdobnou situaci, která nastala krátce po vzniku Československé republiky, kdy roli první dámy převzala dcera Tomáše Garrigua Masaryka Alice. Vedle dcery prezidenta bylo možné za první dámu považovat také manželku říšského protektora Marii Augustu svobodnou paní von Neurath. Lina Heydrichová, manželka prvního zastupujícího říšského protektora Reinharda Heydricha, si podle Burianové nechávala šít šaty v nejluxusnějším protektorátním módním salonu Rosenbaum, jehož původním majitelem byl Žid Oldřich Rosenbaum. Po atentátu na jejího manžela se již na veřejnosti neobjevila jinak než v černé. Druhým zastupujícím říšského protektora se stal Kurt Daluege a s ním přijela do Prahy jeho žena Käthe. Ale podobně jako manželka posledního říšského protektora Wilhelma Fricka Margarete se na veřejnosti často neobjevovala, a tak jim autorka nevěnovala větší pozornost. Více se rozepisuje o druhé manželce státního tajemníka (a později státního ministra) Karla Hermanna Franka. Jak dodává, Karola Franková byla přesným opakem svého muže a je vnímána v pozitivním světle jako nezúčastněná osoba: nebyla zapálenou nacistkou, uměla česky, byla vzdělaná, a také krásná a elegantní. Zatímco o Miladě Rádlové se v knize dozvíme převážně informace z jejího života, v případě Karoly Frankové a Liny Heydrichové nahlédneme spíše do jejich garderoby.

Nevelké zastoupení v knize má pánská móda, a to v kapitole „Nevšední pánové“. Obecně lze říci, že pánskému oblékání autorka věnovala nepoměrně menší pozornost než módě dámské. Snad se tento dojem vnucuje hlavně mužskému čtenáři, ale i tak by větší genderová vyváženost byla ku prospěchu.

První podkapitola „Stejnokroje versus móda v odboji po ‘anglicku’“ není z pera Miroslavy Burianové, ale Zdeňka Špitálního z Vojenského historického ústavu v Praze. Okrajově představuje uniformy, které bylo možné vidět na protektorátních ulicích, především ale přibližuje oděv, který měl přesně opačnou funkci – nikoliv upoutat a jasně definovat příslušnost k některé složce, ale zapadnout do šedé masy obyčejných obyvatel protektorátu. V takovém oblečení se pohybovali českoslovenští parašutisté Zvláštní skupiny D, vyslaní do protektorátu k plnění speciálních úkolů. Mezi nejznámější patří bezpochyby výsadek Anthropoid, jehož příslušníci uskutečnili atentát na Reinharda Heydricha. Právě dochovaný tmavý oblek Jana Kubiše poskytuje konkrétní příklad oblečení, jaké tito parašutisté v protektorátu také nosili. Autor zmiňuje také operační vybavení parašutistů pro seskok z letounu a zajímavě popisuje sběr a výběr vhodných oděvů pro parašutisty ještě na britské půdě.

Další dvě podkapitoly o pánské módě jsou již opět dílem Miroslavy Burianové. Pod titulkem „Elegantní gentleman“ shrnuje pánský oděv od obleků a košil přes sportovní oblečení po kabáty, klobouky a doplňky. Za příklad dává filmové herce (Raoula Schránila, Oldřicha Nového nebo Karla Högera) a protektorátní politiky (především ministra Adolfa Hrubého). V podkapitole „Pán v žaketu“ seznamuje s nejslavnějšími pánskými oděvy a upozorňuje na pozvolný ústup redingotu, žaketu a fraku ve prospěch jednoduššího smokingu a obyčejného tmavého obleku, přestože zůstávala zachována společenská hodnota jednotlivých oděvů. Jak autorka

dokládá i na ilustračních fotografiích, ani sféře nejvyšší protektorátní politiky se nevyhnulo zjednodušování garderoby: zatímco během novoroční audience u státního prezidenta Emila Háchy v roce 1941 měli všichni ministři žaket, o rok později se již část vlády dostavila v oblecích a roku 1943 již byl prezident v žaketu sám. Právě protektorátní prezident Emil Hácha je ústřední postavou této podkapitoly, a to pro své konzervativní založení a lpění na tradičních společenských normách formálního oblékání. Vedle něj autorka nezapomíná na odívání ministerského předsedy Aloise Eliáše.

Krátká kapitola „Návrat vzoru elegance“ je celá věnována Haně Benešové, manželce exilového prezidenta Edvarda Beneše. Čtenářům je představena jako „módní ikona“ především v době návratu prezidentského páru ze zahraničí zpět do vlasti v dubnu a květnu 1945.

Závěrečnou kapitolu „Módy v nesvobodě“ napsala Helena Jarošová z Katedry estetiky Filozofické fakulty Univerzity Karlovy a Vysoké školy uměleckoprůmyslové v Praze. Shrnuje zde specifické znaky vývoje módy a odívání v dobách, kdy vnější faktory narušují normální vývoj těchto odvětví, především během války. Zamýšlí se také nad otázkou, zda je vůbec možné hovořit o svébytné „protektorátní módě“.

Následuje epilóg autorky knihy a poznámkový aparát, odkazy a soupis pramenů (včetně filmů). Řada čtenářů jistě s potěšením přijme „Slovníček vybraných textilních termínů a názvů“, zvláště když narazí na některé materiály, které se v dnešní době již běžně nepoužívají a vymizely z obecného povědomí.

Klady publikace jsou jasné. Přináší nový pohled na dějiny Protektorátu Čechy a Morava, když toto období nahlíží přes elementární starost zajistit si slušné odění, kterou řešily všechny sociální vrstvy po svém. Kromě samotných informací o vývoji módních trendů a módních novinkách, které se během okupace objevily, jsou cenné i drobnější sondy do dalších oblastí života obyvatel protektorátu, jež podobně jako citace z memoárů ožívují text.

Také obrazové přílohy stojí za pozornost. Na konci většiny podkapitol nalezneme stranu fotografií sbírkových předmětů Národního muzea, tematicky vybraných k dané části. U některých obrázků umístěných vedle textu se však nelze ubránit dojmu stísněnosti. Určité fotografie by si též zasloužily větší rozlišení, které by dalo vyniknout detailům zobrazovaného oděvu. Celková grafická podoba knihy je však pojata velmi střídme a moderně.

Jedinou větší slabinu knihy shledávám v upozadění pánské módy, kterou v zásadě shrnuje jediná kapitola. Jinak toho nelze příliš vytknout. Sociální dějiny již historii odívání zařadily mezi své zájmy a s prací Miroslavy Burianové se otevírá tento nový přístup i ke zkoumání protektorátní každodennosti. Můžeme doufat, že se stane inspirací pro další historičky a historiky.

Recenze

Filmové obrazy zkolektivizovaného venkova

Vladimír Březina

SLINTÁK, Petr – ROTTOVÁ, Hana: *Venkov v českém filmu 1945–1969: Filmová tvář kolektivizace*. Praha, Academia – Ústav pro studium totalitních režimů 2013, 483 strany, ISBN 978-80-200-2302-2 a 978-80-87211-92-2.

Proces československé kolektivizace zachytili historici v uplynulém čtvrtstoletí již z mnoha úhlů a zmapovali jej v četných detailech. Petr Slinták z Ústavu pro studium totalitních režimů spolu s Hanou Rottovou z Archivu bezpečnostních složek k němu přistoupili jinak, ve společné rozsáhlé práci pohlížejí na přeměny československého venkova v padesátých a šedesátých letech dvacátého století prizmatem jejich uměleckého zpracování v dílech tehdejších filmařů. Oba mladí autoři, kteří si úkoly mezi sebou rozdělili podle jednotlivých kapitol (větším dílem přispěl Petr Slinták), se vypořádali s takto zvoleným tématem vskutku odpovědně a důkladně, v řadě ohledů i objektivně. Už poctivě zhlédnout některé studované filmové snímky přitom zřejmě vyžadovalo jistou dávku sebezapření.

V úvodní části jsou popsány historické okolnosti a průběh kolektivizace venkova, některé problémy či fáze tohoto procesu jsou v nich ale pouze stručně naznačeny a podle mého názoru by si zasloužily více prostoru. Zajímavěji už působí následující kapitoly, jež ukazují, jak byly ve sledovaném období na filmovém pásu zpodobovány vybrané tematické okruhy spjaté s vesnickým prostředím (religiozita, kultura, folklor, rodina, „duše venkova“ a jeho obyvatel). Podrobně autoři pak pojednávají o vývoji české kinematografie v letech 1945 až 1969, s přihlédnutím k filmům

zobrazujícím poválečný venkov a jeho proměny spojené s kolektivizací. Poúnorovou vlnu schematické umělecké tvorby vystřídalo přechodné oživení po roce 1956. S určitým časovým odstupem, daným složitou produkční přípravou filmových děl, vznikly závažné a dodnes umělecky hodnotné snímky Jána Kadára a Elmara Klose (*Tři přání*), Václava Kršky (*Zde jsou lvi*), Ladislava Helgeho (*Škola otců*) či Vojtěcha Jasného (*Zářijové noci*). Jejich kritického vyznění se však komunističtí ideologové zalekli a na přehlídce československé filmové tvorby v Banské Bystrici počátkem roku 1959 podrobili tuto produkci zásadní kritice. Po vynucených personálních změnách a dalších postizích nastal až do roku 1962 znatelný kvalitativní útlum. Následující období, ukončené nástupem „normalizace“, pak přineslo jak známo vrchol československé filmové tvorby, který dal vzniknout mimořádným dílům i ve sledované tematické oblasti. Autoři také přibližují zrod vybraných hraných filmů a na konkrétních příkladech ukazují, jak fungovala dobová cenzurní praxe, od ideologického ovlivňování původních námětů až po definitivní realizaci a promítání díla. Mnohé náměty z venkovského prostředí podle jejich zjištění nebyly kvůli negativnímu stanovisku schvalovacích orgánů vůbec zfilmovány.

Hlavní a podle mého názoru nejpřínosnější částí knihy je následující rozsáhlá kapitola, podrobně pojednávající o filmových reflexích sociálního a kulturního dění na vesnici, většinou ve vztahu k procesu kolektivizace. Autoři zde odkazují i ke starším tradicím české kinematografie, zejména ve zobrazování vesnických námětů, folkloru či religiozity. Na mnoha konkrétních příkladech ukazují, jak bylo těchto motivů využíváno, respektive zneužíváno po roce 1948, případně jak docházelo k jejich účelovému deformování. Ve filmové produkci padesátých let je dodnes nápadná schematičnost postav a dějů, spočívající ve zdůraznění agitačního poslání a striktním dělení na kladné a záporné hrdiny, obvykle v rolích uvědomělého družstevníka a kulaka jako jeho ideového i lidského protipólu.

Na rozboru některých filmových děl se zde autoři pokusili zachytit, jak jejich tvůrci na pozadí dramatických proměn české vesnice řešili v dobových souvislostech etické otázky, jež se dotýkaly starších traumat českého národa a jeho „povahy“. Upozornil bych například na analýzu snímku *Ať žije republika!* režiséra Karla Kachyni a scenáristy Jana Procházky. Tento film byl natočen na státní objednávku k dvacátému výročí osvobození Československa. Prostředí jihomoravské vesnice na konci druhé světové války je zde zobrazeno opravdu velmi negativně, kritickému pohledu autorů neunikla žádná složka venkovské společnosti od nejbohatších sedláků po chudé domkaře, problematicky vyznívá také dobová religiozita či spolková činnost. Naopak lidé z prostředí mimo vesnici, včetně sovětských a německých vojáků, tedy osvoboditelů i okupantů, v sobě mají daleko víc lidskosti a pozitiv. Snahou tvůrců však bylo nejen ukázat hlubší národní traumata a (slovy dobového kritika Borise Jachnina) „tragédii českého osudu“, ale především kritizovali obecné lidské nectnosti a vzorce chování při dějinných zvratech. Podobný přístup, kdy se vesnické prostředí stává jevištěm, na kterém je možné předvést negativní lidské vlastnosti, zvolili Kachyňa s Procházkou i u dalšího společného díla *Noc nevěsty* nebo režisér Evald Schorm u svých zásadních snímků *Farářův konec* a *Den sedmý, osmá noc*. Zobrazit pozitivní tradice českého venkova se naopak pokusil Vojtěch Jasný, který

divákům ve filmu *Všichni dobří rodáci* předkládá sice kritický, ale přece jen do jisté míry idealizovaný pohled na venkov, jeho obyvatele i dějiny. Nelze tu přehlédnout křesťanské poselství viny a odpuštění, další odkazy na religiózní symboliku a nostalgii po světě, který zanikl a již se nikdy nevrátí. A s ním odcházejí také výrazné postavy, které se nehodí do nastávajících časů.

Podobně jako se během let měnil pohled filmařů na lidské charaktery a vztahy v kolektivizaci a proměnách venkova, utvářel se nově také jejich přístup k zobrazení přírody a krajiny. Zpočátku pro ně byla pouhým objektem, který je třeba ovládnout a využít k dosažení maximálních výnosů (viz časté záběry rozorávání mezí, rekultivace, odvodňování luk a podobně). Velmi názorně je to vidět například ve snímku *Ještě svatba nebyla...* z roku 1954 režiséra Jaroslava Macha, který zachycuje přírodu Bílých Karpat, kde se film odehrává, před její takzvanou rekultivací, v průběhu úprav a nakonec po vytvoření nové kulturní, intenzivně obdělávané zemědělské krajiny. Ta sice, alespoň po určitou dobu, poskytuje maximální výnosy, její ekologická stabilita a estetický půvab jsou však porušeny, případně zcela zničeny. Teprve postupně filmaři objevovali, že krajina má také svůj nenahraditelný význam nadčasový, dnes bychom řekli ekologický. Nejlépe je tento přístup zřejmý ve filmu *Všichni dobří rodáci* Vojtěcha Jasného, kde je tradiční vztah soukromých hospodářů k půdě a krajině vykreslen v drsném kontrastu k násilným zásahům kolektivizace.

Zajímavou a poměrně málo známou skutečností je, že převážná většina filmařů věnujících se tvorbě s venkovskými náměty měla k vesnickému prostředí osobně blízký vztah. Buď se tam narodili (Vojtěch Jasný, Karel Kachyňa), nebo přímo pocházeli ze zemědělské rodiny (Evald Schorm, Jan Procházka).

Autoři konstatují, že řada filmů natočených v období 1945 až 1969 poskytuje přes všechna dobová omezení pozoruhodný obraz českého venkova v čase, kdy procházel svou nejzásadnější sociální proměnou. Tento obraz je samozřejmě kvalitativně diferencovaný a zpravidla odráží politickou a společenskou situaci v době vzniku filmového díla. Po únoru 1948 a v první polovině padesátých let z pochopitelných důvodů naprosto převažují plošně ztvárněné agitky, které nepřipouštějí jiný názor a poměry na venkově vidí v černobílém světle jako souboj dobra a zla, pokroku a zpátečnictví. Od poloviny dekády se postupně prosazuje kritičtější přístup, ať již ke způsobům zavádění družstevního hospodářství, nebo obecně ke změnám v životě vesnice. Kritický a komplexnější pohled, vyvažující dřívější jednostrannou optiku, pak vrcholí ve filmech natočených ve druhé polovině šedesátých let. Je škoda, že rokem 1969 jejich výklad končí, třeba se ale stane pobídkou k podobně koncipovanému zpracování následujícího dvacetiletí. „Normalizační“ kinematografie totiž také čerpala z venkovského prostředí a některé její výtvořky tohoto zaměření by si jistě zasloužily důkladné studium a srovnání.

V závěru knihy neschází vyčerpávající seznam příslušných filmů včetně uvedení roku výroby, jména režiséra, autora námětu, scenáristy, kameramana, autora hudby a střihu, architekta a samozřejmě hereckého obsazení. Následuje obligátní seznam literatury a zkratk, jmenný a názvový rejstřík.

Recenze

Jugoslávští Židé v mlýnici „konečného řešení“

Jan Pelikán

ALMULI, Jaša: *Ostali su živi*. Beograd, Zavod za udžbenike 2013, 561 strana, ISBN 978-86-17-18265-0.

Autor recenzované knihy Jaša Almuli se narodil v roce 1918 v dobře situované rodině bělehradských sefardských Židů. V raném mládí ho oslovil program levicově orientované sionistické organizace, ale již v šestnácti letech se plně identifikoval s komunistickým hnutím. Bezprostředně po německém útoku na Jugoslávii opustil v dubnu 1941 Bělehrad a po mnoha, pro něj nakonec šťastných, peripetiích našel dočasné útočiště v Boce Kotorské, kterou spolu s územím Černé Hory okupovala Itálie. Fašistická správa postupovala vůči židovským uprchlíkům relativně tolerantně a odmítala německé žádosti o jejich vydání. V červenci 1941 však zhruba dvě stovky židovských běženců ze Srbska i z dalších částí okupované Jugoslávie zadržela. Transportovala je do sběrného tábora v severní Albánii a po půl roce do jiného tábora v Kalábrii. Internované trápil hlad, špína, nepříznivé klimatické podmínky, odloučení. Neocitli se však ve vyhlazovacích táborech, jakými byly Osvětim či Jasenovac. Spolu s většinou dalších zadržovaných jugoslávských Židů byla Almuliho rodina po několika měsících propuštěna a žila pod policejním dozorem v severní Itálii. Díky finančním prostředkům a před válkou navázaným osobním kontaktům

nakonec získala – jako několik desítek dalších jugoslávských Židů – od italských úřadů souhlas s vystěhováním do Latinské Ameriky. Autor knihy však v roce 1943 nakonec s rodinou přes oceán neodcestoval. V Portugalsku se připojil ke skupině Židů, kteří odjeli do Palestiny. Budování židovského státu ho však nelákalo. Přešel ilegálně do Egypta, kde kontaktoval diplomatickou misi Titova hnutí odporu. S její pomocí se v létě 1944 po více než tříleté odyseji vrátil jako voják partyzánské armády do Srbska. Po skončení války začal Jakov Almuli na pokyn stranického vedení pracovat jako novinář. Již v roce 1946 odjel jako dopisovatel tiskové agentury TANJUG na pařížskou mírovou konferenci, koncem padesátých let byl komentátorem ústředního stranického deníku *Borba*, následně působil jako zpravodaj v Latinské Americe a ve Washingtonu.

Po více než čtyřech dekádách se Almuli na sklonku profesní kariéry vrátil ke svým etnickým kořenům. Začal opět docházet do bělehradské židovské obce, jejímž předsedou se na přelomu osmdesátých a devadesátých let dokonce na tři roky stal. Z podnětu izraelských a amerických historiků se tehdy začal obracet na jugoslávské občany židovského původu s prosbou o poskytnutí svědectví o jejich životě, zejména o osudech za druhé světové války. Více než stovku těchto výpovědí (a také obdobných svědectví skoro sedmdesáti řeckých Židů), které se v mnohých rysech shodují s výše načrtnutým Almuliho životopisem, zachytil na videozáznam. Nahrávky jsou uloženy ve zvláštním fondu archivu Yaleovy univerzity.

Na základě těchto interview Jakov Almuli v rychlém sledu za sebou vydal čtyři žurnalisticky pojaté dokumentární knihy.¹ Krátce před smrtí v roce 2013 potom k tisku připravil i recenzovaný opus, který je z odborného hlediska ze všech pěti jeho knih nejcennější. Ve výše citovaných publikacích totiž Almuli se svědectvími dosti volně nakládal. Používal je jako podkladového materiálu pro žurnalisticky pojaté vyprávění o genocidě, které za druhé světové války padlo za obět v Jugoslávii skoro sedmdesát tisíc osob, tedy více než čtyři pětiny všech tamních Židů. V páté knize je již jeho autorský podíl dosti upozaděn. Publikace obsahuje víceméně autentické výpovědi devěťadvaceti židovských pamětníků ze Srbska, Vojvodiny, Bosny a Hercegoviny, Makedonie a Chorvatska, kteří především díky shodě příznivých okolností, ale také díky své předvídavosti, vitalitě, odhodlání, finančním prostředkům či osobním kontaktům přežili, často jako jediní ze širší rodiny, hrůzy druhé světové války. Je příznačné, že drtivá většina pamětníků, ať již pocházeli z liberálního prostředí, anebo z rodin hlásících se k ortodoxním tradicím, uvítala vítězství Titových partyzánů ve válce a identifikovala se s jugoslávským federalismem a levicovým jugoslávstvím. Mnozí z nich, podobně jako autor knihy, posléze zastávali významné funkce v armádě, policii, akademické sféře či univerzitním prostředí. Rozpad jugoslávské federace na počátku devadesátých let i proto většínou vnímali velmi bolestně.

1 ALMULI, Jaša: *Živi i Mrtvi: Razgovori sa Jevrejima*. Beograd, S. Mašić 2004; TÝŽ – RISTOVIĆ, Milan D.: *Jevrejke govore*. Beograd, Signature 2005; TÝŽ: *Jevreji i Srbi u Jasenovcu*. Beograd, Služebni glasnik 2009; TÝŽ: *Stradanje i spasavanje srpskih Jevreja*. Beograd, Zavod za udžbenike 2010.

Jakov Almuli nevystudoval historii, neosvojil si příslušné metody vědecké a editorské práce. Formáty jednotlivých výpovědí se tak od sebe liší. Někdy jsou prezentovány jako rozhovor, jindy byly zřejmě poskytnuty ve formě písemného svědectví, v několika případech editor rozhovor sám přepracoval do souvislého vyprávění. Jen ojediněle jsou zaznamenány příslušné životopisné údaje respondentů a datum, kdy svědectví či rozhovor vznikly. V předmluvě se pouze konstatuje, že žádný z pamětníků, kteří se všichni narodili ve druhé či třetí dekádě dvacátého století, již nežije.

Editor rozdělil publikované výpovědi do pěti kapitol podle oblastí, ve kterých pamětníci v roce 1941 žili. Více než polovinu svědectví získal od osob tehdy usazených v takzvaném užším Srbsku.² Zde žijící Židé byli okamžitě po německé okupaci tohoto teritoria vystaveni ústrkům, diskriminaci a záhy poté i brutálním represáliím. Museli opustit lepší byty, nosit na oděvech žluté pásky, vycházet ven pouze v určené hodiny. Většina židovských mužů byla již v dubnu 1941 nasazena na nucené práce, při nichž odstraňovali trosky vzniklé při nedávném německém bombardování Bělehradu. Po několika týdnech byli v Srbsku žijící Židé internováni jako rukojmí ve sběrném táboře, zřízeném nedaleko centra Bělehradu. Do něj nacistická správa v polovině srpna 1941 přivezla i všechny židovské muže ze srbské části Banátu, který byl pod přímou německou vojenskou správou. Zadržování Židů byli prohlášeni za rukojmí a od letních měsíců roku 1941 po desítkách systematicky popravováni odvetou za první akce jugoslávského hnutí odporu. Po dvou měsících z nich zůstala na živu již jen hrstka. V prosinci 1941 pak nacistická správa shromáždila v jiném bělehradském sběrném táboře židovské ženy a děti. Vězněné během následujících šesti měsíců do jednoho povraždila ve speciálně upraveném nákladním automobilu výfukovými plyny. Jakov Almuli v této souvislosti používá pro genocidu srbských Židů termínu „holokaust před holokaustem“.

Zachycené vzpomínky přeživších Židů se pochopitelně dotýkají utrpení a smrti jejich blízkých. Dozvíme se z nich však především o jejich skrývání v okupovaném Srbsku, kontaktech s městskou i venkovskou společností, o solidaritě, sebeobětování, a ovšem i o netečnosti, předsudcích, hamižnosti, zlobě, lásce i válečné erotice. Většina pamětníků vzpomíná na to, že se ani v srbském, ani v muslimském, ani v albánském prostředí nesetkávali s projevy vyhoceného antisemitismu či antijudaismu. Některé příběhy mají až dobrodružný podtext. Jeden z pamětníků například vypráví o tom, jak spolu se svou rodinou utíkal z Bělehradu do Italy okupovaného Splitu a jak jej osud nakonec přes makedonské Skopje a kosovský Prizren dovedl do albánského vnitrozemí, kde tolerován místními obyvateli přečkal po kapitulaci Itálie i dlouhé měsíce německé okupace. Dvě pamětnice našly útočiště u srbského hnutí odporu. Jedna, přijatá partyzány, vzpomíná – jak je již z odborné literatury známo – na toleranci a vstřícnost levicového proudu odboje vůči pronásledovaným Židům. Druhá, žijící na četnický kontrolovaném teritoriu, vypráví, že i příslušníci odbojového hnutí vedeného Dragoljubem Mihailovičem se vůči ní chovali vstřícně a pomáhali jí přežít. Z jiné vzpomínky se však dozvíme o tom, jak četníci povraždili celou rodinu pamětníka jen proto, že jí předtím pomáhali partyzáni.

2 Užší Srbsko zahrnuje teritorium srbského státu bez Vojvodiny a Kosova.

Druhá kapitola knihy obsahuje pět vzpomínek aškenázských Židů, které porážka Jugoslávie v dubnu 1941 zastihla v Maďary okupované Báčce. Jejich vypravování je již bližší židovským osudům, které známe z českého či slovenského prostředí. V režimu Miklóse Hortyho sice také platily protižidovské zákony, stanovovaly však v zásadě pouze *numerus clausus* pro studium na vysokých školách a omezení pro výkon některých svobodných povolání. Židovské rodiny v Subotici, Somboru, Novém Sadu a dalších vojvodinských městech tak žily po tři roky od porážky Jugoslávie relativně poklidně. Jejich situaci zásadně změnil až na jaře 1944 příchod německých jednotek do Maďarska a nastolení vlády šípových křížů. Desetitisíce Židů v Báčce byly takřka ze dne na den internovány a narychlo odvezeny do Osvětimi, kde přežili jen nejšťastnější. Dva pamětníci se z Osvětimi vrátili, avšak již tři roky po skončení války byli v době roztržky mezi Stalinem a Titem obviněni z nedostatečné loajality vůči Jugoslávii a uvězněni v trestnici zřízené na jaderském ostrovu Goli otok. Jeden respondent označil poměry, které tam panovaly, za horší než prostředí, které zažil v Osvětimi.

V další části knihy jsou shromážděny vzpomínky bosenských Židů. Bosna a Hercegovina se stala v dubnu 1941 součástí ustašovského Nezávislého státu Chorvatska, který okamžitě začal s vyvražďováním místní srbské a židovské populace. Pamětníci vyprávějí o krušných podmínkách tehdejšího života v Sarajevu a dalších bosenských městech, o rozporuplném přístupu Muslimů a Chorvatů k pronásledovaným Židům. Dozvíme se z nich o marných nadějích mnoha sefardských Židů, kteří bláhově doufali, že tradiční bosenskou národnostní a konfesní toleranci nemůže zásadněji narušit ani nastolení ustašovské hrůzovlády.

Poslední část knihy obsahuje dvě vzpomínky Židů z Makedonie a jednoho z Chorvatska. Zachycují specifickou atmosféru panující mezi většinou velmi chudými sefardskými Židy v makedonské Skopji, Bitole či Štipu. Většina z nich až do čtyřicátých let v rodinném kruhu komunikovala ladinem. Bulharské úřady na jaře 1943 všechny makedonské Židy nečekaně internovaly. Více než sedm tisíc zadržených bylo ve Skopji předáno nacistům, kteří je třemi vlaky transportovali do Osvětimi a tam během několika dní takřka bez výjimky povraždili. Pamětník z východochorvatské Slavonie vypráví nejen o předválečném relativně poklidném soužití zdejších Židů s Chorvaty, Srby a Maďary, ale vykresluje i apokalyptický obraz brutálního vyvražďení stovek Romů v ustašovském koncentračním táboře Jasenovac.

Vzpomínky zaznamenané Jašou Almulim mají zásadní význam pro dokumentaci osudů židovské komunity na Balkáně za druhé světové války. Obsahují však i mnoho důležitých informací o mezietnických a mezikonfesních vazbách a o každodenním životě v této části Evropy v první polovině minulého století.

Recenze

Jak se volili v posledním století papežové

Marek Šmíd

ŠEFČÍK, Marcel: *Konkláve: Pápežské volby v 20. a 21. století*. Trnava, Dobrá kniha 2013, 134 strany + obrazové přílohy, ISBN 978-80-7141-765-1.

Kniha *Konkláve* církevního historika Marcela Šefčíka se věnuje tématu, jež dosud nebylo v české ani slovenské historiografii systematicky zpracováno – proměnám voleb papeže ve dvacátém a jednadvacátém století. Zaujmout může tím spíše, že veřejnost se v poměrně nedávné době stala svědkem dvou konkláve, jež upřela zraky nejen věřících na celém světě na sbor kardinálů volících papeže, možné pretendenty svatopetrského stolce, frakce v kurii, pozadí volby a podobně. Tyto skutečnosti se pokusil Marcel Šefčík zasadit do kontextu událostí dramatického dvacátého století a vysvětlit jejich teologicko-historickou genezi a význam. Musel se přitom potýkat s mnoha těžkostmi.

Kniha je rozdělena do tří částí, které společně tvoří dvanáct kapitol. Rozsahem nejvíce prostoru je věnováno v první části (Výber vhodného kandidáta na pápežský stolec v 20. a 21. století) průběhu papežských voleb od roku 1903 do roku 2005. Ve druhé části (Poriadok v konkláve podľa nariadení pápežov) se zabývá proměnami norem a pravidel, podle nichž se volí budoucí Svatý otec. Třetí část (Volebný poriadok a samotný priebeh voľby), která by klidně mohla být součástí předchozí kapitoly, je nejstručnější, třebaže ji sám autor označil jako nejzajímavější. Její hodnota

tkví především v aktuálnosti, neboť představuje soudobé relevantní legislativní normy a liturgické texty svázané s volbou nové hlavy katolické církve.

Vlastním autorovým příspěvkem k tématu konkláve je druhá část knihy, v níž Šefčík probírá změny pravidel při volbě římského pontifika. Sice zde opětovně sleduje jednotlivá volební shromáždění, avšak jeho pohled směřuje k historii konstitucí, jež upravují či mění podobu volby papeže. Nejpodstatnější byly následující mezníky: Papež Pius X. významně zasáhl do papežské volby, když konstitucí *Commissum Nobis* (1904) zrušil uplatňování takzvaného výlučného práva – jehož byl svědkem při své volbě o rok dříve – ze strany světské moci během konkláve. Pius XI. v *motu proprio Cum Proxime* (1922) prodloužil dobu svolání konkláve po skonu papeže z původních deseti dní na patnáct. Pius XII. v konstituci *Vacantis Apostolicae Sedis* (1945) zvýšil počet potřebných hlasů pro zvolení nového papeže z původních dvou třetin o jeden hlas. Papež Pavel VI. v roce 1970 stanovil horní hranici věku kardinálů pro účast v konkláve na osmdesát let. Současná podoba volby vychází z pravidel Jana Pavla II. z roku 1996, jež v otázce počtu skrutinií odrážejí zásah jeho nástupce Benedikta XVI.

Zatímco zmíněné pasáže druhé a třetí části lze považovat za víceméně zdařilé, problematická a nepřesná je především první část knihy, v níž se Šefčík věnuje volbě nejvyššího představitele katolické církve v posledním století. Zde je autorův vklad přinejmenším sporný, když existují dva podrobné italské manuály, které se volbě papežů a jejich pozadí ve dvacátém století důkladně věnují na stovkách stránek;¹ autor však o nich čtenáře ani neinformuje. Současně se domnívám, že by jeho výklad zajímavým způsobem doplnily poznatky z anglického portálu *The Hierarchy of the Catholic Church* (www.catholic-hierarchy.org), kde jsou dostupné informace o jednotlivých volbách, počtu zúčastněných kardinálů, jejich průměrném věku, zemích původu, hodnosti v církevní hierarchii a podobně, které přehledným způsobem dokreslují obraz papežské volby.

Koncepce první části je rovněž nejasná. Autor ve snaze předložit maximum faktů v nich čtenáře doslova utopí, takže nemá téměř šanci rozlišit jedno konkláve či sbor kardinálů od druhého. Přitom jednotlivá konkláve ve dvacátém století velmi zřetelně reagovala na politická, náboženská a sociální pnutí své doby. Hned první v roce 1903 se snažilo vypořádat se sílícím modernismem, jenž se zdál ohrožovat samotné principy katolické církve. Druhé, bezprostředně po vypuknutí první světové války, hledalo výraznou osobnost do čela katolické církve namísto zesnulého Pia X. a přineslo soupeření mezi integralisty a umírněnými katolíky, respektive mezi stoupenci kurzu posledního papeže a jeho odpůrci. Třetí konkláve v roce 1922 spadalo do období poválečného vzestupu autoritativních a totalitních hnutí, zejména nástupu italského fašismu. Čtvrté konkláve se sešlo v době mezinárodně ještě dramatičtější, kdy došlo k německé okupaci českých zemí a přípravy na druhou světovou válku byly v plném proudu, v březnu 1939. Důležité události provázely

1 ZIZOLA, Giancarlo: *Il conclave, storia e segreti: L'elezione papale da San Pietro a Giovanni Paolo II.* Roma, Newton Compton editori 2005; AGOSTINI, Cesare de: *Segregati da Dio: Tutti i conclavi del '900.* Piemme, Casale Monferrato 2002.

i další shromáždění kardinálů ve druhé polovině dvacátého století, v letech 1958, 1963, 1978 či naposled zmiňovaném roce 2005. Autor zasazuje volby nového Kristova náměstka do kontextu doby bohužel jen stručně, spíše nedostatečně.

Zajímavé by také bylo sledovat reálné rozložení sil vpředvečer té či oné volby papeže či během ní: v klání o tíaru v roce 1922 proti sobě stály dva tábory, nikoliv pouze dvě osobnosti – konzervativní, jehož nejvýraznějšími kandidáty byli Rafael Merry del Val, Gaetano De Lai či Camillo Laurenti, kteří se hlásili k odkazu papeže Pia X.; a liberální, jež zastupovali Pietro Gasparri, Pietro Maffi či Achille Ratti, kterým byla bližší škola Benedikta XV. Z poměrně přesných zdrojů dnes známe výsledky hlasování kardinálů v jednotlivých kolech, které rovněž mohly být v knize zveřejněny. Nepřehledně sestavený soupis sboru kardinálů papežské volby v roce 1939 se vůbec nezastavuje u významných jmen účastníků konkláve. Bohužel však přechází i další zajímavou skutečnost, že se jej poprvé účastnil i československý kardinál – osmašedesátiletý pražský arcibiskup Karel Kašpar, který byl kreován v roce 1935. Detailní vylíčení průběhu všech konkláve včetně jeho ohlasů v médiích a nástupu nově zvolených papežů od počátku dvacátého století by však jistě vydalo na samostatnou knihu.

Marcel Šefčík z nejasných důvodů nedrží jednotný citační úzus při výčtech účastníků konkláve, což působí poněkud nepřehledně a nesystematicky. Jména kardinálů jsou přepisována nedůsledně, bez porozumění, takže se objevuje množství chyb: například pražský arcibiskup kardinál Lev Skrbenský z Hříště je prezentován jako Leone De Skrbensky (s. 16), italský kardinál Basilio Pompilj jako Basilio Pompili (s. 17), ostříhomský arcibiskup kardinál János Csernoch jako Giovanni Csernoch (s. 17), italský kardinál Enrico Gasparri jako Gaspari (s. 27), pražský arcibiskup kardinál Karel Kašpar pouze jako Kaspar (s. 28) a podobně. Jaký je však smysl předkládaných seznamů účastníků papežské volby? Proč autor vždy jednoznačně nepoukazuje na *papabiles* a nejvlivnější kardinály v konkláve, proč nevysvětlí vazby přítomných církevních hodnostářů na Československo a neoznačí nejvýznamnější kardinály z československé perspektivy?

Přes uvedené nedostatky, z nichž mi asi nejvíce vadí přílišná stručnost a zkratkovitost v podstatných pasážích, je kniha pro slovenské (a doufejme i české) publikum informačně cenná. Lze jen doufat, že Marcel Šefčík pro eventuální druhé vydání zmíněné výtky zohlední a připraví rozšířenou verzi své práce.

Anotace

DOLEČEK, Jiří: *Popraviště aneb Zpověď volyňského Čecha*. Praha, Toužimský a Moravec 2014, 162 s., ISBN 978-80-7264-148-2.

Nebylo patrně možné dát výstižnější název publikaci seznamující s pohledem těch, kteří museli za druhé světové války snášet teror Ukrajinské povstalecké armády (UPA). Podtitul naopak přesně charakterizuje autorův cíl. Sepsáním vzpomínek se chtěl Jiří Doleček (narozen 1933) „vzpovídat“ z traumatu, které jako dítě zažil na dnešní západní Ukrajině, na území zvaném Volyň. Jeho předci tam přišli po roce 1868, aby získali, čeho se jim v českých zemích nedostávalo – lepší živobytí.

Generace Jiřího Dolečka nepatřila k těm, které měly šťastné a bezstarostné dětství. Autorovu dětskou lásku spolu s její rodinou zavraždili banderovci jenom proto, že pocházela ze smíšené ukrajinsko-polské rodiny. Autor sám zase jen zázrakem přežil popravu spřátelené rodiny, u které byl zrovna na návštěvě. Důvodem pro její likvidaci bylo, že dcera chodila s příslušníkem Rudé armády. To by se možná banderovci nikdy nedověděli, protože dívka nebydlela s rodiči. Nedomyslela však možné následky, když svého milého přivedla domů představit. Banderovci se obávali, že mu dívka bude vyprávět o jejich činnosti, a proto celou rodinu pro výstrahu postříleli.

Podobných tragických událostí zaznamenal Doleček více. Až neuvěřitelně působí příběh o prodeji huspeniny z bezprizorných dětí či o dívence, které prořízli oči žiletkou za to, že usvědčila zloděje. I kdyby se jednalo jen o fámy, svědčily by o tom, v jakém děsu tehdy lidé žili. Realita však bohužel mnohdy překračovala i hrůznou fantazii. Kromě líčení otřesných zážitků ovšem Dolečkovo vyprávění umožňuje nahlédnout do běžného života českých rodin na Volyni před druhou světovou válkou a v čase válečném.

Knihla neobsahuje pouze vzpomínky z dětství, Doleček se je snaží zasadit do širších historických souvislostí. Nejprve se zmiňuje o důvodech, proč Češi odcházeli na Volyň, a líčí, jak zde žili. Nepředkládá však odborný výklad, nýbrž pouze svůj osobní pohled, který ne vždy koresponduje s historickými fakty. Doveden je do roku 1941, poté následuje kapitola věnovaná Ukrajině, Stěpanu Banderovi a jeho hnutí. Teprve s poslední kapitolou se ocitáme v období historiky označovaném jako „volyňský masakr“, do něž spadá autorovo dětství.

Doleček se nevyhýbá tématům, o kterých pamětníci příliš často nehovoří. Vrací se například k vítání armády nacistického Německa, jehož se sám zúčastnil. Pro velké sedláky totiž německé tažení představovalo záchranu před vysídlením na Sibiř, které po sovětském obsazení západní Ukrajiny

v důsledku paktu Molotov–Ribbentrop již mnohé z nich postihlo. Ve vzpomínkách na činnost banderovců Doleček popisuje pouze události, které sám zažil nebo jež se staly v bezprostředním okolí jeho rodné obce Hlinsk. Dodejme, že z této obce bylo zavražděno více než dvacet osob pocházejících z českých nebo smíšených rodin. Mezi oběťmi banderovského teroru byla například učitelka Anastazie Buchalská, kterou ukřižovali na vratech sedlářství pana Kříže, kde bydlela. Z její rodiny přežil pouze manžel, který byl příslušníkem 1. československého armádního sboru v Sovětském svazu a v jeho řadách se podílel na osvobození Československa.

Autorovi se podařilo vyplnit citelnou mezeru v bibliografii děl o volyňských Čechách. Ta se od konce druhé světové války soustředila především na zachycení dějin českých osad na Volyni. Osudy české minority na Volyni uceleně zmapoval však až nedávno brněnský historik Jaroslav Vaculík v dvoudílných *Dějínách volyňských Čechů* (Praha – Brno, Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel 1997 a 2003). Stranou přitom zůstaly snahy o vydání vzpomínek přímých účastníků těchto událostí, s výjimkou aktivit volyňského Čecha Václava Širce, který v publikaci *Minulost zavátá časem* (Louny, Okresní výbor Československého svazu protifašistických bojovníků 1987) zaznamenal svědectví svých krajanů a zároveň druhů ve zbrani z řad příslušníků 1. československého armádního sboru v SSSR. Na situaci na Volyni v letech druhé světové války kromě toho pamětníci vzpomínají v dodatečně sepsaných kronikách svých rodných osad a také na stránkách *Zpravodaje Sdružení Čechů z Volyně a jejich přátel*. Činnost banderovců je v těchto pramenech přitom zmiňována většinou jen okrajově. Ani současná ukrajinská historiografie se nacionálně či rasově motivovaným vraždám v duchu banderovského hesla „Ukrajina musí být čistá jako kapka slzy“ příliš nevěnuje.

Dolečkova kniha, nesoucí stejný název jako legendární román Čingize Ajtmatova, jeden z ikonických textů Gorbačovovy perestrojky, nepochybně osloví historiky soudo-

bých dějin, zájemce o dějiny Ukrajiny, a zejména o dějiny volyňských Čechů.

Roman Štěr

HAVLÍČEK, Dušan (ed.): *Psáno z Říma, psáno z Ženevy: Výběr ze vzájemné korespondence Jiřího Pelikána a Dušana Havlíčka v letech exilu 1969 až 1989*. Olomouc, Burian a Tichák 2013, 334 s., ISBN 978-80-87274-18-7.

Role, již sehráli v historii Československa lidé, kteří si zvolili cestu emigrace po invazi v srpnu 1968, byla po dlouhou dobu opomíjena. V tomto směru měla určitý vliv tendence české historiografie zdůrazňovat kontrast mezi komunistickým režimem a „ostrůvky svobody“ disentu a opozice na úkor jiných subjektů. K tomu je ještě třeba připočítat nedůvěru českého veřejného mínění ve vztahu ke krajanům, kteří unikli před „normalizačním“ režimem a našli útočiště na Západě. Tato situace doznala jistých změn až v poslední době. Díky zpřístupnění nových archivních pramenů začali někteří badatelé objevovat rozmanitou činnost představitelů posrpnové emigrace a politický či ideologický vývoj, kterým prošli. V mezidobí vydání vzájemné korespondence historika Viléma Prečana a fyzika Františka Janoucha s Václavem Havlem ukázalo v novém světle vzájemnou souvislost fenoménů exilu a disentu.

Tento rámeček je nyní obohacen rozhodnutím novináře a teoretika médií Dušana Havlíčka zveřejnit dopisy, které si během dvou desetiletí vyměnil se svým přítelem Jiřím Pelikánem. Jejich hlavním tématem jsou bezpochyby *Listy*, „časopis československé socialistické opozice“, který Pelikán založil v roce 1971 v Římě a k jehož neaktivnějším spolupracovníkům Havlíček za svého ženevského pobytu patřil. Komplexně viděno, z korespondence je zřejmá Pelikánova zásluha na ustanovení *Listů* jako nástroje, který by po překonání osobních i politických různic v prostředí exilu umožnil „hájit a rozvíjet naši polednovou politiku a říkat to, co naši lidé doma nemohou“ (s. 13).

Stejně tak evidentní se jeví vliv změn, které se odehrávaly v Československu a na mezinárodní scéně, na směřování *Listů* a na skupinu, jež se kolem nich utvořila. Mezi těmito událostmi nepochybně vyniká ustavení Charty 77, které československý politický exil zaskočilo, jehož důležitost ale okamžitě uznal. Jak s úlevou konstatoval Havlíček, „Charta 77 rozbila mýtus o ‘úspěšném završení normalizace’“ (s. 134). Od této chvíle časopis *Listy* a lidé seskupení kolem něj začali sloužit tomuto hnutí na obranu lidských práv a rozšiřovali jeho dokumenty, vyzývali k mezinárodní solidaritě se signatáři Charty a zasadili se i o finanční sbírku v její prospěch.

Z korespondence ale již nejsou tak jasné změny v průběhu osmdesátých let, až do epochálního zvratu v roce 1989. V tomto ohledu hraje roli také zvolení Jiřího Pelikána do Evropského parlamentu v roce 1979 za podpory Italské socialistické strany Bettina Craxiho. Pro Pelikána, horlivého předáka posrpnové emigrace, to byl velký úspěch, který mu otevřel nové politické vyhlídky (a to i na italské scéně), současně ale do určité míry odvedl jeho pozornost od *Listů*. Za těchto okolností už nebyla výměna dopisů s přáteli z emigrace tak četná, některé podněty jsou ale důležité. Za zmínku například stojí rozpaky, které v Havlíčkovi vzbudil v druhé polovině 80. let entuziasmus skupiny kolem *Listů* vůči reformním záměrům Michaila Gorbačova – o to více, že se nový generální tajemník Komunistické strany Sovětského svazu vůbec nezdál ochotný přehodnotit sovětský pohled na okupaci Československa. Havlíček zdůrazňoval především rozkol, jenž se vytvořil mezi generací roku 1968 a současnou československou mládeží, „pro kterou je někdejší pokus o reformu socialismu strašně vzdálenou historií, středověkem, ne-li pravěkem. (...) Mám pocit, že tuhle generaci ‘naše’ politika naprosto nezajímá, že si hledá svou cestu – a pokud s ní nenajdeme styčné body a komunikaci, ádié Márié a přistaneme se svým vlakem na slepé koleji, ne-li na smetišti dějin.“ (s. 271 n.)

Tato kritika, v mnoha ohledech prozívá, nebránila politickému spojení Pelikána a Havlíčka ani jejich přátelství. Naopak, jejich vztah poté ještě upevnily události roku 1989 a přenesení *Listů* do vlasti. A právě z té doby je poslední dopis, který máme k dispozici. Několik měsíců před svou smrtí v něm Pelikán ocenil přítelův záměr vydat jejich vzájemnou korespondenci „pro nějaký užší kruh historiků, kteří budou zkoumat problémy exilu a opozice“ (s. 307). Můžeme jen doufat, že tento kruh nebude příliš úzký a že historie posrpnové emigrace získá takovou pozornost, jakou si zaslouží.

Francesco Caccamo

(Z itaštiny přeložila Magdalena Žáčková)

HORÁČEK, Ladislav – PLACÁK, Petr: *Přece tady nebudeme sedět nasucho: Bilanční rozhovor Petra Placáka s nakladatelem Ladislavem Horáčkem*. Praha – Litomyšl, Paseka 2014, 192 s., ISBN 978-80-7432-568-7.

Každý, komu se aspoň občas dostal do ruky „neprodejný“ „akademický list pro seniory“ *Babylon*, vytuší, že předložená kniha mu přinese neobvyklý zážitek. Placákovy obsáhlé rozhovory, uveřejňované v tomto časopise, patří k tomu neoriginálnějšímu, co tento žánr v současné české publicistice nabízí. Petr Placák má cit pro otevírání zajímavých průzorů do duševního světa těch, s nimiž rozmlouvá. Nejde o polemické a konfrontační výslechy, Placák si většinou vybírá lidi „stejně krevní skupiny“, sám do vyprávění dotazovaných aktivně vstupuje, doplňuje je o vlastní reflexe a osobní zážitky, vzájemné souznění občas vygraduje chápatým „cha cha cha“ (v knize zazní ovšem jen sedmkrát, započteme-li v to jedno „ha ha ha“). Divím se tedy poněkud tomu, proč nebyl „zprvu vůbec nadšený“ (s. 7) z myšlenky, že by měl právě on vést rozhovor s Ladislavem Horáčkem. Těžko si představit někoho povolnějšího k tomuto úkolu. Publikace, která byla vydána ke čtvrtstoletí trvání nakladatelství Paseka a neokázale, jaksi „mezi řečí“ představena 8. prosince 2014 na oslavě

v pražské restauraci Baráčnická rychta, se zlomyslností osudu stala i bilanční knihou nakladatelovou. Nedlouho po jejím vydání se uzavřel kruh jeho života.

Ladislav Horáček (17. 6. 1947 Praha – 21. 7. 2015 Praha) se zpovídá způsobem, který se podle Placákových slov „podobá vyprávěnkám, historkám či pointám dávaným k dobru ve stolní společnosti“ (s. 8). Nakladatel si vybavuje léta dětství a studia, doplňovaného zásadními způsobem pravidelnými setkáními v hostinci U Modré štiny a v jiných podnikcích, připomíná si učitele, spolužáky a známé, glosuje svou profesní dráhu v kulturních institucích a ve Stře-dočeském nakladatelství, ale třeba i v kladenské drátovně. Zastavuje se u svých literárních lásek – tu zazní možná překvapivě dosti tradiční čtveřice jmen Hašek, Poláček, Vančura, Čapek: „Tihle čtyři lidé podle mě tvoří českou literaturu.“ (s. 34) Vedle tohoto čtyřhvězdí, a možná i nad ním, pochopitelně zazáří Josef Váchal. V rozhovoru nechybí vzpomínka na pražské jaro 1968, problemské reflexe Horáčkova angažmá v Akademické radě studentů a v Hnutí revoluční mládeže (z něhož byl pryč ke svému štěstí Petruškou Šustrovou vyhozen ještě před zatýkáním jeho členů jako „buržoazní nacionalista“ – s. 58), objeví se připomínka 21. srpna 1968 i 1969, Palachova činu a konečně i prožitků z listopadu 1989.

Horáček vzpomíná na budování nakladatelství, vybavuje si požehnaně narůstající produkci. Prvním „pasečím“ titulem byl uhrančivý Váchalův *Krvavý román*, k němuž se v rozhovoru vrací vícekrát. Hovoří o lidech, kteří jej v jeho vydavatelských aktivitách provázeli. Velmi vřele mluví například o historících, o Pavlu Bělinovi, Petru Čornejovi a dalších, s nimiž ho spojilo pevné přátelské pouto. Otevřeně ale informuje také o éře Vladimíra Pistoria a Jana Macháčka (s. 117 n.), která přinesla nakladatelství nejen ekonomické ztráty, ale především bolestná lidská zklamání. A dopustí se také snadno pochopitelné marnivosti – nad úspěšnými nakladatelskými počiny nebo třeba nad rekonstrukcí Váchalova Portmonea v Litomyšli či zřízením tamější restau-

rátorské školy. Jde o skutky vskutku olbřímí, při jejichž realizaci musel propojit síly desítek „těch správných“ lidí. Nad *Velkými dějinami země Koruny české*, jejichž svazky nakonec čítají dohromady přes čtrnáct tisíc stran kvalitních textů, neváhá Ladislav Horáček přiznat: „To je taková moje velká pýcha.“ (s. 100) Jak by nebyla!

Hovor příjemně plyne v zákrutách, některá fakta si jistě historikové ověří, neboť – jak podotkl Ladislav Horáček na konci knihy – „cokoli je v tomto rozhovoru řečeno, nemusí být pravda“ (s. 146). „Žert ke společnosti, ve které jsem se celý život pohyboval, vřdycky patřil,“ přiznává zpovídáný nakladatel (s. 106). A jakže to vlastně bylo s tou slzící paní učitelkou, která dětem ze stupínku sděluje zvěst o smrti milovaného vůdce Stalina? Oba rozmlouvající si uvědomí, že Ladislav Horáček začal do školy chodit až na podzim 1953, tedy půl roku po odchodu sovětského státníka na věčnost. „No, plakala a měla projev. Ale ty vzpomínky jsou tak rozmazaný, že jsem si to možná i vymyslel, že to mohlo být i v nějakém filmu,“ velkoryse připouští nakladatel. „Ono to ... autentický je, jen je otázka, jestli zrovna u mě. Pak nám hned umřel Gottwald, takže ten školní start byl ostrý.“ (s. 44 n.) Není to kouzelné?

O fakta ale v knížce tolik nejde, kdo bude hledat v rozhovoru informace pro biografické heslo do slovníku, bude nejspíše zklamán. Jde o představení osobnosti, jaké klasická historiografie zatím moc hodnotit neumí. Umíme změřit úspěch u politiků, u umělců či sportovců, ale Horáčkův životaběh ukazuje kamsi jinam, hlouběji. Při bilanci čtvrtstoletí nakladatelského působení se zamyslí: „Je to naprosto senzační. Nikdo mě nekontroluje a neříká, co mám a nemám vydat. Dělal jsem si, co jsem chtěl. Chtěl jsem vydat knihu, tak jsem ji vydal. To je strašná svoboděnka... Kapitalismus v podobě rodinné firmy, která zaměstnává pár kamarádů, práce založená na důvěře mezi lidmi, práce, která lidi baví, protože má smysl, je to, co mi naprosto vyhovuje.“ (s. 144 n.) A svérázný kapitalista dodá: „Peníze musí být vždy prostředkem k podnikání

a nikdy jeho cílem. Pokud někdo podniká, aby vydělal hodně peněz, a kromě nich po sobě nic nezanechá, žil zbytečně.“ (s. 146)

Rozhovor Petra Placáka s Ladislavem Horáčkem, doplněný hezkou obrazovou přílohou, vtáhne především pamětníky, kteří žili ve stejné době, chodili do stejných hospůdek a potkávali stejné lidi. Připoutá ale dozajista také zájem profesionálních historiků i širší čtenářské obce, především příznivců dobrých knih. Ano, Ladislav Horáček byl v leccčem samorostle osobitý a břitce vyhraněný – od žádného politika by nikdy nevezl žádné vyznamenání, ale od kardinála Dominika Duky je přijal (s. 105), fandit milované fotbalové Slavii přestal poté, co ji koupil svérázný podnikatel a „pravcový“ politik Aleš Řebíček (s. 92), a s nedůvěrou hleděl na (téměř všechny) předlistopadové komunisty. „Devadesát osm procent lidí, kteří byli před listopadem v KSČ, byli křiváci všech křiváků, což se dokonale vyjevilo po listopadu 1989,“ píše rezolutně v souvislosti s hodnocením jednoho svého bývalého spolupracovníka (s. 118). Jeho charakteristiky některých jednotlivců by věru nemohly zaznít v nedělní dívčí škole. Dodejme, že s Placákem shlížejí spíše skepticky také na akademickou vědu. Pohled do Horáčkova světa, dialogicky umně zprostředkovaný Petrem Placákem, ovšem podle mě navozuje především tázání po smyslu života, otázky po podstatě lidské existence a člověčího štěstí, otázky, které má smysl si stále klást.

Jiří Křestian

CHERNYSHOVA, Natalya: *Soviet Consumer Culture in the Brezhnev Era*. London – New York, Routledge 2013, 290 stran, ISBN 978-0-203-36202-0.

Je příznačné, že kniha začíná sugestivní otázkou „Nebylo něco shnilého ve státě sovětském?“ a vtípem o Brežněvovi, jak přivede poprvé do svého sídla matku, ukáže jí luxusní auta, skvělé vybavení na dače a matka se na závěr zeptá: „Co budeš dělat, až se

vrátí komunisti?“ Autorka tak připomíná rozpor mezi oficiální marx-leninskou propagandou a realitou pohlavárů hromadících pozemské statky, současně se ale opírá o výpovědi pamětníků, kteří považovali éru Leonida Iljiče Brežněva za poměrně příznivou z hlediska lepší dostupnosti předmětů denní spotřeby (samozřejmě v kontextu sovětské reality). Přínosem úvodní části knihy je v každém případě analýza dosavadní literatury k tématu spotřebitelské kultury v Brežněvově éře (1964–1982). Jinak je kniha rozdělena do sedmi kapitol, jejichž názvy dobře korespondují s obsahem.

První dvě kapitoly (Mezi selháním a úspěchem: ekonomika a konzumentská politika v Brežněvově době, Nové definice norem socialistického konzumu) jsou koncipovány více obecně a zabývají se rozsáhlejšími, z hlediska tématu základními pojmy. Autorka studuje problematiku komplexně, neopomíjí vývoj cen, strukturální změny ve výrobě i dovozu a dochází k závěru, že Brežněvova éra sovětskému spotřebiteli postupně vytvořila mnohem přátelštější prostředí s neporovnatelně většími možnostmi než dříve. K pramenům, které používá, patří i vtipy, dokonce analyzuje beletrii nebo filmovou tvorbu a odraz konzumerismu v nich, současně nerezignuje na vymezování používaných termínů. Symbolem zmíněné proměny by mohla být věta z jakési brožury vydané roku 1983, která by se o dvě desetiletí dříve nemohla v oficiálním tisku objevit: „Blahobyt jednotlivce je hlavním cílem stranické ekonomické politiky.“ (s. 18)

Následující kapitoly jsou mnohem konkrétnější a zabývají se nakupováním včetně neodmyslitelných úplatků či front (Nakupování jako způsob života: zážitky a hodnoty sovětských zákazníků), kdy se konzumerismus ukazuje nejen jako symbol, ale také jako motor ekonomické, a hlavně sociální změny. Autorka neopomíjí generační faktor v přístupu ke spotřebě a definici spotřebitelů (Struktura spotřeby: třída a generace), kdy ukazuje na dynamické změny v závislosti na věku. Následující dvě kapitoly spolu úzce souvisejí: první (Od „skromného“

k „módnímu“: nové postoje k oblečení a módě) pojednává o socialistické sovětské módě, jejím vývoji a střetu se západním, případně jen zahraničním (jugoslávským, československým) světem; druhá (Zavřít dveře před socialismem: nábytek a interiéry) o touze vylepšovat domácnost, která někdy přerůstala do karikatury sebe samé. V závěrečné kapitole (Technologie v domácnosti brežněvovské éry) se jistě pamětníkům připomene fakt, že mít peníze například na televizní přístroj nutně neznamenalo možnost si ho koupit, a že tedy kvalitní spotřební zboží mělo vyšší (nejen) symbolickou hodnotu, než byla jeho nominální cena.

Mnohotvárný konflikt mezi konzumenty, jejich očekáváním, stavem výroby a trhu, propagandou týkající se výkonnosti průmyslu a zároveň zdánlivě všudypřítomným marx-leninským diskurzem vytváří poměrně nepřehlednou situaci, kterou se (pochopitelně) nedařilo rozkrýt ani státem monitorovanému masovému umění (literatura, film, časopisecké vtipy), s nímž autorka operuje; je proto namístě, že využila mnoha jiných pramenů. Zůstává však otázkou, zda se tyto poměry podařilo autorce dostatečně analyzovat na nepřilíš velkém rozsahu necelých dvou set stran vlastního textu (nepočítaje v to soupis pramenů a literatury apod.); krátkost (a někdy bohužel i zkratkovitost) této knihy je tak jejím možná jediným zásadnějším neduhem.

Dalibor Vácha

MACEK, Jiří: *Vítězslava Kaprálová*. Autorská spolupráce: Jaroslava Macková a Josef Kaprál. Druhé, rozšířené a upravené vydání. Průhonice, Litera Proxima 2014, 274 s., ISBN 978-80-260-7065-8.

Česká skladatelka a dirigentka Vítězslava Kaprálová (1915–1940) představuje pro hudebního spisovatele Jiřího Macka téma vskutku celoživotní. Monografii o ní mu vydal Svaz českých skladatelů již v roce 1958. Je dobře, že se před nedávnem nechal pře-

svědčit členy Společnosti Vítězslavy Kaprálové a uvolil se k textu po dlouhých letech vrátit. Výsledkem je monografie doplněná a revidovaná. Autor v ní mohl využít nových odborných prací i memoárových textů (zejména vzpomínek jejího manžela, spisovatele Jiřího Muchy, vydaných pod názvem *Podivné lásky* v roce 1988 v nakladatelství Mladá fronta), ale mohl nahlédnout taktéž do archivních pramenů, jež byly v době psaní první verze knihy neznámé či badatelům nepřístupné. Jde o soubory korespondence, ale také o deníky Vítězslavy Kaprálové, vypovídající o její tvorbě a práci, ale rovněž o jejím osobním vnitřním světě. Kromě fondů archivu hudebního oddělení Moravského zemského muzea v Brně autor využil archivu skladatelčina bratrance Josefa Kaprála i jeho paměti, jejichž části zakomponoval přímo do knihy.

Existovala ovšem ještě jedna příčina, proč zůstala původní monografie ochuzena o některé informace. Lze to demonstrovat na příkladu, jež autor popisuje slovy: „O jejím celoživotním vztahu k Bohuslavu Martinů, který se později stal výrazným podnětem zájmu řady publicistů, bylo vhodné vzhledem k žijící paní Charlottě Martinů, se kterou jsme měli v naší republice velmi dobré přátelské vztahy, taktně psát jen velmi citlivě.“ (s. 7) Jiří Macek (ročník 1932) totiž náleží ke generaci, které se dostalo slušného vychování, jehož zásady si většina vrstevníků přenesla přes roky válečné i přes brutalitu počátku 50. let. Ohled na živé lidi dokázal Jiří Macek při psaní první verze monografie nadřadit nad vlastní slávu spisovatelskou. Dodejme, že takt prokázal i při přípravě druhého vydání knihy, kdy již mohl psát o některých skutečnostech otevřeně.

Mackova kniha je poctivým vyprávěním příběhu, což je vlastně docela osvěžující v záplavě biografii všelijak a někdy trochu podivně se vyrovnávajících s (post)moderními metodologickými teoriemi a podněty. Mackův příběh není možná ve všech místech plynulý, občas se zadrhne a vrací, uvízne v tůňkách dlouhých citací, ale svým obsahem je strhující. Knihu autor rozčlenil docela

jednoduše podle míst pobytů Vítězslavy Kaprálové: Brno, Praha, Paříž. Všimá si geneze jejích děl klavírních, vokálních a orchestrálních a podrobně analyzuje podněty ovlivňující její život a tvorbu, neboť je přesvědčen o determinaci člověka realitou, již sdílí s jinými lidmi ve vzájemných stycích. Základní příběh Kaprálové charakterizuje Macek slovy: „Tragédie mládí, které chce život naplnit, tragédie hledání, nepředstavitelného usilovného hledání, a posléze – už na posledním stupni vítězství – znemožnění dokončit a stanovit konečný soud.“ (s. 9)

Studentka brněnské a pražské konzervatoře, žačka skladatele Viléma Petrželky a dirigenta Zdeňka Chalabaly, poté Vítězslava Nováka a Václava Talicha, kterou posléze na pařížské École Normale de Musique vedl Bohuslav Martinů a dirigent Charles Munch, byla opravdu mimořádným talentem a nevědění osobností. Největší pozornost věnuje autor podrobnému rozboru jejích kompozic a ohlasům na ně i na její vystoupení v roli dirigentky. Zaznamenává též poctivě, jak ji ovlivnily tvůrčí osobnosti, s nimiž se setkávala. Za cenný považují zejména popis brněnského hudebního prostředí po vzniku Československé republiky (rodinnými přáteli byli např. Otakar Šourek, Vladimír Helfert či Ludvík Kundera) a s tím souvisejícího nelehkého vyrovnávání Kaprálové s dílem Leoše Janáčka (zejména s. 37), velmi zajímavé postřehy patří potom české umělecké kolonii v Paříži vpředvečer a na počátku druhé světové války. Opravdové vrcholy knihy ovšem představují s citem napsané pasáže o spolupráci mladé umělkyně se skladateli a učiteli Vítězslavem Novákem a Bohuslavem Martinů. Vítězslava Kaprálová nebyla jen oddanou žačkou, ale dokázala oba tvůrce zaujmout a inspirovat. Kniha ovšem nezapomíná ani na zásadní vliv rodičů, kteří byli prvotními podněcovateli jejího zájmu o hudbu. Poznamenali ovšem duši dcery také vzájemně neurovnávaným osobním vztahem.

Brněnský skladatel, klavírista, sborník a pedagog Václav Kaprál zůstal pro „Vitulku“ rádcem a autoritou ve věcech hudebních. A patrně nejen v nich. Vzešel

z nuzných sociálních poměrů a po cestách do Sovětského svazu v letech 1933 a 1936 se stal propagátorem sovětské hudby (srv. s. 21 a 60). Dodejme, že později, před volbami v roce 1946 demonstroval veřejně kladný vztah ke komunistické straně (viz *Můj poměr ke KSČ: Projevy z řad pracujících inteligence*. Praha, KSČ 1946, s. 43). Cit pro sociální otázky, obavy z hrozby fašismu, zaujetí progresivně naladěnými tvůrci (například Nezvalovou a Seifertovou poezií), to vše vedlo Kaprálovou k zájmu o levicové koncepty, jež ostatně považovala za slučitelné s láskou k vlasti. Díky autorovu citu pro postižení širších souvislostí skladatelčina osudu přináší kniha některé obecnější podněty pro pochopení vývoje intelektuálů a umělců v meziválečném období a v době ohrožení vlasti fašismem. Současně představuje výzvu k dalšímu zhodnocení vývoje hudební avantgardy u nás (k tomu srv. rovněž Mackovu knihu *Česká hudební avantgarda: Průvodce světem orchestru jedné pozoruhodné epochy*. Průhonice, Litera Proxima 2013, 2. vydání).

Publikace je vybavena soupisem použité literatury a pramenů, jmenným rejstříkem (který vždy důsledně nedodržuje abecední řazení jmen), rejstříkem a chronologickým seznamem skladeb Vítězslavy Kaprálové i anglickým, francouzským, německým a ruským resumé. Čtenář jistě promine drobné nepřesnosti (například chybné uvedení jména Milana Rastislava Štefánika v textu i v rejstříku – s. 232 a 263). Kniha má šanci zaujmout muzikology i historiky a snad podnítí zájem o osobnost skladatelky a lidí jí blízkých. Interes o ni ostatně ve světě neochabuje, jak napovídá kniha francouzského autora Nicolase Deryho *Vitezslava Kapralova: Portrait musical et amoureux* (Paris, Éditions Le Jardin d'Essai 2015). Její osud je totiž inspirativní, poučný a lidsky dojmavý.

Jiří Křestán

OPAT, Jaroslav: *Z časů válek a chaosu v Evropě: Vzpomínky a úvahy*. Praha, Ústav T. G. Masaryka 2014, 568 s., ISBN 978-80-86142-52-4.

Obecně prospěšná společnost Ústav T. G. Masaryka (o této instituci naposledy psal Josef Zumr: *Dějiny Ústavu T. G. Masaryka*. Praha, Ústav T. G. Masaryka 2012) se prezentovala pozoruhodnou knihou, jež přináší obsáhlé vzpomínky svého bývalého ředitele Jaroslava Opata, DrSc. (narozen 1924). Ten byl jmenován v březnu 1990 prezidentem Václavem Havlem (tehdy měl ústav statut nadace) na místo zesnulého prvního ředitele Karla Kučery, jenž však ve funkci působil jen jeden měsíc (zemřel na začátku února, tedy ještě před formálním obnovením ústavu v březnu 1990). V roce 1995 se Jaroslav Opat stal ředitelem nově ustaveného Masarykova ústavu Akademie věd ČR (obě paralelně a v symbióze existující instituce veřejnost občas zaměňuje). Zasloužil se o vybudování masarykovského výzkumného a edičního centra, mnohé z jeho podnětů přináší plody i v současnosti. Už jen léta 1990–1997 (v prosinci toho roku Opat z funkce ředitele Masarykova ústavu odešel), naplněná nadějami i trpkými a nečekanými zklamáními, by vydala na samostatnou knihu vzpomínek. Život Jaroslava Opata je však košatější. Díky jeho knize můžeme sledovat pouť pozoruhodného svědka a aktéra druhou polovinou 20. století a počátkem století jedenadvacátého. Je také naším současníkem, s nímž můžeme sdílet dnešní pocity.

Je možno říci, že Pravda navštívila občas Jaroslava Opata dříve nežli ostatní. A lidem takto „obdarovaným“ se nežije lehce. Dějistům Opatových „let učňovských“ (v jeho případě označení odpovídá, vyučil se truhlářem) je rodná Vysočina. Část druhé světové války prožil jako totálně nasazený ve Vídni, kde zažil ničivé bombardování (viz s. 25). Poznal tvrdou fyzickou práci (již jako pětiletý hoch přišel o maminku), a to formovalo jeho houževnatou povahu a zvyk čelit problémům s otevřeným hledím. A tak Opat neváhal opatřit jednu kapitolu vzpomínek

titulkem „Členem KSČ“ a hned jít k jádru názvem její první podkapitoly: „Proč?“ Přesvědčivě tu vysvětluje, v čem byla politika komunistické strany přitažlivá pro mladé lidi, po zkušenostech z velké hospodářské krize a z let boje za národní svobodu.

Vzpomínky Jaroslava Opata přináší zajímavou reflexi roku 1956 a prvních pokusů o kritiku stalinismu v prostředí československé vědy (byl v tu dobu učitelem na Vysoké stranické škole při ÚV KSČ). Za velmi cenné považují líčení trampot s knihou *Dějiny KSČ*. Opat byl pověřen úkolem vypracovat kapitolu o letech 1948–1955, získal přístup k utajovaným archiváliím, ale musel řešit otázku loajality vůči straně. Na poradě 2. června 1959, kde jej zástupce vedoucího oddělení agitace a propagandy ÚV KSČ Jaroslav Kabrhel vyzval, aby svůj text „věrně upravil“ podle platných stranických tezí, reagoval emotivně: „Nikdo mne nepřinutí, abych se podepisoval pod něco, o čem vím, že to pravda není. Tak daleko moje stranic-ká kázeň nesahá.“ (s. 84). Straniční byrokraté ovšem nakonec kapitolu „očesali“ natolik, že ji za „svou“ už nemohl považovat. Knihu spolu se souběžně vycházejícím *Přehledem československých dějin* Opat charakterizuje slovy: „Byly to práce ideologické, ne vědecké.“ (s. 87) Za cennou „přidanou hodnotu“ výkladu o druhé polovině 50. let pokládám informace o některých komunistických politikách, s nimiž Opat přišel v té době do styku (například o Gustavu Barešovi či Rudolfu Vetiškovi). Lidsky dojemné momenty obsahují črty k miniportrétu tehdejšího ředitele Ústavu dějin KSČ a dřívějšího velitele Státní bezpečnosti Jindřicha Veselého (s. 86 n. a 125–134), jenž v březnu 1964 spáchal sebevraždu.

Obsáhle se Jaroslav Opat věnuje svému obvinění z roku 1961 z účasti v „protistranické skupině“, již údajně vedl nevidomý Klement Lukeš k vyzrazování informací Jugoslávii (s. 91–108), přičemž zpochybňuje věrohodnost některých archivních dokumentů. Zajímavý je samotný popis stranic-kého vyšetřování, v němž sehrál aktivní roli třeba tehdejší tajemník ÚV KSČ pro ideologii Václav Slavík. Výsledkem šetření

bylo Opatovo vyloučení ze strany a ztráta zaměstnání (do roku 1963 dobýval uran v dole v Lešetících). Návrat k vědecké práci v roce 1964, zkušenosti z osmašedesátého, nové represe na počátku „normalizace“, návrat „k lopatě“ a konečně rozhodnutí z poloviny 70. let věnovat se systematicky i v nepříznivých podmínkách masarykovské problematice, to vše líčí Opatovy paměti. Jejich autor si všímá také polemik v disentu a v československém exilu (podrobně se věnuje například polemice o odsunu Němců – s. 369 n.). Občanskou statečnost osvědčil Jaroslav Opat mimo jiné podpisem Charty 77. Je zajímavé, že přišel s nápadem zorganizovat petici odvolávající se na závěry helsinské konference už v roce 1975, kdy to sdělil Jiřímu Hájkovi a Zdeňku Mlynářovi, a poté o tom mluvil i s Pavlem Kohoutem a Ludvíkem Vaculíkem.

Vzpomínky Jaroslava Opaty jsou psány přesvědčivě, faktograficky bohatě a s osobní vervou, typickou pro jejich autora. Pisatel se nespolehl jen na svou paměť a na svůj osobní archiv, konfrontoval je s dokumenty uloženými ve veřejných archivech a využil i odbornou literaturu. Text oživují portréty řady lidí, s nimiž přišel do kontaktu (přípomenu alespoň ještě jméno Milovana Djilase, s. 222–231 a 331–336). Opat se nevyhýbá líčení všední reality, ba ani dobovým anekdotám. „Jaký je rozdíl mezi elektrickým vedením s vysokým napětím a vedením KSC? – Žádný, obojí je životu nebezpečno!“ zní například vtip ze začátku 60. let (s. 118). Nakladatele chválím za zařazení kvalitní obrazové přílohy, bibliografie Opatových prací, sestavené Janou Malínskou (v obsahu je mylně uvedena jako „bibliografie masarykian“), a jmenného rejstříku. Lze očekávat, že vzpomínky Jaroslava Opaty zaujmou především historiky a politology.

Jiří Křestan

SAK, Robert: *Čekej na mne*. České Budějovice – Pelhřimov, Jihočeská univerzita – Nová tiskárna Pelhřimov, s.r.o. 2015, 414 s., ISBN 978-80-7394-493-3 a 978-80-7415-103-3.

Chtělo by se hned na začátku říci, že jedinou potíží předkládaných pamětí je fakt, že se vydání nedožil jejich autor. Na druhou stranu mohou být čtenáři spokojeni s tím, že se Robertu Sakovi i přes nemalé zdravotní problémy podařilo dovést rukopis do stavu, z něhož bylo možno posléze vyloupnout jedno z jeho nejvýznačnějších děl, ač sám se nechal slyšet, že „kdyby bylo jenom po mé vůli, tahle kniha by nevyšla“ (s. 379).

Čtenář může na jejích stránkách sledovat řadu pozoruhodných změn v životě tohoto význačného kulturního historika – geografických (z rodného Charkova do Plzně, Prahy a nakonec do milovaných jižních Čech), politických (od rodinou ovlivněného komunisty přes pochybovače, protivníka režimu z konce 60. let až po nejistého sympatizanta Občanského fóra či pečlivého a docela skeptického pozorovatele proměn ve čtvrtstoletí od sametového převratu) a pracovních (archivář, vydavatelský redaktor, či spisvodač, pomocný slévárenský dělník, vysokoškolský pedagog, ale hlavně, hlavně historik a spisovatel). Robert Sak se ale na čtyřech stech stranách pamětí vyrovnává zejména s příběhem, který se táhne po dobrých sedmdesát let jeho života – s příběhem jeho zdánlivě navždy ztracené a pak znovu snad zázrakem nalezené matky. Pátrání po jeho stopách jej vede do sovětského (ukrajinského) Charkova, Oděsy, meziválečného i válečného Československa, poválečného Sovětského svazu a nakonec do Izraele. Ani mě osobně stále nepřestává fascinovat skutečnost jako vystrížená z pokleslého románu, že svého prvorozeného syna Robika objevila matka prostřednictvím jeho nevlastního bratra (o němž Robert Sak vůbec nevěděl) po desítkách a desítkách roků díky moskevské televizi a ohromné náhodě.

Sakovy paměti se ovšem nezaobírají pouze životním během jednoho nevšedního českého historika (spisovatele!), ale také osudem jeho otce a ztracené matky

i cestami českých dějin a kultury druhé poloviny 20. století. Nebyl by to Robert Sak, aby na několika místech nepozvedl optiku nad rámec „obyčejných“ dějin jednotlivce a nezadával se třeba na dějiny Židů v Oděse. Přesto nejvíce fascinující části paměti se týkají na první pohled paradoxní vnitřní svobody zažívané při manuální práci v českobudějovické slévárně (v té době napsal nejen svůj životopis Ladislava Riegera, ale také legionářskou *Anabázi*), a jistě to nebude jen nostalgii, která někdy přichází při pohledu na doby těžké, ale už minulé. Podobně upoutají kapitoly o jeho polistopadových aktivitách na budějovické univerzitě, kdy si jako vyučující dokázal vytvořit srdečné vztahy s řadou studentů, jež nezřídka přerostly v přátelství překračující celé dekády biologického věku (nikoliv však věku duševního).

Důležitou součástí svazku je obrazový doprovod vybraný z rodinného archivu Sakových a přílohy, jež zahrnují Sakovu rusky vedenou korespondenci se ztracenou a opět nalezenou matkou. Doslovem knihu opatřil Vladimír Papoušek, významný bohemista z Jihočeské univerzity, jehož si Robert Sak velmi vážil. Je příznačné, ale ne uklidňující, že se život Roberta Saka uzavřel s dopsáním jeho paměti („příběhu Čecha dvacátého století“, abych parafrázoval název jedné z jeho skvělých knih). Není nutné znát Roberta Saka osobně či být detailně obeznámen s jeho knihami, aby si člověk jeho memoárový epilog *Čekej na mne* s potěšením přečetl.

Dalibor Vácha

TOMEK, Prokop: *Balony svobody: Letákové operace Svobodné Evropy 1951–1956*. Cheb, Svět křídla 2014, 175 s. + CD-ROM, ISBN 948-80-87567-55-5.

Jedna z posledních knih historika Prokopa Tomka pojednává velmi komplexním způsobem o propagandistických balonových operacích Svobodná Evropa v letech 1951–1956. Přestože tyto akce zdánlivě tvořily pouze

okrajovou epizodu studené války, dosah Tomkovy monografie je mnohem širší. Autor totiž neomezil svůj výzkum pouze na vojenské a technické aspekty sledovaného fenoménu, ale podařilo se mu na příkladu konkrétního média (letáku) zachytit obecnější vývoj exilové propagandy po strategické i obsahové stránce.

Zasílání letáků v milionových nákladech ze základen v Bavorsku na území Československa prostřednictvím balonů představovalo specifickou formu vedení propagandistické války, uplatňovanou v diplomaticky delikátní situaci, kdy se Západ chtěl vyhnout otevřenému vojenskému konfliktu. Proto byl projekt iniciován Národním výborem pro Svobodnou Evropu, jenž se formálně deklaroval jako nezávislá občanská iniciativa, ale ve skutečnosti byl financován vládními kruhy Spojených států. Ze stejného důvodu též nebyla k akci použita letadla, ale mnohem anonymnější balony. Tisíce vypouštěných balonů přitom neplnily propagandistickou funkci pouze díky obsahu shazovaných letáků – již jejich samotný výskyt nad územím Československa byl totiž symbolickým dokladem blízkosti světa za železnou oponou a jeho možnosti zasahovat zcela hmatatelně do domácích poměrů. V tomto směru byly balony účinnější než „nehmotné“ rozhlasové vysílání a vyvolávaly také podrážděnější reakce představitelů režimu (pokusy o sestřelování, neúspěšné mezinárodní protesty, domácí kontrapropaganda).

Tomek ve své knize postupně představuje jednotlivé letákové operace v kontextu jejich záměrů a propagandistického obsahu. Vysílání balonů začalo v srpnu 1951 krátkodobou průkopnickou akcí nazvanou Vítr svobody (*Wind of Freedom*). Na základě získaných zkušeností posléze došlo k přesnějšímu nasměrování tohoto instrumentu a k rozsáhlejší koordinaci jeho nasazení s rozhlasovým vysíláním. Operace Prospero v červnu 1953 proto již reagovala na konkrétní události (protesty obyvatelstva proti měnové reformě) a byla nově zacílena spíše na sociálně nespokojené stoupence režimu než na politickou opozici. Pokračováním

tohoto projektu byla souvislá řada letáků „Svobodná Evropa“, která tak tvořila svébytné periodikum, programově orientované na oslovení dělníků prostřednictvím otázek životní úrovně. Letákové texty již nevybízelý k revoluci, ale pouze nabádaly obyvatelstvo k tomu, aby důsledně bralo vládu za slovo a dožadovalo se splnění jejích vlastních slibů. Tato strategie budování tzv. lidové opozice již vycházela z myšlenky gradualismu, tedy z předpokladu, že k odstranění státněsocialistické diktatury nedojde válkou či revolucí, ale postupným polidšťováním režimu.

Balonová aktivita vyvrcholila v květnu 1954 při příležitosti prvních poúnorových voleb do národních výborů. Tehdy byla v rámci operace Veto zahájena systematická kampaň, jež domácí režim veřejně vyzývala ke splnění deseti základních požadavků. Celá akce se zaměřila zejména na dělníky, zemědělce a funkcionáře komunistické strany. Mezi požadavky proto figurovala například emancipace odborových organizací, zvýšení mezd, svobodná volba zaměstnání, možnost volně vystoupit z jednotných zemědělských družstev, rozšíření výroby spotřebního zboží či posílení bytové výstavby. Také grafická stránka letáků se značně zdokonalila a zatraktivnila (objevovaly se na nich básně, karikatury či fotografie).

Zasílání letáků Svobodné Evropy posléze pokračovalo i v následujících letech. Po stránce tematické organizátoři například využívali srovnávání životní úrovně

ve východním a západním bloku. Letáky též komentovaly dění uvnitř komunistické strany a zveřejnily například známý Chruščovův projev z 20. sjezdu sovětských komunistů, který byl jinak v Československu obtížně dostupný. Vysílání balonů skončilo v listopadu 1956 v důsledku zklamání z nezdaru polských a maďarských snah o uvolnění sovětského vlivu. Organizátoři balonových operací totiž dlouhodobě čelili kritice, že svými akcemi vzbuzují v domácím obyvatelstvu nepřiměřené naděje na pomoc Západu.

Autor uchopuje sledované téma z mnoha rozdílných perspektiv. Popisuje například technický vývoj balonů – mechanismus na rovnoměrný rozptyl letáků byl založen na postupném vypařování zmrazeného plynu. Všimá si rovněž nezamýšlených negativních důsledků projektu – zmiňuje například případy zranění obyvatel způsobené výbuchem vodíku v nalezených balonech či leteckou nehodu údajně zaviněnou kolizí s balonem. A což je obzvláště důležité, táže se též po reakcích obyvatelstva na letákové kampaně. V tomto směru však bohužel narazil na tak výrazný nedostatek pramenů, že mu vůbec zabránil v bližším určení propagandistického vlivu letákových operací. Knihu uzavírá soubor anotací všech dochovaných čísel letáků Svobodné Evropy. Digitální fotografie této (téměř kompletní) řady jsou pak zveřejněny na přiloženém CD.

Jakub Šlouf